

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
Dergisi

6

TISAV

İstanbul 2003

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Sayı: 6 (İstanbul 2002-Bahar)

Dizgi-Mizanpaş
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt
Kahraman Ofset

Kapak Baskı
Orhan Ofset

Kapak Tasarım
Nilans Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri ve Haberleşme Adresi
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Bağlarbaşı Mah., Cumhuriyet Cad., 161/2
81130 Üsküdar/İstanbul-Türkiye

Tel: (0216) 342 99 97
Belgegeçer: (0216) 391 30 53

Abone Sorumlusu
İlham Köse
ikose@marmara.edu.tr

© Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Derгимizdeki yazılar kaynak gösterilerek ıktıbas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğunu yazarlarına aittir.

Sayı: 6 • 2002 BAHAR

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ Dergisi

6

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi

MLA International Bibliography

ve

Turkologischer Anzeiger

*isimli uluslar arası indeksler
tarafından taranmaktadır*

TİSAV
İstanbul 2002

İÇİNDEKİLER

Tarih

- Gülay Ögün Bezer*
Selçuklular Zamanında Anadolu'da Yemeklik ve Diğer
Madensel Tuzlara Dair Notlar 9-16
- Gülden SARIYILDIZ*
Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu:
Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm) 17-30
- Yavuz ASLAN*
Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan Bir Siyasî Kuruluş:
Türk Komünist Fırkası (Bakû-1920) 31-52

Edebiyat

- Muhsin MACİT*
Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh'ın Dinî-Mistik Evreni 53-72
- Mustafa TATCI*
Tasavvuf Tarihinde Mi'yârlar ve Şa'bân-ı Velî'nin Mi'yârı 73-84
- Müberra GÜRGENDERELİ*
Örfî Mahmud Ağa ve Mahabbetnâme Mesnevîsi 85-106
- Sema UĞURCAN*
Abdülhak Hâmid'in Eserlerinde Osmanlı Tarihi 107-114

Eğitim

- Cemal YILDIZ*
Batı Avrupa Türklerinin Çocuklarının Türkçe Öğretimi
(İki Dilli Eğitim ve Berlin Modeli) Sorunlar ve Çözüm Önerileri 115-142
- Cihangir DOĞAN*
Köy Ailesi ve Aile İçi İlişkilerin Değişmesi
(Fındık Köyü-Malatya, Kurşunlu Köyü-Antalya Örneği) 143-154
- Sefer ADA-Özgür ŞİMŞEK-Coşkun KÜÇÜKTEPE*
Öğretmenlerin Öğrenme-Öğretme Sürecinde Gerçekleştirmeleri
Beklenen Davranışları Gösterme Durumları 155-180

Tercüme

- Abol'ala SOUDAVAR-Osman G. ÖZGÜDENLİ*
İlk Farsça İlhanlı Fermanı 181-190

SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA
YEMEKLİK VE DİĞER MADENSEL TUZLARA DAİR NOTLAR

Gülay Öğün BEZER*

ÖZET

Yemeklik tuz (sodyum klorür) ile, görünümleri ve bileşimleri bakımından tuza benzeyen kimyasal tuzların, insanlık tarihi boyunca geniş bir kullanım sahası olmuştur. Beslenme, sağlık ve tekstil gibi değişik alanlarda tüketilen bu tuzların bir kısmı Selçuklu Türkiyesinde de işlenmiş ve ihraç edilmişlerdir. Bu devirde yemeklik tuz çıkarılan başlıca tuzlalar Erciş (Bacuney), Sivas, Kağızman ve Tuz Gölü'nde bulunmaktadır. Ayrıca kalitesi dolayısıyla Avrupa pazarlarında rağbet gören ve kumaş boyamada kullanılan şap da önemli bir ticaret metali idi. Yine Van Gölü civarındaki dağlardan çıkarılıp kuyumculuk, fırıncılık ve eczacılık gibi çeşitli alanlarda tüketilen milhü'l-bevrak (boraks) çeşitleri de komşu ülkelere satılıyordu.

Anahtar Kelimeler

Tuz-ekmek hakkı, tuzla, milhü'l-bevrak, milhü'l-enderanî, şap.

Tuzun son yüzyıllarda yeni teknolojilerin ortaya çıkmasına kadar, insanlık tarihinde beslenme, temizlik, beyazlatma, derinin tabaklanması, tekstil boyama gibi çok yaygın bir kullanım alanı olmuştur. Günümüzde de, bileşimindeki klor bir çok üretimin, sodyum ise soda sanayiinin temelini oluşturmaktadır. Tuz insan organizmasında osmos basıncını belirli bir seviyede tutmanın yanısıra bazı hayatî fonksiyonları da yerine getirir. İnsan kanı da, tuzun kaynağı olan deniz suyuyla hemen hemen aynı seviyede tuz ihtiva eder. Tuz kimyasal olarak yalnızca beslenmede tüketilen sodyum klorür olmayıp çeşitli alanlarda kullanılan magnezyum, kalsiyum ve potasyum madenleri de görünüş ve bileşimleri itibariyle tuz olarak tanımlanırlar¹. Bu yazıda yemeklik ve diğer tuzların Selçuklular zamanındaki kullanım alanları, tuzlalar ve ticaretine dair tesbit edilebilen bilgiler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bundan önce tuzun Türk kültüründeki yerine ilişkin olarak; tuzun Türklerin bir atası tarafından bulunmuş olduğu inancından, tuzun Türklerde

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bu konularda daha fazla bilgi için bkz. Robert P. Multhauf, *Neptune's Gift A History of Common Salt*, Londra 1996, s. 3, 125-137.

daima ekmekle birlikte anıldığı, neredeyse kutsal bir meta sayıldığı, “*tuz tatmak*” ve “*tuza banma*”nın mühim ikram sembollerinden olduğunu hatırlatmakta yarar vardır². Yusuf Has Hacib, eserinde yirmi kadar beyitte Tuzu-ekmeği bol ikram etmenin cömertlik; bunu yiyenlerin tuz-ekmek hakkına riayet etmelerinin ise vefakârlık gereği olduğunu söyler³. Türk mutfağının temel öğelerinden ekmeğin yanında en basit ve ucuz bir katık olan tuz ile tuz-ekmek hakkına dair, daha pek çok edebî eserde de kayıt vardır⁴. “Dibekte tuz dögmek” de, Türklerin günlük hayatında evlerde yapılan önemli işlerden sayılıyor; ağaçtan ve asma kabağından yapılma, nemlenmeyi engelleyen tuz kapları (tuzluklar) kullanılıyordu⁵.

Tuzun başlıca kullanım alanı hiç şüphesiz yemeklerin tatlandırılması ile ilgilidir. Bununla birlikte konuya dair birkaç örnek vermek de yerinde olacaktır. Kaşgarlı'da “tuz aşığı tadıttı” ve “aşın tadı tuz, o da çanakla yenmez” şeklindeki sözlerden başka, etin tuzlanmasına dair pek çok bilgi bulunmaktadır⁶. Mevlevîlerde yemek alışkanlıkları ile ilgili olarak ise tuzsuz yemeğe tuz katmanın ayıp sayıldığı ve isteyen tuzu ağzına alması gerektiği bildirilmektedir⁷.

Ortaçağ'ın en önemli kurumlarından birisi olan *hisbeye* dair kitaplarda da bu konuyla ilgili olarak geniş malumât bulabiliyoruz. Meselâ, lokantalarda kebab servisi yapılırken yanında tuz ve limon suyu; kelle için ise, tuz ve sumak verilmesi gerektiği⁸; balık pişirilirken (temizlendikten sonra) üzerine tuz ve un serpilmek suretiyle nemi alındıktan sonra kızartılması gerektiği⁹; tuzsuz ekmeğin tıpkı mayasız hamurdan yapılan ekmeğe gibi, tartıda ağır geleceği için hileli sayıldığı ve muhtesibin böyle ekmeğe yapan fırıncıya işten el çektireceği¹⁰; helvaya tuz atılırsa tadının bozulacağı¹¹ yolundaki ifadeler, böyle bir kitaptan alın-

² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1978, IV, 317.

³ *Kutadgu Bilig İndeks*, hzl. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 1979, III, 476; Şükrü Elçin, “Tuz-Ekmeğe Hakkı Deyimi Üzerine”, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara 1985, II, 373-379.

⁴ Müjgân Cumbur, “Mevlâna'nın Mesnevisinde ve Divân-ı Kebirinde Yemekler”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1982, s. 75.

⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-ü-Türk* (trc. Besim Atalay), Ankara 1985, I, 467; B. Ögel, *a.g.e.*, I, 151, 381.

⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, II, 104, 243, 342; III, 31, 184, 263, 264, 293.

⁷ Süheyl Ünver, “Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılarda Yemek Usûlleri ve Vakitleri”, *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1982, s. 5.

⁸ Abdurrahman b. Nasr Şeyzerî, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, (terc. Abdullah Tunca), İstanbul 1993, s. 65. Bu bilgilere göre lokantalarda, bozulmuş olan etin kötü kokusu ve tadının giderilmesi için de tuz ve limon suyu ile hile yapıldığı anlaşılıyor.

⁹ Şeyzerî, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁰ Şeyzerî, *a.g.e.*, s. 56, 60.

¹¹ Şeyzerî, *a.g.e.*, s. 65.

mış birkaç örnekten ibarettir. Aksarayî'de geçen “et bozulunca tuz ile islah edilebilir, fakat tuz bozulunca ilacı olmaz” meseli de bozulmuş ete tuz ile hile yapıldığı fikrini teyid eder¹².

Tuz Ortaçağ'da sadece besinlerin tatlandırılmasında değil, yiyeceklerin bozulmalarına sebep olan mikroorganizmaların üremesine imkân vermeyen kimyasal yapısı dolayısıyla, yiyeceklerin uzun süre saklanması için koruyucu madde olarak da kullanılıyordu. Muhtesib, güvelenmiş, kurtlanmış nohut ve diğer baklagillerin satılmasını yasaklarken, satıcılara kurtlanmaya mani olmak için üzerlerine tuz serpmelerini öğütlüyordu¹³.

Yabancı ülkelere ihraç edilecek balıkların pulları sıyrılmaksızın, özellikle başı ve solungaçları tuzlanarak, uzun süre bozulmadan dayanmaları sağlanıyordu¹⁴. Nitekim Van Gölü'nden yılın iki ayı boyunca bol miktarda çıkarılan ve *etturrih* adı verilen balık tuzlanarak, Musul ve el-Cezire'nin diğer şehirleriyle, Şam, Horasan ve hattâ Hindistan'a kadar ihraç ediliyordu¹⁵. Nitekim XIII. yüzyılın büyük coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî de, Horasan'da bulunduğu sırada, Belh şehrinde bu balıklardan yediğini bildirmektedir¹⁶. Türkler etin uzunca bir süre bozulmadan muhafaza edilmesi için tuzlayarak kurutma yönteminden de istifade ediyorlardı¹⁷. Yine her mevsim taze olarak elde edilmesi mümkün olmadığından uzun süre saklanması için tuzdan istifade edilen diğer bir gıda maddesi de tereyağıdır¹⁸. Türkler bunun tuzlanmamışına sağyağ diyorlardı.

Tuz yine mikroorganizmaların üremesini engelleyen özelliğinden yararlanılarak, bir nevi dezenfektan olarak da kullanılıyordu. Kebapçıların, kasapların ve balıkçıların dükkânlarını kapatırlarken, üzerinde iş yaptıkları tezgâh ve

¹² Mahmud Kerimeddin Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 247.

¹³ Şeyzerî, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁴ Şeyzerî, *a.g.e.*, s. 69. Yazar, balığın önce başının ve solungaçlarının kurtlanması yüzünden böyle yapılması gerektiği şeklinde de bir açıklama yapıyor. Ayrıca Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtihat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000, s. 156.

¹⁵ İbn Havkal, *Kitabu Sureti'l-l-Arz*, (nşr. H. J. Kramers), Leiden 1967, s. 346; Zekeriya Kazvinî, *Asâri'l-bilâd ve ahbârî'l-ibâd*, Leipzig 1848, s. 524; Yakut el-Hamavî, *Mucemü'l-Buldan*, (nşr. Wüstenfeld), Leipzig 1924, I, 119; Gülay Ögün, “Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Van 1990, I, 119.

¹⁶ Yakut, *aymı yer*.

¹⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, II, 125, 243, 342; M. Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk Evi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, (Ankara 1971), III, 20, 27, 30.

¹⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, III, 159; M. A. Köymen, *a.g.m.*, s. 6; A. Bakır, *a.g.e.*, s. 185. Bakır, Kerkük Türklerinin hâlâ tuzlanmamış tereyağına sağyağ dediklerini kaydeder.

kaplara, yıkayıp temizledikten sonra öğütülmüş tuz serpmeleri hususu da muhtesibler tarafından denetlenirdi. Böylece kedi-köpek gibi hayvanların eşyayı yalayarak kirletmesine ve haşeratın üremesine mani olunuyordu¹⁹. Sucuğun doldurulacağı bağırsak da bol su ve tuz ile yıkanarak dezenfekte ediliyordu²⁰.

Bu dönemde tuzlaların işletilmesi, tuzun pazarlanması ve tuz fiyatlarına dair yeterli malûmât bulunmamaktadır. Ancak tuzun ortaçağda neredeyse altın ve gümüş gibi bir mübadele metaı olduğu dikkate alınarak, takribî değeri hakkında bir takım tahminlerde bulunulabilir. Anadolu'da 1258 yılında, Moğollar'ın Malatya'yı muhasarası sırasında çıkan kıtlık yüzünden, bir merkep yükü tuzun fiyatının 400 dirheme (beyaz sikke) ulaştığını öğreniyoruz²¹. Aynı yüzyılda Kuzey Afrika'nın en büyük tuzlası olan Teğaze'de bir yük tuz 100, Sudan'da ise 200-300 dinara satılıyordu²². Bu bilgiye istinaden, Anadolu'da kıtlık yıllarındaki tuz fiyatlarının bile daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Anonim Selçuknâme'nin²³ Moğolların Selçuklu ülkesine tayin ettiği vezir Fahreddin Kazvinî'nin tuz satışı ile ilgili olarak değişiklikler emrettiği şeklindeki kaydı, muhtevası hakkında bilgi bulunmadığı için, bu hususta fazla bir şey söylemeye izin vermiyor. Bu sebeple tuz satışındaki düzenlemenin iç piyasalarla mı, yoksa dış piyasalarla mı ilgili olduğu hususu da anlaşılmamaktadır.

Sodyum, potasyum ve magnezyumun asitlerle birleşmesi sonucu ortaya çıkan diğer madensel tuzların başlıcaları şap, nişadır, soda, natrun ve boraktır.

Şap: Kimyasal bileşimi bakımından potasyum ve hidratlı çift sülfat olan şap, şeker tadında renksiz bir katıdır²⁴. Ortaçağ'da başlıca boya sanayiinde ve derinin tabaklanmasında kullanılmakta idi²⁵. Selçuklular zamanında Türki-

¹⁹ Şeyzerî, *a.g.e.*, s. 63, 65, 68; A. Bakır, *a.g.e.*, s. 160.

²⁰ Şeyzerî, *a.g.e.*, s. 74; A. Bakır, *a.g.e.*, s. 174.

²¹ Bu bilgiyi veren Ebu'l-Ferec, (*Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950, II, 565) Danişmendli Melik Gazi'nin 1124 yılında Selçuklu Tuğrul Arslan'ın elinde bulunan Malatya'yı muhasarası sırasında 36 dinar (Bu tarihlerde Türkiye Selçukluları ve Danişmendlilerin altın para bastıklarına dair bilgi yoktur. Bu yüzden dirhem olarak anlamak daha doğru görünmektedir) yükselen bir eşek yükü buğdayın da bu sırada 70 beyaz sikkeye (dirhem) satıldığını söylüyor (*a.g.e.*, II, 359). Buğday fiyatlarının yaklaşık iki kat arttığı dikkate alınarak, tuz için de böyle bir tahminde bulunulabilir. Buna göre tuzun aynı tarihlerdeki normal fiyatının 200 dirhem ettiği ileri sürülebilir.

²² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 101; A. Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayii", *Belleten*, LXI/232 (Ankara 1997), s. 541.

²³ *Anonim Selçuknâme, Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (nşr. ve Türkçe trc. F. Nafiz Uzlu), Ankara 1952, Farsça metin, III, 75, Türkçe trc., s. 52.

²⁴ "Şap", *Büyük Larousse*, XXI, 11004-11005.

²⁵ Nebi Bozkurt, "Deri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, IX, 175; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Erol Üyepazarcı), İstanbul 2000, s. 116; Faruk Sümer, "Anadolu'da Madenler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul 1989), IV, 163-164; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (trc. Nezih Uzel), İstanbul 1983, 175-176; A. Bakır, *a.g.m.*, s. 544.

ye'de, biri Kütahya, diğeri Karahisar'da olmak üzere, iki büyük şap madeni vardı.²⁶ Karahisar'da çıkarılan şap, Anadolu'dan geçen kuzey-güney, doğu-batı ticaret yollarının kavşağında bulunan Sivas'a getiriliyordu. Burada mühim bir miktarı dış piyasaya arz ediliyor, bir kısmı da yine yabancı tüccarlara pazarlanmak üzere, Haleb'e sevk ediliyordu²⁷. Anadolu şapları Mısır şaplarından daha kaliteli oldukları için, Avrupa'da gelişmekte olan dokuma sanayiinde, boyamada büyük rağbet görüyor ve tercih ediliyordu²⁸. 1255 yılında Orta Asya seyahati dönüşünde, Türkiye'ye de uğrayan Willam Rubruck, şapın uluslararası ticaretine dair mühim bilgiler verir. Buna göre müellifin Konya'da gördüğü batılılar arasında bulunan iki İtalyan ortak (Cenevizli Nicholas de Santo-Siro ve Venedikli Boniface de Molendino) Türkiye şaplarının işletme imtiyazını ellerinde bulunduruyorlardı. Hattâ bu tekeli istismar eden tacirler, şapın önceden 15 *besant* (Bizans altını) olan birim değerini 50 *besanta* yükseltmişlerdi²⁹. Oysa aynı tarihlerde yine Avrupa'ya ihraç edilmekte olan Mısır şapının bir kantarının fiyatı 4-6 dinar arasında değişiyordu.

Eczacılıkta kullanılan madensel droglardan birisi olmasına rağmen³⁰; şapın Anadolu'daki üretimini bununla, hattâ boya için iç piyasadan gelen taleplerle ilgili olmadığı anlaşılıyor. Zira bu dönemde Türkiye'de şaptan daha kaliteli olan bitkisel kök boyalar kullanılıyordu. Bu durumda XV. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan şapın hemen tamamının Anadolu'dan karşılanması, talebin dış kaynaklı olduğunu göstermektedir. İşletme imtiyazı Venedikli ve Cenevizli iki tacirin elinde bulunan şapın Provanslı tüccarlar tarafından Kıbrıs üzerinden transit ticareti de yapılıyordu³¹.

²⁶ F. Sümer, *aynı yer*. Yazar Karahisar'ın bundan dolayı Şebinkarahisar diye adlandırıldığını kaydeder. Evliya Çelebi de kuyumculukta ve cerrahlıkta kullanılan kırmızı renkli ve çok rağbet gören Karahisar şebinden sözeder. (*Seyahatname*, hzl. Z. Kurşun-S. A. Kahraman-Y. Dağlı, İstanbul 1999, II, 201.

²⁷ Mustafa Demir, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas*, (Basılmamış doktora tezi), İzmir 1996, s. 140; F. Sümer *aynı yer*; Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971, s. 117-128; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 116-117; A. Bakır, *a.g.m.*, s. 545.

²⁸ Bkz. 23. dipnot.

²⁹ *The Mission of Friar William of Rubruck (His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255)*, (trc. Peter Jackson), Londra 1990, s. 273; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (trc. E. Ziya Karal), Ankara 1975, s. 332-333; G. Ögün, "Kıbrıs'ta İslâm Hakimiyeti ve Kıbrıs ile Ticaret İlişkileri", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslar arası Sempozyumu*, Ankara 1993, s. 35; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 363; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 278; A. Bakır, *a.g.m.*, s. 545.

³⁰ M. Lombard, *a.g.e.*, s. 179; A. Bakır, *a.g.e.*, s. 282; Turhan Baytop, "Selçuklu ve Bizans Döneminde Anadolu'da Tedavi ve Eczacılık", *Selçuklu Devri Kültür ve Medeniyeti*, Kayseri 1991, s. 60, 64.

³¹ W. Heyd, *a.g.e.*, II, 334, 366-367; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 117.

Boraks: Ortaçağ Türkiyesinde ticareti yapılan diğer bir madensel tuz da boraks (sodyum tetraborat)tır. Özellikle sıcak suda çözünen kristalleşmiş renksiz bir katıdır. Günümüzde metal yüzeylerin parlatılması ve porselen süsleme gibi alanlarda kullanılmaktadır³². Ortaçağda Van Gölü çevresindeki madenlerden bol miktarda çıkarılan boraksın bir çeşidi Irak ve başka ülkelere ihraç edilir ve fırıncılar tarafından kullanılırdı³³. Bu madenin *kuyumcu boraksı* olarak adlandırılan bir başka çeşidi ise, ilaç sanayiinde kullanılan³⁴ *natrun* (hidratlı doğal sodyum karbonat), yani sodadır. Günümüzde cam sanayiinde, boyacılıkta ve çamaşır yıkamada kullanılmaktadır³⁵. Kaynağımıza göre, tabiatta katı hâlde bulunan ve tüccarların satışından çok kâr elde ettikleri kuyumcu boraksı, o devirde kuyumculuk ve lehim işlerinde istimâl ediliyordu³⁶.

Magnezyum: Van Gölü civarındaki dağlarda, daha sonra Evliya Çelebi'nin de teyid ettiği gibi³⁷ pek çok maden bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Erciş yakınlarındaki Bacuneys'te³⁸ çıkarılmakta olan ve ilaç drogu olarak kullanılan *magnezyum* idi³⁹.

Selçuklular zamanında Türkiye hudutları içerisinde bulunan tuzlalardan, Selçuklulardan önceki ve muahhar bazı kaynaklar da kullanılmak suretiyle, tespit edilebilenler şunlardır: İbn Havkal'ın ifadesine göre, Ahlat'a bağlı Erciş yakınlarında bulunan Bacuneys'te⁴⁰, *milhü'l-enderanî* adı verilen çok kaliteli bir kaya tuzu çıkarılmakta idi⁴¹.

Klaviyo 1404 yılında Semerkant'a giderken Hasankale-İğdir güzergâhında, İğdir'a daha yakın, fakat adını vermediği tepenin zirvesinde kalesi bulunan bir köyden bahseder. Seyyahın müşahedesine göre bu dağlar tamamen tuz idi. Civar köylerin halkı da yemeklik tuz ihtiyaçlarını buradan karşılıyor-

³² "Boraks", *Büyük Larousse*, IV, 1799; *Türkçe-İngilizce Teknik Terimler Sözlüğü*, İstanbul 1984, s. 136; G. S. Brady-H.R. Clauser, *Materials Handbook*, s. 103.

³³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 346; F. Sümer, *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1985, s. 7. A. Bakır, boraksın bu çeşidine eklemek boraksı denildiğini ve eklemeklerin parlatılmasında kullanıldığını söylüyor. (a.g.m., s. 548).

³⁴ İbn Mammatî, *Kavaninü'd-Devavin*, tahkik, A. Sûryal Atiyye, Kahire 1991, s. 334-336; M. Lombard, *a.g.e.*, s. 179; A. Bakır, a.g.m., s. 548.

³⁵ "Soda", *Büyük Larousse*, XX, 10635; XXI, 8555; *Türkçe-İngilizce Teknik Terimler..*, s. 928.

³⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 346; Yakut, *Mu'cemü'l-buldan*, I, 119; G. Öğün, "Ortaçağ Boyunca Van...", s. 119; A. Bakır, a.g.m., s. 548.

³⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, hzl. Y. Dağlı-S. A. Kahraman, İstanbul 2001, IV, 96.

³⁸ Yalnızca tuz değil, aynı zamanda zengin bakır yataklarının da bulunduğu bu yer için bkz. Ernest Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 150, dipnot 6.

³⁹ Yakut, *a.g.e.*, I, 373.

⁴⁰ Bkz. Dipnot 34.

⁴¹ Yakut, I, 314 ; G. Öğün, a.g.m., s. 119; A. Bakır, a.g.m., s. 540.

lardı⁴². Evliya Çelebi de iki buçuk asır sonra, Kağızman'da değirmen taşı, bazı kuvvetli madenler ve tuzlanın bulunduğunu teyid ediyor⁴³.

Selçuklular zamanındaki tuzlardan bazıları da Sivas'ta bulunmaktadır. 1320 yılında Rükneddin Hattab Râhatoğlu tarafından vakfedilen ve Sivas'ın 60 km. kuzeyinde bulunan Çakrı tuzlasından başka, aynı şahsın vakıfları olan Bingöl ve Kadı tuzlaları da vardır⁴⁴. Buna göre Sivas'ta 1333 tarihli Ahî Emir Ahmed vakfı olan Ordubaşı ve Kaza köyü tuzlaları⁴⁵ ile birlikte beş tuzlanın varlığı tespit edilebilmektedir.

Evliya Çelebi 1647 yılında ziyaret ettiği Kemah'ta, yazın Bingöl yaylasına çıkan tüm halkın tuz ihtiyacını karşıladığı, Kırşehir tuzundan daha lezzetli ve kar gibi beyaz tuzun çıkarıldığı, dünyaca meşhur bir tuzladan söz eder⁴⁶. Bu dönemde böylesine büyük ve kaliteli tuzun çıkarıldığı Kemah ve Kırşehir tuzlarının ortaçağda da işletiliyor olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

Bugün de Türkiye'nin en büyük tuz rezervlerinin bulunduğu Tuz Gölü tuzlarının ortaçağda da kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir. Romalıların "Tatta Lacus" adını verdikleri bu göl, Strabon'un anlatımıyla, doğal bir tuz havuzu idi. Tuz Gölü'nden daha sonraki dönemlerde tuz çıkarıldığına dair bilgilerle⁴⁷, Strabon'un verdiği malûmatı⁴⁸ birleştirdiğimizde, bu gölün en azından bin yıldır fasilasız işletilen bir tuz kaynağı olduğu tahmin edilebilir. XIII. yüzyıl Konya'sında zikri geçen "tuzcu kelimesinin ve Konya'da bir tuz pazarının var olduğu yolundaki bilgilerin"⁴⁹ de bu çerçevede yorumlanması mümkün olabilir.

⁴² Klaviyo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, (trc. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s. 79.

⁴³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 169.

⁴⁴ M. Demir, *a.g.e.*, s. 139-140; İsmet Kayaoğlu, "Râhatoğlu Vakfıyesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, XIII, 9-10; S. Sadi Kucur, *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları (Vakfiyelere Göre)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1993, s. 66, 69, 70, 96.

⁴⁵ M. Demir, aynı yer.

⁴⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, 195; Yücel Özkaya, "Evliya Çelebi'ye Göre Anadolu Şehirlerinin Ev, Mahalle Sayıları ve Ticaretleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1989, IV, 258, 271.

⁴⁷ Friedrich Sarre, *Küçük Asya Seyahâti (1895 Yazı)*, (çev. Dârâ Çolakoğlu), İstanbul 1998, s. 116, 122, 124-125.

⁴⁸ Strabon, *Coğrafya*, (trc. Adnan Pekman), İstanbul 1972, XII. Bölüm, IV-VIII. Kısım, 16. Strabon, bu gölü tasvire şöyle devam eder: İçine sokulan her şeyin etrafında su o kadar çabuk donar ki, insanlar ip halkaları sokup, tuzdan çelenkler çıkarırlar. Suyun teressub etmesinden dolayı, suya dokunan kuşlar hemen oraya düşer ve bu suretle yakalanırlar.

⁴⁹ Erdoğan Mercil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 70-71, 206.

Sonuç olarak, konu hakkında toplanabilen bilgilerden, sofrâ tuzu ve diğêr madensel tuzların yaygın olarak ve çeşitli alanlarda kullanıldıkları ve bir kısmının mühim ticarî emtia arasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan şap, başka ülkelerde çıkarılanlara nisbetle sahip olduğu yüksek kalitesi dolayısıyla Avrupa pazarlarında tercih ediliyor, işletme tekeli ellerinde bulunduran yabancı tüccarların fahiş zamlarına rağmen, talep de devam ediyordu. Kezâ milhü'l-bevrak ve diğêr boraks çeşitleri de, muhtelif alanlarda kullanılmak üzere, komşu ülkelere ihraç ediliyordu. Ayrıca bazı besinlerin dayanıklılığını arttırmakta kullanılan milhü'l-enderanî olarak anılan tuzdan istifade ile, Van Gölü'nden çıkarılan balıklar da el-Cezire'den Horasan'a, Hindistan'a kadar ulaştırılabiliyordu. Kısaca tuzun kullanıldığı ürünler ve bazı madensel tuzlar, Selçuklular zamanında Anadolu insanının günlük hayatında olduğu kadar, devletin dış ticaretinde yer tutan önemli madenler olarak değerlendirilmiştir.

“SOME NOTES ON THE USE OF DINING SALT AND OTHER CHEMICAL SALTS IN ANATOLIA
IN THE TIME OF SALJUKIDS”

Abstract

Throughout the history of humanity, both dining salt and chemical salts were used widely for various purposes. In Saljukid Turkey, salts were processed and exported towards using them for different purposes such as in medical treatments and textiles as well as in meals. During the Saljukid period, salt mines were located at places such as Erciş, Sivas, Kağızman and Tuz Gölü (Salt Lake). Besides that, another important trade material was alum that was used in dying clothes. Since the high quality Saljukid alum, it was greatly desired in European markets. Likewise, around Lake Van various kinds of borax were extracted and exported to neighboring countries where demanded borax for the purpose of pharmacy, bakery and jewelry.

Keywords

Gratitude for salt and bread, salt, salt mines, borax, alum.

Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu:

MEKTEB-İ MAARİF-İ AKLÂM (MAHREC-İ AKLÂM)

Gülden SARIYILDIZ*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde ilmiye ve seyfiye sınıfı ile birlikte idareci sınıfı teşkil eden kalemiye sınıfı, XIX. yüzyıl başlarına kadar "usta-şâkird" ilişkisi içinde kalemlerde yetiştirilmiştir. Nezâretlerin teşkili ve Tanzimat Fermanı'nun ilanı ile birlikte bürokraside işlem hacmi ve kalemlerde istihdam edilenlerin sayısı da artmış, resmî yazışma usullerinde önemli değişiklikler olmuştur. Artık kalemlerde "usta-şâkird" ilişkisi içinde eleman yetiştirmek yeterli olmamıştır. Bu sebeple nitelikli eleman yetiştirmek için modern eğitim kurumları açılmıştır. Memur ve kâtip yetiştirmek üzere ilk defa Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin teşkili ile başlayan memur ve kâtip mektepleri Mekteb-i Maarif-i Aklâm ile devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler

Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Mekteb-i Maarif-i Aklâm, Mahrec-i Aklâm, kâtip, usul-ı kalem, kitâbet-i resmîyye, muamelât-ı kalemiyye

XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi, merkezîyetçi bir anlayışla mülkî, askerî, sosyal hayatta reformların yoğunlaştığı bir dönem olma özelliği gösterir. 1830'lardan sonra nezâretlerin kurulmasıyla Bâbıâlı'nın tedricen yeni teşkilat ve çalışma düzenine girdiği bu dönemde Avrupa tarzı hükümet ve idare model alınmış, II. Mahmud'un idarî alanda yaptığı yeniliklerle personel politikasının temelleri atılmıştır.

Klâsik dönemde Osmanlı Devletinde yönetici sınıfı ilmiye, seyfiye ve kalemiye denilen sınıflar teşkil etmiştir. Bürokrasiden sorumlu olan kalemiye sınıfının ilmiyeden sonra çok seçkin bir yere sahip olması ve kâtiplikten yetişenlerin devlet idaresinde önemli mevkilerde bulunmaları, kâtiplik mesleğinin itibarını arttırmış, vezir çocukları da dahil olmak üzere bir çok tanınmış aile

* Yard. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü.

Çocukları bu mesleğe rağbet etmiřlerdir¹. İلميye medreseden, seyfiye acemi oğlanları ve Enderun Mektebinden yetişirken, kalemiye sınıfının yetişmesi için belirli bir okul yoktu². Kalemiye sınıfının asıl yetişme tarzı, kalemlerde “stad-şâkird” ilişkisi içerisinde oluyordu. *Kur'an-ı Kerim*'i okumayı, Arapça kuralları ve bazı ezber parçaları evlerinde ve camilerde özel derslerden öğrenen çocuklar 12-14 yaşlarında Bâbiâli kalemlerine şâkird olarak devam ederlerdi. Bâbiâli şâkirdleri başlıca iki daireden yetişirlerdi: Birincisi ve en önemlisi Reislkttab³ idaresindeki Dvân-ı Hümayun Kalemi, diğeri de Kethüda Bey Dairesi idi. şâkirdler buralarda hâcelerden (stad) sls, siyakat, reyhanî, ta'lik, dvanî, rık'â gibi hatları, fenn-i inşa ve fenn-i kitâbet denilen usllu yazı yazma sanatını öğrenirler, Bâbiâli usbunu tam öğrenebilmek için de Arapça ve Farsça dersler alırlardı⁴. Daha sonraları şâkirdler Bâbiâlide, Defterdârlıkta, Seraskerlikte, Meşihatta zel olarak görevlendirilen öğretmenlerce “mektep” denilen odalarda topluca yetiştirilmeye başlandı.

Nezâretler kurulup, Tanzimat'ın hazırlıkları yapılırken bu çeşit bir kalem eğitimi, oluşturulmaya çalışılan modern, merkeziyetçi bir devlet teşkilâtı için yetersizdi. İdarî reformlar ilerledikçe en önemli mevkileri dolduracak kişiler için kâtiplerin geleneksel yazıcılık becerileri artık yeterli olmaktan ıkmıřtı⁵. Genişleyen ve modernleşen örgütler yeni ve eğitimli memur kadrolarına ihtiyaç duyuyordu. Nitelikli elemana sahip olmak eskisi gibi kaleme ıracak olarak gençleri yetiştirmekle mümkün değildi ve merkezî idarenin istihdam edeceği memurların belirli bir eğitimden geçmesi için kalemlerin dışında modern eğitim kurumlarına ihtiyaç vardı. Yapılan yeniliklerin başarısının temelinde eğitim ile mümkün olacağına inanan II. Mahmud, eğitime öncelik vererek eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla ilköğretimi mecburî hâle getirirken, diğer yandan da

¹ Mehmet İşirli, “Osmanlıda Kitâbet-i Resmiiyeye Dair Eserler Hakkında Bazı Gözlemler”, *Osmanlı-Türk Diplomatigi Semineri Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1995, s. 3.

² Kalemiye sınıfının yetişmesi ve eğitimleri konusunda fazla bilgi için bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1980, s. 80-113.

³ Reislkttaplığın kâtiplerin yetiştirilmesindeki rolü ve görevleri için bkz. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reislkttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, Tarih ve Tabiat Vakfı TATAV Yayınları, İstanbul 2001.

⁴ Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 16; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 64; Mehmet İşirli, “Bâbiâli”, *Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, IV, 381; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkikatında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993, s. 53.

⁵ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (eviren Gl Çağalı Güven), İstanbul 1996, s. 6.

kalemlerde vazifelere ehil adam yetiştirmek ve yaşları ilerlemiş olarak kalemlere devam edenlerin de seviyelerini yükseltmek için modern eğitim verecek olan okullar açtırdı. Bu tür okullara bir örnek olarak ilk defa, sivil memur yetiştirmek için Mekteb-i Maarif-i Adliyye⁶ tesis edildi. Osmanlı Devleti'nde açılan modern okulların ilk örneği ve orta dereceli sivil bir okul olan Mekteb-i Maarif-i Adliyye, 1838 yılında hariciye ve maliye nâzırlarının gözetiminde olarak, devlet memuru yetiştirmek üzere Sultanahmed Camii Sultan Mahfilinde açıldı. Eğitim süresi üç yıl olan ve on sekiz yaşından büyük olanların kabul edildikleri mektepte, sarf, nahiv, Arapça, Farsça, mantık, hatt çeşitleri, kitâbet, inşa gibi dersler okutulacak, buraya alınacak öğrenciler de öncelikli olarak Bâbîâli ve Bâb-ı Defterî'de çalışan memurların çocukları arasından seçilecekti. Kuruluşundan kısa bir süre sonra mekâtib-i rüşdiye nezâretine bağlanan mektebe ilgi bir hayli fazla olmuş⁷, öğrencilerin devamlarını kontrol için devam jurnalleri tutulmuştur. Mektebin imtihanları her yıl sonunda, bazen padişahın da katıldığı resmî heyetler huzurunda yapılır, başarılı öğrencilere mükafatlar dağıtıldı.

Açılışından itibaren Mekteb-i Maarif-i Adliyye'den mezun olanlar ve dışarıdan imtihanları vererek kalemlere girmeye hak kazananlar haricinde, hiç kimsenin devlet dairelerinde “kitâbet”te istihdam edilmemeleri ilkesi kabul edildi. Bu ilkeye uygun olarak mektebin eğitim süresini tamamlayanlar, usulü üzere imtihan edilerek, kendilerinin tercih etmiş oldukları kalemlere yerleştirilirdi⁸. 1846 yılında Mekteb-i Maarif-i Adliyye'de eğitimlerini tamamlayarak imtihanları yapılan öğrencilerden yirmi dört tanesi “kabiliyet ve liyâkatleri” tespit edildiği için mektebin kuruluşunda kabul edilen nizam gereğince istedikleri kalemlere tayin edildiler. Mektepten başarıyla mezun olan öğrenci-

⁶ Mekteb-i Maarif-i Adliyye ile ilgili olarak bir çok kaynakta hemen hemen birbirinin tekrarı niteliğinde bilgi mevcut olup, bunlardan bazıları için bkz. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umûmiyye Nezâreti. Tarihçe-i Teşkilât ve İcraât*, İstanbul 1338, s. 23; İhsan Sungu, “Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin Tesisi”, *Tarih Vesikaları*, I, 212-225 (1941-42); Unat, *a.g.e.*, s. 42 vd; Ergin, *a.g.e.*, I-II, 396-406. Bu mekteple ilgili en son ve en kapsamlı çalışma için bkz. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 226 –228.

⁷ Mektebin öğrenci sayısı, kalemlere devam eden kâtiplerle beraber 386, hoca sayısı sekiz, hademe sayısı on idi (Akyıldız, *a.g.e.*, s. 228n). Mektebin, müdür, Arabi, Farsî ve meşk hocaları ile bütün hademelerinin maaşları 14.530 kuruştı (BOA, Cevdet Maarif (CM), 7456).

⁸ Her ne kadar mektep mezunlarının istedikleri kalemlerde görevlendirilmeleri kural gereği ise de, bazı hâllerde kural dışı uygulamalar olabiliyordu. 1844 yılında Mekteb-i Maarif-i Adliyye'den imtihanla mezun olan Mustafa Efendi, Darbhâne-i Âmirî tahrirat odasına memuriyetini istemiş ancak, bu odaya hariçten kâtip tayin olunmasına lüzum olmadığı söylenerek Mustafa Efendi Dîvân-ı Hümayun Kalemî mühimme odasına, mektebin diğer mezunları istedikleri kalemlere memur edilmişlerdir (BOA, CM, Nr. 2537).

lerin çoğu maliye kalemlerinde çalışmak istemiş, maliye nâzırı da bu talebi olumlu karşılayınca, sadaretin onayı ve padişahın da irâdesi alındıktan sonra yirmi dört kişi istedikleri kalemlere gönderilmiştir. 1846 yılında Mekteb-i Maarif-i Adliyye mezunlarının istihdam edildikleri yerler, *Mektubî-i sadaret, Bâbî-âli tercüme odası, Bâb-ı seraskerîde tahrîrât odası, Mektubî-i maliyye, muhasebe-i vâridât-ı Rumeli, muhasebe-i masârifât-ı Anadolu, muhasebe-i masârifât, muhasebe-i masârifât-ı Rumeli, muhasebe-i sergi-i vâridât*⁹ kalemleridir.

Mekteb-i Maarif-i Adliyye'nin açılışından kısa bir zaman sonra Mart 1839 tarihinde aynı amaçla yani, Bâbîâlî dairelerine vasıflı memur yetiştirmek üzere Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliyye¹⁰ de denilen Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye adı ile ikinci bir okul, Süleymaniye Camii külliyesindeki Taş Mektepte açıldı¹¹. Devlet dairelerine kâtip ve memur yetiştiren Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye, ve rüştiye mekteplerinin yanı sıra, kalemlere uzman yetiştirmek üzere 1849 yılında Abdülmecid'in annesi Valde Sultan tarafından II. Mahmud türbesi yanında Dârülmaarif adlı bir okul daha açıldı. 1852 yılında bu okulların son sınıf öğrencilerinden kırk bir kişi imtihanlarını başarı ile verdikten sonra talep ettikleri kalemlere tayin edilmişlerdi¹². 1859 yılında özellikle vali, kaymakam, müdür gibi mülkiye memurlarını yetiştirmek için iki yıllık orta dereceli bir meslek okulu olan Mekteb-i Mülkiyye¹³ açılarak, eğitilmiş yöneticiler yetiştirilmesi amaçlanmıştı. Abdülaziz devrinde meslekî eğitime önem verilerek, Mahrec-i Aklâm, Lisan Mektebi, Mekteb-i Mülkiyye-i Tıbbiyye, Eczacı Mektebi, Kaptan ve Çarkçı Mektebi, Darümuallimat gibi meslek okulları açıldı¹⁴.

Önemli değişimlerin olduğu Tanzimat devri, aynı zamanda bürokratik teşkilâtta kadro ve işlem hacminin büyüdüğü, idarî, malî, askerî yönlerden merkezîyetçiliğin arttığı bir dönemdir. Bu dönemde, kalemlere çirak olma geleneğinin devam etmesinin yanında, Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren açılan okullarda yetişenlerin bürokraside istihdam edilmeleriyle modern bir

⁹ BOA, İrade Dahiliye (İD), Nr. 6637.

¹⁰ BOA, CM, Nr. 4461.

¹¹ Bu okul hakkında bilgi için bkz. Aşçı Dede Halil İbrahim, *Geçen Asrı Aydınlatan Kıymetli Vesikalaradan Bir Eser Hatıralar*, (Yayına Hazırlayan: Reşat Ekrem Koçu), İstanbul 1960, s.20-23.

¹² Kalemlere tayinleri yapılan bu kırk bir kişi İrfan Metebi, Valde Mektebi, Bayezid ve Üsküdar rüşdiyeleri mezunlarıydı. Bunların mezun oldukları okulların ve istihdam edildikleri kalemlerin listesi için bkz. BOA, İD, Nr. 15762. Maarif lef 1.

¹³ Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olaylarıyla Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-1971, I, 5 vd.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1983, VII, 207.

kadrolaşma da oluşmaya başladı. Bürokraside artan iş hacmi artık, edebî ve sanatlı ifade, sanat örneği yazılar değil, çabuk iş çıkaracak bir kalem gücü, yazışmalarda açık, anlaşılır bir ifade, yalın bir üslup gerektirmekteydi. İşlem sayısının artması, kadroların büyümesi, üstelik yeni kadroları oluşturanların kalemlerde değil, daha çok okullarda eğitim görmeleri, standart imla, yazı dili ve ifadede sadelik, hızlı iş çıkarmağa yönelik bir yazışma usulü ortaya çıkarmıştı¹⁵. Böylece kitâbet-i resmiyyede yani resmî yazı dilinde önemli değişiklikler, yazı stili, kullanılan elkab, dua, bitiş formüllerinde, ifadelerde farklılaşma, kısaltmalar oldu, bazıları da tamamen terk edildi. Kitâbet-i resmiyyede yalnızca dilin âdab ve kurallarının bilinmesi yeterli değildi, söz ve cümlenin bir-biri ile bağlantılarını gerektiren resmî tarzın yani “usûl-ı kalem”in de öğrenilmesi şarttı. Kitabet-i resmiyyenin ciddî olarak öğretilmesi düşüncesiyle bu işin eğitiminin yapılacağı orta dereceli bir kâtip okulu olarak Mahrec-i Aklâm teşkil edildi. Daha doğrusu kâtip ve memur yetiştiren Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Mahrec-i Aklâma dönüştürüldü.

Mekteb-i Maarif-i Adliyye, 1862 yılında rüştiye mekteplerinden kalemlere çıkacak son sınıf öğrencilerine mahreç olarak “vaz’-ı kadîm” üzere Sadrazamın himayesinde Mekteb-i Maarif-i Aklâma tahvil edildi¹⁶. Orta okul seviyesinde ve Osmanlı Devletinin ilk meslek okullarından olan Mekteb-i Maarif-i Aklâmın belirlenen nizama göre, eğitim süresi bir yıl olacak ve buraya İstanbul’daki rüştiye mekteplerinden mezun olanlar alınacaktı. Mektebe devam edecek öğrenciler bir yılın sonunda imtihana tâbi tutularak, başarılı bulunanları istedikleri kalemlerde istihdam edileceklerdi. Açılış tarihi kesin belli olmayan Mekteb-i Maarif-i Aklâmda Mayıs 1862 tarihinde kırk beşten fazla öğrenci “tahsil-i fenn-i hatt ve kitâbet” etmekte¹⁷ olması mektebin bu tarihten önce açılmış olduğunu gösteriyor. Mektebin açılmasındaki asıl amaç öğrencilere “tahsil-i fenn-i hatt ve kitâbet” eğitimi vermek olduğu için bu dersi verecek ehliyetli bir hoca aranmaya başlandı. Haftada birkaç defa mektebe gelerek öğrencilere rik’a hattı ve imlâ talimi yaptıracak “hüsn-ı hatt ve selika” sahibi ehliyetli birisinin, uygun maaşla rik’a hocalığına tayini cihetine gidildi. Yapılan duyuru ile bu hizmete talip olanların, kendilerinden istenilen “asâr-ı kalemîyeleri”ni sadarete teslim etmeleri istendi. Mekteb-i Maarif-i Aklâma rik’a hocası olmak isteyenlerin verdikleri yazı örnekleri sadarete incelenmiş

¹⁵ İlber Ortaylı, “Osmanlı Kaçılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 154.

¹⁶ BOA, İD, Nr. 34436. 25 Muharrem 1279/22.07.1862 tarihli arz tezkeresi ve üstündeki 26 Muharrem 1279/23.07.1862 tarihli irâde hâmişi.

¹⁷ BOA, *Buyruldu Defteri*, Nr. 5, s. 41.

fakat, yazıların hiç birisi beğenilmemiştir. Mektepte ğrencilere verilecek olan “fenn-i hatt” öğrenciler için “terbiye-i kalemiyye”nin esası olacağından, sadaret rik’a hocasının seçiminde çok titiz davranmış, araştırmalar sonunda mektebe rik’a hocası olarak Sadaret mektub halifelerinden “hüsn-ı hatt” sahibi Ahmed Bey ehliyetli bulunarak atanmıřtır¹⁸. Rik’a hocasının belirlenmesinin ardından, maarif jurnal ktibi Vacid Efendi de usul-ı kıraat muallimliğine getirilmiş, bir zaman sonra mektebe bir de odacı tayin edilerek, bu masraflar daha önce mektebe tayin edilecek hocalarının maaşları için maarif btcesine ihtiya-ten ilave edilmiş olan üç bin kuruştan karřılanmıřtır¹⁹.

Mekteb-i Maarif-i Aklm, Ticarethne dahilinde bulunan eski Mekteb-i Maarif-i Adliyye binasında eğitim faaliyetine bařladı²⁰. Padişah’ın isteği ile rüştiye mektebi ğrencisi kabul edilen Mekteb-i Maarif-i Adliyye’nin öğrencileri bu mektebin sınıf-ı evvel muallimi Mehmed Efendi ile beraber mahallin genişliği ve semtlerinin birbirine yakınlığı dolayısıyla Drlmaarif’e nakle-tildi²¹. Mekteb-i Maarif-i Adliyye’nin en eski ve kıdemli müderrislerinden Bekir Efendi ve Hacı Hüseyin Efendi de, mektebin teşkilinden beri tedris ve talim işinde yararlı hizmetleri olduğundan, okullar hakkında tam bilgi sahibi, hürmete ve taltife lyık, üstelik meclis-i maarifte de mekteplerin durumuna vkf üyelere ihtiyaç olduğundan, kendi maaşları ile meclis-i maarif zlğına nakledildiler²².

Eski Mekteb-i Maarif-i Adliyye binasında eğitim faaliyetine başlayan Mekteb-i Maarif-i Aklm, kısa bir süre sonra bulunduğu binadan çıkmak durumunda kalır. Bunun sebebi, Mülkiye Mektebinin genişletilerek ğrenci sayı-sının elliden yüze çıkarılması ve Drlmuallimin talebesiyle Mahrec-i Aklm ğrencilerinin Ticarethne dairesinde mektep haline getirilmiş odalarının oturulamayacak kadar dar, harap, havasız olması ayrıca, Ticaret Nezretiyle, Maarif ve Nafia Nezretleri dairelerine gelen iş sahiplerinin çokluğundan Drlmuallimn ve Mahrec-i Aklm ğrencilerinin istenilen derecede çalışa-maması idi²³. Maarif nzır, az bir masrafla Drlfnun’da uygun yerler tamir edilerek Mülkiye, Drlmuallimn ve Mahrec-i Aklm mekteplerinin oraya nakledilmelerini istemişse de Padişah, Drlfnunun gerekli olduğu gerekçe-

¹⁸ Aynı vesika. 25 Muharrem 1279/22.07.1862 tarihli arz tezkeresi ve zerindeki 26 Muharrem 1279/23.07.1862 tarihli irde hmişi. Tasarrufa da dikkat edilerek Ahmed Beyin maaşı beş yüz kuruş olarak tespit edilmiştir.

¹⁹ BOA, Meclis-i Vl (MV), Nr. 22023.

²⁰ BOA, İD, Nr. 33436. Maarif nzırnın 23 Muharrem 1279/20.07.1862 tarihli tezkiresi.

²¹ Aynı vesika.

²² Aynı vesika.

²³ BOA, MV, Nr. 22764.

siyle bu isteği kabul etmedi²⁴. Bunun üzerine sadaretin emriyle Maarif Nezâreti, Mülkiye, Dârümuallimîn ve Mahrec-i Aklâm mektepleri için uygun bir yer arayarak sonunda Sedefçiler içindeki Nuri Efendi konağının genişlik, sağlamlık ve mevkiye bu üç mektep için çok uygun bir yer olduğuna karar verir²⁵. Konağın sahibi bulunan Asım Bey ile yapılan müzakereler sonucunda, konağın yıllık kırk beş bin kuruş kira bedeli ile kiralanması ve beş yıllık kontrat yapılması hususlarında anlaşılır, bu anlaşma padişahın onayından da geçer²⁶. 1864 tarihinde Ticarethâne dâhilinde eğitim veren Mahrec-i Aklâm Mektebi daha sonra faaliyette bulunduğu binaların yanması veya satılması gibi değişik sebeplerle farklı mekanlarda eğitime devam etmek zorunda kalır. 1865 yılında Sedefçiler'deki Atik Ali Paşa Camiî karşısında²⁷ bulunan mektep, faaliyetini 1866 ve 1867'de Şehzâde Cami-i Şerifi yanında²⁸, 1868 yılında da Mülkiye Mektebi ve Darümuallimîn-i rüşdiye mektepleriyle birlikte Vefa civarında Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın annesinin uhdesinde bulunan konakta sürdürür²⁹. Bu konak 1869 Ağustosunda Mehmed Rüştü Paşa tarafından satın alındığından burası da tahliye edilir. Böylece Mülkiye ve Darümuallimîn mektepleri Bozdoğan Kemerî civarındaki Palabıyık Mehmed Paşa konağına nakledilirken, Mahrec-i Aklâm Mektebi ile açılması kararlaştırılmış bulunan Mekteb-i Sultaniye İdadisi için de Ayasofya civarındaki Muhtar Bey Konağı aylık iki bin beş yüzer kuruşa kiralanır³⁰.

Mahrec-i Aklama devam eden öğrenciler, mektebin eğitim süresi olan bir yıl boyunca hat ve kitâbet eğitiminden sonra imtihan zamanı yaklaşınca hepsi birden meclis-i maarife çağrılarak kendilerine defalarca ezberden “istiktâb” suretinde yazı yazdırılarak imtihan ediliyorlardı³¹. 1863 senesinde imtihana

²⁴ Aynı vesika.

²⁵ Aynı vesika. Maarif nazırının 24 Şaban 1280/02.08.1864 tarihli tezkeresi; MV, Nr. 22816. Maarif lef 13.

²⁶ BOA, MV, Nr. 22764. 12 Şevval 1280/20.03.1864 tarihli arz tezkeresi ve 13 Şevval 1280/21.03.1864 tarihli irâde hâmişi.

²⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, sene 1281, s. 125.

²⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, sene 1283, s. 120.

²⁹ BOA, MV, Nr. 24649; Bu arada Derviş Paşanın nezâretinde cebir, hendese, Fransızca dersleri yapılan eski maarif dairesi yanınca, bu derslere devam eden altmış kadar talebe geçici olarak Mehmed Ali Paşa konağına devam etmeye başlamış, bunların nezâretleri de ilave memuriyet olarak Mahrec-i Aklâm müdürü Cemal Beye verilmiştir (BOA, BEO, *Ayniyat Defteri*, Nr. 1068, s. 535).

³⁰ *Ayni defter*, s. 242.

³¹ BOA, İD, Nr. 34064. 6 Receb 1279/27.12.1862 tarihli Maarif-i Umûmiyye Nezâreti tezkeresi.

giren otuz³² öğrenciden, yirmi ikisinin yazdıkları yazılar maarif meclisince beğenilir ve bu yazılar³³ temize çekilmeden, öğrencilerin girmek istedikleri kalemlerin isimleriyle beraber sadrazama takdim edilir. Sadrazam, az müddet içinde yazıları ilerlemiş bu öğrencilerin yazılarını beğenerek, usul gereği istedikleri kalemlere gönderilmelerini istemiş, padişah da kararı tasdik etmiştir³⁴.

Böylece Mekteb-i Aklâmın ilk mezunlarından Hüsnü Efendi, Ahmed Rauf Efendi, Şükrü Efendi, Nafiz Bey *Mektûbî-i Sadr-ı âlî odasına*; Tevfik Bey, Hafız Raif Efendi, Rauf Bey, Said Bey *Mektûbî -i hâriciye odasına*; Ali Faik Efendi, Namık Efendi, Ruhi Efendi *Meclis-i vâlâ mazbata odasına*; Murad Bey *Meclis-i Vâlâ Mektûbî odasına*; Subhi Efendi *Mektûbî-i maarif odasına*; İbrahim Efendi, Ahmed Raif Efendi *Maliye Mektûbî odasına*; Refik Efendi *Maliye kâtibi odasına*; Nuri Efendi, Rasih Efendi *Maliyede Rumeli vâridât muhasebesi odasına*; Galib Efendi *Maliyede mazbata odasına*; Âşir Efendi *Maliye meclisi muhasebe odasına*; Mustafa Efendi *Maliye muhasebesi odasına*; Nail Bey *Emtia gümrüğü odasına* tayin edilir³⁵.

İmtihanda başarılı olamayan sekiz kişi mezun edilmeyerek hat ve imlâ derslerini ilerletmeleri için iki üç ay daha mektepte tutulurlar. Bu sürenin ardından maarif nezâretinde yapılan imtihanda başarılı buldukları için usul gereği istedikleri kalemlere memur edilirler³⁶. 1864 yılı başında mektepte eğitimlerini tamamlamış olanlar meclis-i maarifte “âzâ-yı kîrâm” ve hariçten görevlendirilen “mümeyyizler”³⁷ hazır olduğu hâlde takım takım meclise çağrılarak aynı şekilde imtihan edilerek³⁸, yazı örnekleri sadarete sunulmuş ve talep ettikleri kalemlere gönderilmişlerdir³⁹. Bu sırada encümen-i mahsus-ı meşveret, kalemlerde yeterli sayıda kâtip bulunduğunu belirterek, imtihanları yapılmış olan öğrencilerin mezun edilmeyerek bir sene daha mektepte tutul-

³² Aynı vesika. O. N. Ergin, mektebin ilk mezunlarını 1864 yılında verdiğini, mezunların sayısının yirmi yedi olduğunu zikr ediyor (Ergin, *a.g.e.*, II, 478).

³³ Otuz öğrencinin yazmış oldukları teşekkürnâmeler vesikanın ekleri arasında olup, bir örnek için bkz. Ek I. İD, Nr. 34064, maarif lef 4.

³⁴ BOA, İD, Nr. 34064.13 Receb 1279/03.01.1863 tarihli arz tezkeresi.

³⁵ Aynı vesika, maarif lef 2.

³⁶ BOA, İD, Nr. 34432.

³⁷ Mahrec-i Aklâm, Mekteb-i Mülkiyye talebesi ile bütün rüşdiye mektepleri öğrencilerinin imtihanlarına mümeyyiz olarak tayin edilen efendilere biner kuruş atıyye-i seniyye ihsan edilmiştir (BOA, Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), *Ayniyat Defteri*, Nr. 622, s. 70, 81).

³⁸ *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, Nr.774.

³⁹ BOA, İD, Nr.35543. Maarif nâzırınının 22 Receb 1280 / 02.01.1864 tarihli tezkeresi; *Takvim-i Vekayi*, Nr. 727, 737.

malarını istemiştir⁴⁰. Ancak Mahrec-i Aklâmın tâbi olduğu usul gereğince eğitim süresi bir yıl olduğundan, bu öğrencilerin mektepte alıkonulmaları mümkün olmaz, fakat bunlar Bâbîâli kalem zâbitleri tarafından ikinci kere imtihan edilerek⁴¹ bilgileri yeterli bulunur. İmtihanda bu öğrencilere yazdırılan yazılar, sadrazamın incelemesinden sonra birinci, ikinci ve üçüncü olarak sınıflandırılırlar. 1864 senesi başında iki kere imtihan edilerek, üç sınıf olarak derecelendirilen öğrencilerin birinci itibar olunanlarından Reşid Bey, Ratıb Efendi ve Ali Bey *Mektubî-i sadr-ı âlî odasına*; Mustafa Bey *Meclis-i Vâlâ mazbata odasına*; Eşref Efendi *Gümrük emanetine*, Rıza Bey ve Arif Bey *Mektubî-i Sadr-ı âlî odasına*; Rıfat Bey *Dahiliye odasına*; Osman Efendi *Gümrük muhasebe odasına*; İkinci itibar olunan Akif Efendi *Bâb-ı Zaptiyede meclis-i tahkik odasına*; Ahmed Rıfat Efendi *Mektubî-i hariciye odasına*; Fehim Bey ve Galib Bey *Meclis-i Vâlâ kavânîn dairesi kalemine*; Emin Bey *Meclis-i Vâlâ mektubî odasına*; Ahmed Efendi ve Talat Bey *Meclis-i Vâlâ mazbata odasına*; Saib Bey ve Fethi Bey *Mektubî-i hâriciye odasına*; Sırrı Efendi *Ticarethaneye*; Mustafa Tevfik Efendi *Gümrük emânetine*; Âgâh Efendi *Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerîye*; Sadık Efendi *Bâbîâli evrak odasına*; Ali Bey *Hazine-i Hassa tahrirat odasına*; Üçüncü itibar olunan Asım Bey *Mektubî-i sadr-ı âlî odasına*; Aşkî Bey *Dahiliye odasına*; Rükneddin Bey *Mektubî-i hariciye odasına*; Fahri Bey ve Mahmud Nedim Bey *Meclis-i Vâlâ mazbata odasına*; Seyfi Efendi *Gümrük Emânetine* tayin edilirler⁴².

O sene Mahrec-i Aklâm Mektebi mezunu olanlara bilgi derecelerine göre diplomaları verilerek⁴³, istihdam edilecekleri Hariciye Nezâretine, Meclis-i Vâlâ Riyâsetine, Ticaret Nezâretine, Hazine-i Hassa Nezâretine, Zaptiye Müşirine, Gümrük Emânetine de “istihdâma elverişli” olduklarına dair yazılar gönderilir⁴⁴.

Sonraki dönemlerde okulun eğitim süresi yeterli bulunmayarak uzatılmıştır. Bununla ilgili karar, özel olarak teşkil edilen ve ileriye yönelik olarak Mahrec-i Aklâmın eğitim süresinin uzatılmasını görüşen komisyonunda kabul edilmiş olmalı. Okul üç sınıf üzere tertip edilince yalnız son sınıftakilerin imtihanla kaleme alınması, veremeyenlerin mektepte tutulması, ikinci sınıf öğrencilerinin imtihanla birinci sınıfa, üçüncü sınıf öğrencilerinin de imtihanla ikinci sınıfa nakledilmesi ve okula üçüncü sınıftan, ikinci sınıfa geçenlerin

⁴⁰ Aynı vesika.

⁴¹ Aynı vesika.

⁴² BOA, İD, Nr. 35543, lef 2.

⁴³ *Rûznâme-i Ceride-i Havadis*, Nr. 774.

⁴⁴ BOA, BEO, *Ayniyat Defteri*, Nr. 314, s. 63.

sayısı kadar rüşdiye mektepleri mezunlarından öğrenci alınması kural hâline getirildi⁴⁵.

Mahrec-i Aklâm teşkil edilince bu mektep mezunları ve mektep dışından hakkı olup da kalemlere girmek isteyenlerden liyâkatleri, maarif nezâretince tasdik olunanların dışında açıktan hiç kimsenin hiçbir kaleme kabul edilmemesi usul hâline getirilerek Dîvân-ı Hümayun Kalemine kayd edilmiş ve bütün dairelere de bildirilmişti⁴⁶. Fakat bu kuralı daha başlangıçta bozanlar Mahrec-i Aklâmın öğrencileriydi. Mektebin ilk öğrencilerinden bazıları mektepteki eğitimlerini tamamlamadan bir yolunu bularak kalemlere memur olmuşlardı⁴⁷. Başarısız olan Mahrec-i Aklâm talebeleri de, mektepte kalarak eğitimlerini tamamlama yerine kimi zaman mektebi terk ederek kalemlere girme teşebbüsünde bulunmuşlardır⁴⁸. Zaman zaman da rüştiye mekteplerindeki eğitim sürelerini tamamlamamış olan rüştiye öğrencileri nizama aykırı olarak kalemlere girmişlerdir. 1864 yılında uygunsuz davranışlarından dolayı rüştiye mektebinden atılmış olan seksen kadar öğrencinin kalemlere girdiği Nâfia Nezâretinin ihtarı üzerine anlaşılıştı⁴⁹. Mekteb-i Mahrec-i Aklâm'da öğretilen muhtelif bilgiler ile *usûl-ı kitâbet*, *usûl-ı muâmelât-ı kalemîye ve fenn-i kitâbeti* öğrenmeden, *şehâdetnâmesiz*, açıktan kimsenin kalemlere kabul edilmemesi usulünün “tekîd” ve “temhîd”i için bütün dairelere defalarca yazılar yazılmış, kalem zabitleri bundan sorumlu tutulmuşlardır.

Mahrec-i Aklâma mahsus *şehâdetnâmeden*⁵⁰, son sınıf öğrencilerinin hangi derslerden imtihan edildiği, alınan notlar, notlarının toplamı, mezuniyet derecesi, *şehâdetnâmenin* hangi makamlarca tasdik edildiği gibi bilgileri öğre-

⁴⁵ Ergin, *a.g.e.*, II, 478.

⁴⁶ BOA, *Buyruldu Defteri*, Nr. 5, s. 4, 42, 98; *Tasfir-i Efkâr*, Nr. 2. Mektep mezunları dışında kalemlere kimsenin alınmaması diğer nezaretler ve daireler gibi Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezaretine de yazılmış, bunun üzerine Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nâzırı Sadarete gönderdiği cevapta, nizâmiye mahkemeleri işlerinde istihdam edilmek isteyenlerin Bâbîâlîde tahsis olunan “daire-i tedrisiyye”ye girerek, buradaki eğitimden sonra her altı ayda bir yapılan imtihanda *şehâdetnâme* alanların kabulünün şart olduğunu, elinde *şehâdetnâmesi* olmayanların kabul edilmediğini bildirmişti (*Ayniyat Defteri*, Nr. 1070, s. 143).

⁴⁷ *Ayn defter*, gösterilen yer; Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye...*, s. 145.

⁴⁸ BOA, BEO, *Ayniyat Defteri*, Nr.1072, s.131.

⁴⁹ BOA, *Nizamât Defteri (Kalem Nizamı Defteri)*, Nr. 1), Nr. 34/32, s. 114.

⁵⁰ Şehameddin Bey'e ait Mahrec-i Aklama mahsus *şehadetname* sureti için bkz Ek III. BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A. Res), Nr. 26/6. Aynı vesikanın ekleri arasında bulunan tercüme-i hâl varakasından Şehameddin Beyin 1859 senesinde sıbyan mektebine başladığı, 1866'da Valde Mekteb-i rüşdiyesine, ardından 1870 senesinde Mahrec-i Aklâm'a nakl ile 1874 senesi ortasında buradan 23,5 yaşında mezun olduğu, üç yıllık Mahrec-i Aklâm Mektebini dört yılda tamamladığı anlaşılıyor.

nebiliyoruz. Mahrec-i Aklama mahsus şehâdetnâmeden anlaşıldığına göre son sınıf öğrencileri, bu sınıfta Arabî, Farisî, inşa ve Türkî ve imla, Fransızca, tarih-i umûmî, rik'a, hendese ve mesâha, cebir⁵¹ derslerini okuyarak bunlardan imtihan ediliyordu. İmtihan esnasında aralarında mektep hocalarının da bulunduğu on beş tane “muhiber efendi” hazır bulunuyor, onların “hüsn-i şehâdetleri” üzerine öğrenciler diploma almaya hak kazanıyorlardı. Diplomanın üstüne, Nezâret-i Maarif-i Umûmî ve Meclis-i Maârif-i Kebîr tarafından da tasdik olunduğuna dair şerh düşülüyordu⁵².

Mahrec-i Aklam mezunları daha önce de belirtildiği gibi mektebin statüsü gereği istedikleri kalemlere girme hakkına sahipti. Ayrıca, beş yüz kuruş maaş alma imtiyazları da vardı. Mektebin açıldığı ilk yıllarda bu usul uygulanmış, ancak Şehameddin Bey örneğinde olduğu gibi daha sonra mektebe girenler bu imtiyazdan faydalanamamış, *mülâzemet* suretiyle kalemlere memur olabilmişlerdir⁵³. Mektebin öğrencileri⁵⁴, diğer okulların öğrencileri gibi Şirket-i Hayriyye vapurlarına asker bileti ile binme imkanına da sahip olmuş⁵⁵ imtihanlarda çok başarılı olanlar da emsalleri gibi ödüllendirilmiştir.

1862 yılında kalemlere memur yetiştirmek amacı ile teşkil edilen Mekteb-i Mahrec-i Aklâm, Mülkiye Mektebinin “Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne” adı ile yeniden tanzim edildiği 1876 yılına kadar faaliyete devam eder. Mekteb-i Mülkiyenin genişletilmesi ve ıslahı ile ilgili nizamnamenin dördüncü faslında bu mektebe kabul edilecek öğrenciler arasında Mahrec-i Aklam Mektebinin öğrencilerinin de zikir edildiği görülmektedir⁵⁶. Buna karşılık, Mekteb-i Mülkiyenin ıslahını müzakere eden encümen-i meşveretin mazbatasından, Mahrec-i Aklâmın bundan sonra Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâneye “sınıf-ı idâdî” olarak

⁵¹ Şehameddin Bey, Arabîden 10, Farisîden 10, inşa ve Türkî ve imladan 10, Fransızcadan 8, Tarih-i umumîden 8, rik'adan 9, hendese ve mesahadan 7, cebirden 7 olmak üzere 69 not toplamı ve âlâ derece ile mezun olmuştur.

⁵² BOA, Y.A. Res, Nr. 26/6. Şehameddin Bey'in Mahrec-i Aklâm şehâdetnâmesi sureti.

⁵³ Aynı vesika. Şehameddin Beyin tercüme-i hâl varakası.

⁵⁴ Mektebe devam eden öğrenci sayısı yıldan yıla değişmiştir. 1870 yılında öğrenci sayısı elli (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, sene 1286, s. 109), 1871'e elli (*Salnâme*, sene 1287, s. 118), 1872'de yüz yirmi bir (*Salnâme*, sene 1288, s. 135), 1873'de yüz (*Salnâme*, sene 1289, s. 226), 1874'de seksen üç (*Salnâme*, sene 1291, s. 198. Bu sene imtihana giren elli dokuz öğrenciden ancak sekiz tanesi şehâdetnâme alabilmiştir (*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, sene 1294, s. 390). 1875'de elli dokuz (*Salnâme*, sene 1292, s. 138), 1876'da elli dokuz (*Salnâme*, sene 1293, s. 138), 1877'de kırk sekiz (*Salnâme*, sene 1294, s. 390) idi.

⁵⁵ BOA, BEO, *Ayniyat Defteri*, Nr. 1069.

⁵⁶ BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), Nr. 62/1-36.

kabul edildiği, bunun da padişah tarafından onaylandığı anlaşıyor⁵⁷. Fakat, Mekteb-i Mülkiyye Nâzırı Ali Nizami Paşanın başkanlığında teşkil olunan komisyon, Mülkiyye Mektebi ıslah layihası ve tezkereleri inceleyerek, şrâ-yı Devlet müzekkeresinde gösterildiği gibi Mekteb-i Mülkiyye İdâdîsi ile Mekteb-i Mahrec-i Aklâmın korunması ve Mahrec-i Aklâm ile Mekteb-i İdâdîden imtihanla alınacak öğrencilerin bilgi düzeylerine göre Mekteb-i Mülkiyye-i şâhânenin sınıflarına kabul olması yolunda görüş bildirmiřtir⁵⁸. Sadaret de 6 Nisan 1877 tarihli tezkeresiyle ihtiyaç bulunduğundan Mekteb-i Mahrec-i Aklâm'ın lağv edilmeyerek, kalem memuriyetleri için Mekteb-i Mülkiyye nizamnamesinin tayin ettiği kurallar dahilinde kâtipler yetiştirilmeye kadar ibkasını, gerek *kadım* Mekteb-i Mlkiyyenin, gerekse onun dahilinde olan *Mekteb-i Mülkiyye İdâdîsi* denilen şubenin lağv olunmasını istemiřtir⁵⁹. Bir süre daha varlığını sürdüren Mahrec-i Aklâmın bu sırada boş bulunan müdürlüğüne Mehmet Murat Efendi tayin edilmiřtir⁶⁰. Kısa bir zaman sonra da Mahrec-i Aklâmın son sınıf öğrencileri diploma olarak mezun olurken, diğer ğrencileri İdâdî Mülkiye Mektebinin ğrencisi kabul edilerek Mahrec-i Aklâm'ın varlığına son verilmiřtir⁶¹.

Mahrec-i Aklâmın teşkilinden birkaç yıl sonra bünyesinde geçici bir lisan mektebi açılmıştır. Mahrec-i Aklâm'ın içinde bir lisan mektebinin açılmasının amacı hariciye dairesinde bulunan kalemlere eleman yetiřtirmektir⁶². Bu lisan mektebine Mahrec-i Aklâm'dan şehadetname olarak çıkan ve Fransızca eğitim almaya hevesli olanlar alınacaktı. Lisan mektebi 1866 senesinde Padişahın iradesi ile, yıllık yirmi beş bin kuruş tahsisatla aılmıřtır⁶³. Mektep açılınca Mahrec-i Aklâm'dan mezun olan on beş kişi bu mektebe ğrenci olarak alınmış, mektebe geçici olarak bir müdür ve bir de Fransızca muallimi tayin edilerek 1866 Martında "usl-ı cedide" zere derslere bařlanmıřtır⁶⁴. Bir yıllık eğitimin

⁵⁷ BOA, DUİT, Nr. 62/1-36. 7 Safer 1294/21.02.1877 tarihli arz tezkeresi ve aynı tarihli irâde hâmişi.

⁵⁸ BOA, DUİT, Nr. 62/1-37. 19 Rebiülevvel 1294/03.04.1877 tarihli ve Ali Nizami, Sakızlı Ohannes, Selim Sabit, Halit İbrahim, Ali Suavi ve d'Holly imzalı komisyon mazbatası.

⁵⁹ BOA, DUİT, 62/1-37. 22 Rebiülevvel 1294/06.04.1877 tarihli arz tezkiresi; BEO, *Ayniyat Defteri*, Nr. 1073, s. 99-100.

⁶⁰ BOA, İD, 60866. *Ayniyat Defteri*, Nr. 1073, s. 119.

⁶¹ *Devlet Sâlnâmesi*, sene 1295, s. 254-255.

⁶² BOA, İD, Nr. 39275; BEO, *Ayniyat Defteri*, Nr. 1068, s. 49.

⁶³ Aynı vesika; Unat ve Ergin lisan bu ilk lisan mektebinin nerede açılmış olduğu ve programı hakkında bilgi olmadığını ifade ediyorlar bkz. Unat, *a.g.e.*, s. 7; Ergin, *a.g.e.*, II, 639.

⁶⁴ Aynı vesika.

ardından Lisan Mektebi öğrencileri Sadrazamın huzurunda imtihan edilmiş⁶⁵ aldıkları eğitim beğenilmiştir. Bu öğrenciler “sınıf-ı evvel” itibar olunmuş, mektebe on beş öğrenci daha alınarak ikinci bir sınıf daha açılmıştır⁶⁶. Mektebe ikinci bir sınıf açılması masrafları arttırmış, artan masrafları karşılamak üzere mektebin yıllık tahsisatı da arttırılarak yetmiş beş bin kuruşa çıkarılmıştır. Fransızca eğitimi için geçici olarak faaliyete başlamış olan Lisan Mektebinde Fransızca'dan başka Bulgarca ve Rumca lisanlarının da eğitimi verilmeye başlanmıştır. Kasım 1867'de Bulgar lisanı muallimliğine Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiyye-i Şahane öğrencilerinden Dimitri Efendi dört yüz kuruş maaşla⁶⁷, Aralık 1867 tarihinde de Rum lisanını öğretmek üzere aylık yedi yüz kuruş maaşla istatistik mütercimi Kostaki Efendi tayin edilmiş, Fransızca eğitimi alan öğrencilerin diğer lisanlarla meşgul edilmemeleri için onlara ayrı bir sınıf tahsis edilmiştir⁶⁸. Mahrec-i Aklâm'dan kendi istekleri ile lisan mektebine alınmış olan öğrenciler, Mahrec-i Aklâmın yürürlükte olan usulü gereğince istedikleri kalemlere memur olma hakkına sahip olduklarından, Lisan Mektebinden mezun olduktan sonra arzu ettikleri kaleme devam edebilmeleri için aklâm halifelerinden sayılarak, bu haklarını kaybetmemeleri için kendilerine rüus-ı hümayunlar verilmiştir⁶⁹. 1866-1869 (1283-87) döneminde Mahrec-i Aklâm dâhilinde varlığını devam ettiren geçici lisan mektebi 1869 tarihinden sonra ortadan kalkmıştır.

S o n u ç :

XIX. yüzyılda yapılan reformların özüne uygun olarak açılan modern okullardan yetişenlerin devlet kadrolarında yer almaya başlamaları sonucu, Tanzimat döneminde bürokrasisinde eğitilmiş bir kadrolaşma süreci de oluşmaya başladı. Kalemlere okur yazar, bilgili personel yetiştirmek üzere ilk sivil okul olan Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin açılışı ile başlayan süreç, Mekteb-i Maarif-i Aklâm ile devam etti. Okulun ders programında, kâtiplerin ihtiyaçları olan yazışma usulleri, imlâ, yazı çeşitleri, Arapça, Farsça derslerine ilave olarak, onların bilgi ve kültür düzeylerini yükseltecek Fransızca, coğrafya, tarih, hendese gibi derslere de yer verildi. Düzenli eğitim yapabileceği müstakil ve

⁶⁵ Lisan Mektebi öğrencilerinin Fransızca ve Osmanlıca olarak yazmış oldukları teşekkürnamelerin bir örneği için bkz. Ek. IV. İD, Nr. 39275, lef 8.

⁶⁶ BOA, İD, Nr. 39275.

⁶⁷ BOA, BEO, *Ayniyat Defteri*, Nr. 1068, s. 81.

⁶⁸ *Aym Defter*, s.85.

⁶⁹ *Aym Defter*, s.53; İD, 39275.

daimî bir binasının olmaması başta olmak üzere çeşitli zorluklara rağmen, faaliyetinde bulunduğu 1862-1877 döneminde verdiği eğitim ile Mekteb-i Maarif-i Aklâm, şphesiz Osmanlı brokrasisine olumlu anlamda katkıda bulundu.

“AN EDUCATIONAL INSTITUTION WHICH WAS OPENED FOR THE PURPOSE OF TRAINING
CIVIL SERVANTS AND CLERKS FOR THE OTTOMAN BUREAUCRACY:
MEKTEB-İ MAARİF-İ AKLÂM (MAHREC-İ AKLÂM)”

Abstract

The “Kalemiye” class, which was forming the administrative class of the Ottoman state with the “İlmiye and Seyfiye” classes, has been educated in the government offices within the frame of master-apprentice relations by the beginning of the nineteenth century. With the formation of ministries and the proclamation of the “Tanzimat Fermanı”, volume of procedure in bureaucracy, the number of the officers employed in the government offices increased and important differences took place in the official correspondences. Therefore, it has been decided to establish modern education institution with the aim of training well-qualified personnel. Firstly, “Mekteb-i Maarif-i Adliyye” and secondly “Mekteb-i Mahrec-i Aklâm” have been established in order to educate civil servant and clerk.

Keywords

Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Mekteb-i Mahrec-i Aklâm, Mahrec-i Aklâm, usul-ı kalem, kitâbet-i resmiyye, muamelât-ı kalemiyye.

Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan
Bir Siyasî Kuruluş:
TÜRK KOMÜNİST FIRKASI (BAKÛ-1920)

Yavuz ASLAN*

ÖZET

Türk Komünist Fırkası; 1920 yılı başında, Bakû'da, Halil Paşa (Kut), Baha Sait, Dr. Fuat Sabit gibi Bolşeviklerle temas sağlamak için Bakû'ya gönderilen şahısların liderliğinde, Bakû'da bulunan bir kısım Türk subay ve Türk harp esirleri tarafından, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve Anadolu'daki "Millî Müdafaa Hareketi"ne destek sağlamak amacıyla oluşturulan bir teşkilattir. 1920 yaz aylarına kadar faaliyetlerini sürdüren bu teşkilat, Bakû'da "Yeni Yol" adında bir de gazete çıkarmıştır. Bolşeviklerle ilk ilişkilerin kurulması ve ilk silah ve para yardımlarının alınmasında önemli rol oynayan Türk Komünist Fırkası, Mayıs 1920'de, teşkilatını Bakû'ya taşıyan Mustafa Suphi tarafından tasfiye edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Türk Komünist Fırkası, Halil Paşa (Kut), Bolşevikler, Yeni Yol, Dr. Fuat Sabit, Mustafa Suphi, Bakû

1920 yılı içerisinde, Bakû'da, Türkiyeli Türkler tarafından iki "komünist" parti kurulmuştur. Birincisi 1920 başlarında kurulan "Türk Komünist Fırkası", ikincisi ise 10-15 Eylül 1920'de, Bakû'da yapılan Türkiye Komünist Teşkilatlarının Birinci Kongresi'nde alınan kararlar ile Mustafa Suphi başkanlığında oluşturulan "Türkiye Komünist Fırkası"dır. İkincisi hakkında pek çok bilgi ve çalışma bulunmasına karşın¹, birinci ile ilgili bilgi ve çalışmalar oldukça az ve yüzeyseldir. Hatta çoğu zaman bu iki fırka birbirleriyle karıştırılmaktadır. Her ikisinin de 1920 yılı içerisinde Bakû'da kurulması, isimlerdeki benzerlik, bir kısım aynı şahısların her iki oluşumda da yer almaları bunun sebepleri olarak görünse de, konu hakkında yeterli bilgiler bulunmaması, 1990'lara kadar Sovyet kaynak ve arşivlerinden yararlanma imkânının olmaması ve bu dönemde bu bölgede yaşanan olayların karmaşıklığı asıl sebepler olarak karşımıza çık-

* Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Türkiye Komünist Fırkası hakkında geniş bilgi için bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara 1997.

maktadır. Elbette ki bir kısım eserlerde az da olsa bu konuya değinilmiş ve bazı belgeler yayımlanmıştır². Ancak detaylı olarak müstakil ve konu ile ilgili oluşan sorulara cevap olacak bir çalışma şimdiye kadar ortaya konulmamıştır. Bolşeviklerle ilk ilişkilerin kurulması ve ilk yardımların alınmasında rol oynayan ve başlangıçta Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi ile Bolşevikler arasında aracılık yapan Türk Komünist Fırkasının kuruluşu ve çalışmalarının ortaya konulması, Türk-Sovyet ilişkileri tarihine önemli bir katkı sağlayacağı gibi, ilk ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Mondros Mütarekesi ile birlikte, Osmanlı Devletinin işgal edilmeye başlaması, kısa sürede pek çok çevrelerde tepkilerin oluşmasına sebep oldu. İstanbul'da ve Anadolu'da çeşitli kuruluşlar oluşarak, mücadeleye başladılar. Özellikle 19 Mayıs 1919'da, Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya gelişi ve yaptığı çalışmalarla emperyalist işgalcilere karşı "Millî Direniş Hareketi" şekil bulmaya başladı. Bu sırada, Doğu'da gelişen ve Batılı Emperyalist Devletlere karşı büyük bir propaganda başlatan Sovyet Rusya ile ilişkiler kurulması da, işgalcilere karşı mücadeleyi yürütmek için ön plâna çıkan bir husustu. Aslında daha 1919 başlarında, Mustafa Suphi'nin Moskova'da kurduğu Türkiye Komünist Teşkilatı vasıtasıyla, Kırım ve daha sonra Odesa'dan gerek İstanbul'a ve gerekse Anadolu'ya bir kısım Bolşevikler gönderilmişti³. İstanbul'a gelen Bolşeviklerin ilk olarak temas kurdukları teşkilâtlardan birisinin de "Karakol Cemiyeti" olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu cemiyetin başkanı Kara Vasıf Bey, 1919 Temmuzunda, 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşaya bir mektup yazarak, Kırım'dan gelen Bolşevik Doğu İşleri Şubesinin bir temsilcisiyle görüştüğünü ve kendisinden anlaşma yapmak için iki temsilciyi Rusya'ya göndermelerini istediğini bildirdi⁴. Aynı zamanda Karakol Cemiyeti derhal harekete geçe-

² Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960*, Ankara 1967, s. 272-289; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925)*, İstanbul 1991, s. 76.

³ *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*, Türkiye Komünist Fırkası Neşriyatı, Bakü 1920, s. 23.

⁴ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 94-95. Kara Vasıf Bey ile İstanbul'da görüşen Bolşevik temsilcinin adı bazı kaynaklarda Şalva Eliava olarak geçmektedir (Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s.60). Ancak S. Yerasimos haklı olarak bunun Ş. Eliava olamayacağını belirtmektedir (Stefanos Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye)*, İstanbul 1979, s. 113). Çünkü Şalva Eliava, Lenin tarafından 12 Şubat 1919'da, Rossiskaya Sotsialistaçeskaya Federativnaya Sovyetskaya Respublika (Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti) Halk Komiserleri Sovyeti Özel Yetkili Komisyonunun Başkanı olarak tayin edilerek, Türkistan'a gönderilmiştir (B. A. Paçkoriya, *Şalva Eliava*, Tibilisi 1974, s. 24).

rek, yetkili temsilcisi olarak görevlendirdiği Baha Sait'i⁵ Bolşeviklerle ilişki kurması için Bakû'ya gönderdi⁶.

Ali Fuat Paşa, Kara Vasıf Beyden aldığı bilgileri Erzurum'a, 9 Temmuz'da bildirmiştir. Bu günlerde, Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey ile konuyu görüşmüş ve yapılan bu görüşme sonucunda Bolşeviklerle temas sağlamak ve her hâlde bu işi Karakol Cemiyetine bırakmamak için, 15. Kolordu'da her ikisi de askeri doktor olan Fuat Sabit ve Ömer Lütfi Beyleri bu işle görevlendirmişlerdir⁷. Dr. Fuat Sabit⁸ ve Dr. Ömer Lütfi, Bolşeviklerle ilişki kurmak ve onların Anadolu'daki millî harekete yardımlarını sağlamak yolunda çalışmalarında bulunmak üzere 1919 Sonbaharında, Bakû'ya gönderilmişlerdir⁹.

Aslında, Anadolu'ya adım attığı ilk günlerde, Bolşeviklerle ilişki kurmak konusunun Mustafa Kemal Paşa'nın gündeminde olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da iken bir Bolşevik heyetle görüş-

⁵ Baha Said 1882 yılında Çanakkale'nin Biga ilçesinde doğmuş, Kafkasya'dan Anadolu'ya göçmüş bir Türk ailesinin oğludur. İlk ve Orta tahsilini Biga'da tamamlayan Baha Said, 1906'da Harp Akademisinden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Kısa süren askerî yaşamından sonra onu, İttihad ve Terakki Fırkası, Türk Ocağı, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti, Milli Kongre ve Karakol Cemiyeti gibi politika, sanat ve kültür kurumlarında "kurucu" ve "yönetici" olarak görmekteyiz. Milli Mücadele döneminde önemli faaliyetler yürüten Baha Said, 16 Ekim 1939'da vefat etmiştir. Baha Said hakkında geniş bilgi için bkz. Baha Said Bey, *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*, (Yayına Hazırlayan: İsmail Görkem), Ankara 2000, s.1-56.

⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet En Yeni Tarih Arşivi'nde bulunan, Karakol Cemiyeti Merkezi Umumisi imzalı bir belgede şöyle yazılmaktadır:

"Türkiye Karakol Cemiyetinin Murahhası olan Baha Sait arkadaşımız Kafkasya'daki arkadaşlarıyla her hususta müzakereye salahiyettardır. Müzakeratını merkezimize de bildirecektir" (*Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet En Yeni Tarih Arşivi* (Azerb. Cum. MDEYTA), F.894, Op. 10, D. 145, L. 3).

⁷ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 69-70; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 10.

⁸ Fuat Sabit 1887 yılında Kemah'ta doğdu. 1910 yılında Askerî Tıbbiye'den Tabip Yüzbaşı olarak mezun oldu. 1911 yılında Türk Ocaklarının kuruluş çalışmalarına katılan Fuat Sabit, daha sonra Doktor Bahattin Şakir idaresinde kurulan Teşkilât-ı Mahsusa Müfrezesine Tabip olarak katıldı. Mondros Mütarekesi akabinde Doğu'da önemli görevler üstlenen Fuat Sabit, Kâzım Karabekir Paşa tarafından Bolşeviklerle ilişki kurması görevi ile Bakû'ya gönderildi. Bolşeviklerle ilk ilişkilerin kurulması ve ilk yardımların alınmasında önemli rol oynayan Fuat Sabit hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Birinci, "Türk Ocağı Tarihinden Sımlar: Dr. Fuat Sabit", *Türk Yurdu*, XIX/139-141, (Mart-Mayıs 1999), s. 45-66; Y. Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın ...*, s. 362-368.

⁹ Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul 1966, s. 25.

tüğü yolunda bilgiler bulunmaktadır ki¹⁰, bu Bolşevik heyetin Mustafa Suphi'nin Moskova'da kurduğu teşkilatın elemanları olması ihtimali çok büyüktür¹¹. Yine Mustafa Kemal Havza'da iken, yanında bulunan Hüsrev (Gerede) Beyin 7 Haziran 1919 tarihli, Kâzım Karabekir Paşaya yazdığı mektupta; Bolşeviklerle temas kurulması isteği üzerinde durulduğu görülmektedir¹².

Bu sırada, İngilizler tarafından İstanbul'da ve Batum'da tutuklu bulunan Halil ve Nuri Paşalar, aynı günde (7 Ağustos) kaçırıldılar. Bu olayın Karakol Cemiyetinin işi olduğu ileri sürülse de¹³, başka ihtimalleri de göz önünde tutmak gerekmektedir¹⁴. Halil Paşa İstanbul'daki Bekirağa Bölüğü¹⁵nden birlikte firar ettiği Küçük Talat (Muşkara)'la, Sivas Kongresi günlerinde Sivas'a gelmiş, burada Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek, Azerbaycan'da çalışmak istediğini bildirmiş ve Bolşevikler ve Azerbaycan Hükümeti ile temaslarda bulunmak ve onlardan silah ve para yardımı sağlamak gibi bazı talimatlar alarak, Eylül 1919'da, Nahçıvan Yolu ile Azerbaycan'a hareket etmişlerdir¹⁶.

Yine bu dönemde, bir taraftan I. Dünya Savaşı esnasında Rusya'ya esir düşmüş Türk subayları Bolşevik İhtilâli ile birlikte esir kamplarından kurtularak bir kısmı Azerbaycan'a gelmiş ve burada Bolşeviklerle birlikte faaliyette bulunurken¹⁷, diğer taraftan Mondros Mütarekesi gereği olarak Kafkasya'dan çekilen Türk Ordusu, bazı subayları ve Teşkilât-ı Mahsusa elemanlarını Azerbaycan ve Elviye-i Selâse'de bırakmış ve bu subayların bir kısmı Bolşeviklerle

¹⁰ Hüsametdin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Sami Nafiz Tansu, İstanbul 1969, s. 344-348.

¹¹ Bu konu "Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi" adlı eserimizde tartışılmıştır (s. 264-265).

¹² Karabekir, *a.g.e.*, s. 56-58.

¹³ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁴ Özellikle Nuri Paşanın önce Dağıstan'da ve daha sonra Karabağ'da Bolşeviklere karşı mücadeleye girişmesi (Karabekir, *a.g.e.*, s. 582-585), bu kaçış olayında İngiliz siyasetinin bir oyunu olduğu düşüncesini ön plâna çıkarmaktadır.

¹⁵ Bekirağa Bölüğü için bkz. Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, İstanbul 1998.

¹⁶ Fethi Tevetoğlu, "Milli Mücadele'nin Gizli Kuruluşlarından Karakol Cemiyeti II", *Türk Kültürü*, VIII/95 (1969-1970), s. 757; Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, İstanbul 1990, s. 14. Halil Paşa'nın Bekirağa Bölüğünden firarı ve Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmeler hakkında bakınız. Halil Paşa (Kut), *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Hazırlayan: Taylan Sorgun, İstanbul 1997, s. 278-306.

¹⁷ Halil Paşa, *a.g.e.*, s.320.

ilişki kurmuşlardı. Bunların Karakol Cemiyeti ile de az çok bağlantıları olduğu anlaşılmaktadır¹⁸.

1920 başlarına gelindiğinde Azerbaycan'ın başkenti Bakû'da, daha çok İttihatçıların ağırlıklı olduğu Bolşeviklerle ilişki kurmaya çalışan grup oluşmuştu. Bunlar Azerbaycan'daki Sosyalist Hümme Partisi¹⁹ ve Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesi ile ilişkiler kurmuşlardı. Rus Bolşeviklerle ilişki kurmada Azerbaycanlı Bolşevikler yani Hümme Partisi daha çok aracılık yapmakta idi. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa tarafından görevlendirilerek Bakû'ya gelen Dr. Fuat Sabit de Hümme Partisi aracılığı ile Bakû'da yeraltı faaliyetlerinde bulunan Rus Bolşevikler ile temas kurmayı başarmıştı²⁰. Dr. Fuat Sabit, Kâzım Karabekir Paşaya Ekim 1919'da gönderdiği şifrede şöyle yazıyordu²¹:

“Bolşeviklerle görüşüm. Bolşevizmin memleketimizde tesisi için içtimaî, iktisadî hiçbir esas olmadığı gibi halkın irfan ve ananesi de buna muhalif olduğundan hiçbir ıslahat-ı içtimaiyye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her surette yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hâsıl olursa derhal verileceğini temin ettiler”.

Karakol Cemiyeti adına Kafkasya yetkili temsilcisi olarak Bakû'ya gönderilen Baha Sabit, burada Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesi Temsilcileri ile görüşerek, 11 Ocak 1920'de bir de anlaşma imzalamıştı²².

¹⁸ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁹ Hümme Partisi, Azerbaycan'da Sosyalizm kanadını teşkil etmekteydi. Bu zamanda Hümme Teşkilatı'nın başında Neriman Nerimanov bulunmaktaydı ve Rus Bolşevikleri ile birlikte çalışıyorlardı. Bakû'da, Hümme adında bir de gazete yayınlıyorlardı (Neriman Nerimanov, *İzbranniye Proizvedeniye*, Bakü 1988, I, 14-16; *Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyeti Uğrunda Faal Mübarizler*, Bakü 1958, s. 17).

²⁰ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Türkçesi: Nuray Mert), İstanbul 1988, s. 213. S.Yerasimos, Dr. Fuat Sabit'in Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesi Üyesi Viktor Naneyşvili ile görüşüğünü yazmaktadır (Yerasimos, *a.g.e.*, s. 112-113).

²¹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 334.

²² *Azerb. Cum. MDEYTA*, F. 894, Op. 10, D. 145, L. 5-12; Fethi Tevetoglu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988, s. 36-50; Mesut Aydın, *Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul 1992, s. 48; Karabekir, *a.g.e.*, s. 598-600. Baha Sait, 26 Şubat'ta, Bolşeviklerle imzaladığı bu anlaşmayı Heyet-i Temsiliye'ye göndererek tasdik edilmesini istemiştir. Bu anlaşma Heyet-i Temsiliye'ce reddedilmiş ve Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşadan, Baha Sait'in memleketimiz namına hiçbir sıfat ve salahiyetinin olmadığını Bakû'ya bildirilmesini istemiştir (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 1991, IV, 244).

1920 başlarında, Bakû'da, yukarıda belirtilen grup ve kişilerden oluşan ve bir şekilde Bolşeviklerle ilişkiye girmiş bir çevre oluşmuştu. Türkiye'ye yönelik çalışmalarda Bolşeviklerle ilişki kurmayı ve onlardan yardım almayı temel amaç olarak ele alan bu insanlar, iki grup halinde faaliyetlerini sürdürmekte idiler. Birincisi; Halil Paşanın etrafında toplanmış bulunan Küçük Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin, bazı subay ve harp esirlerinden oluşmuş, daha çok İttihatçı ağırlıklı bir grup idi. Diğeri ise; Kâzım Karabekir Paşa tarafından Bolşeviklerle irtibat sağlamak üzere gönderilen Dr. Fuat Sabit çevresinde toplanan Yüzbaşı Yakup, İhtiyat Subayı Süleyman (Nuri) ve birtakım diğeri subay ve harp esirlerinden ibaret idi²³.

Özellikle ikinci grup, kayıtsız şartsız Türkiye'nin kurtuluşunu sağlamaya yönelik bir gaye takip etmekte ve bunun için Bolşeviklerle ilişki kurmayı, onlarla teşrikimesai etmeyi gerekli saymakta idiler. Bu iki grup ortak amaçları doğrultusunda birlikte faaliyet yürütmeye karar vererek, düzenledikleri bir toplantıda, Bolşeviklerle birlikte çalışma kararı alarak, ilk etaptaki hedeflerini; “İngiliz siyasetinin ateşli taraftarları olan Azerbaycan'daki Müsavat Hükümetini en kısa zamanda yıkmak ve yerine Bolşeviklerle anlaşacak bir hükümeti başa getirmek” olarak belirlediler²⁴.

Bu amaçlarını gerçekleştirme yolunda bir an önce harekete geçme kararı kabul edildikten sonra, bu iki grup arasından seçilenlerden oluşan bir teşkilât kuruldu. Azerbaycan'daki yerli Bolşeviklerle birlikte çalışan ve Azerbaycan'daki Bolşevik Merkez Heyeti'nin bir şubesi şeklinde gerçekleştirilen bu teşkilât, “Türk Komünist Fırkası” adı ile faaliyete başladı. Kurulan bu fırkanın gayesi; Anadolu'daki hareket ile Bolşevikler arasında temas sağlamak için bir vasıta olmak ve ilişkileri oluşturmaktı. Halil Paşa (Kut), Dr. Fuat Sabit, Süleyman, Erkân-ı Harp Mustafa, Baha Sait, Yüzbaşı Yakup, Küçük Talat, Salih Zeki (Zor), Süleyman Nuri, Hilmi vs. kişilerin yer aldığı bu fırka, Hareket Şubesi, Neşriyat Şubesi ve Propaganda Şubesi olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Hareket Şubesi Erkân-ı Harp Yüzbaşı Mustafa Bey, Baha Sait, Süleyman, Yüzbaşı Yakup ve üç de Rus Bolşeviğinden oluşurken, Propaganda Şubesi Eski Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey başkanlığında yapılandırıldı. Neşriyat Şubesinin şefi olarak Dr. Fuat Sabit Bey seçilmiş ve bu şubenin bir gazete yayımlaması

²³ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 580-581; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960*, Ankara 1967, s. 277.

²⁴ Karabekir, *a.g.e.*, s. 580; Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 277.

kararı alınmıştı²⁵. Türk Komünist Fırkası Neşriyat Şubesi, bir süre sonra “Yeni Yol” adıyla Bakû'da gazetesini çıkarmaya başladı²⁶.

Türk Komünist Fırkası'nın bu şekilde teşkilatlanıp, Azerbaycan ve Rus Bolşevikleriyle birlikte çalışmalarına başladığında, ilk olarak Kafkasya'daki Türkiye vatandaşlarını bir araya getirmeye ve böylece etkin bir teşkilât hâline gelmeye çaba gösterdiği görülmektedir. Bir taraftan Bolşeviklerle Anadolu'daki Müdafaa-i Milliye Hareketi ile ilişkilerde kendisinin vasıta aracı olacağı görülmüşünü vermeye gayret ederken, diğer taraftan da Anadolu'daki harekete, Bolşeviklerle kuracağı ilişkilerde ve onlardan alacağı yardımlarda aracı kuruluş olduğu imajını vermeye çalışacaktır. Nitekim Fırka kurulur kurulmaz Anadolu ile çeşitli vasıtalarla yazışmalara başlayacaktır. Aslında Fırkanın önde gelen isimleri Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşanın oluru ve görevlendirmeleri ile Kafkasya'ya zaten Bolşeviklerle temas sağlamak için gönderilmişlerdi. Fakat mevcut koşullar, hiç önceden düşünülmemesine rağmen, böyle bir teşkilatlanmayı zorunlu kılmıştı. Şimdiye kadar bireysel olarak yapmaya çalıştıkları faaliyetleri artık birlikte bir teşkilât çatısı altında yürüteceklerdi. Nitekim bu zamana kadar Anadolu ile yaptıkları yazışmalarda bireysellik söz konusu iken, Fırka kurulduktan sonra teşkilat ön plâna çıkacaktır. Fırka kurulduktan sonra teşkilât adına Anadolu'ya gönderilen ilk bilgiler, Mülâzım İbrahim Efendi vasıtasıyla olmuştur.

İbrahim Efendi tarafından 19.4.1920'de, Heyet-i Temsiliyeye sunulmak üzere getirilen Türk Komünist Fırkası imzalı yazıda²⁷; Azerbaycan'daki durum ve kurdukları teşkilâtın çalışmaları hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Bu yazıda; Azerbaycan'a yaklaşan Kızıldunun, buraya zorla girmesi hâlinde İslâmların katliama uğrayacağı, mal ve emlaklarının yağma edileceği endişesinde oldukları belirtildikten sonra, kendilerinin bunu önlemek için Moskova Sovyeti ile anlaşarak, Azerbaycan'da bunlarla uyuşacak bir hükümeti başa geçirmeyi ve böylece Sovyet esaslarının kansız ve sarsıntısız olarak tedricen Azerbaycan'a tatbiki amacıyla gerekli zamanı kazandıracak geçici bir hükümetin kurulmasını sağlamak yolunda çalışmalar yaptıkları ifade edilmiştir. Nuri Paşa ve adamlarının, Dağıstan'da, Bolşevikler aleyhine yaptığı çalışmalarının ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlardan da bahsedilerek, bu hareketlerin bazı Türk subaylarının öldürülmelerine ve Bolşeviklerin Türk subaylarına karşı şüphe ile bakmalarına sebep olduğu ve kendilerinin durumu düzeltmek, yeni-

²⁵ Karabekir, *a.g.e.*, s. 580; Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 280-281; *TKF'nin Birinci Kongresi*, s. 37.

²⁶ *Yeni Yol* gazetesinin görebildiğimiz tek sayısı 7 Haziran 1920 tarihlidir (*Yeni Yol* (Bakû), 7 Haziran 1920).

²⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 582-585.

den Bolşeviklerin güvenini kazanmak için çaba harcadıkları vurgulanarak, Kafkasya'da Bolşevik hareketi boğmak için Ermeni, Gürcü ve İngilizlerin ortaklaşa çalıştıkları ve Azerbaycan Hükümetini de bu yönde destekledikleri belirtilmiştir.

Ermenilerin Karabağ ve Zengezur bölgelerindeki faaliyetlerinden de söz edilen bu yazıda; Halil Paşanın Karabağ İslâm ahalisinin daveti üzerine buraya hareket ettiği ve bölge ahalisinin Ermenilerle kendi başlarına mücadeleye karar verdikleri ifade edilmiştir. Kurdukları teşkilâtın Bolşevikler ile Anadolu'daki Heyet-i Temsiliye arasında kurulacak ilişkilerde vasıta olacağı, bu nedenle askerî, siyasî ve diğer hususlarda Türk Komünist Fırkasının muhatap alınmasını ve yazışmaların bu teşkilât ile yapılmasının uygun olacağı bildirilmiştir.

Yukarıdakilere ek olarak sunulan 5 Nisan 1920 tarihli yazıda²⁸; yine Azerbaycan'daki gelişmeler üzerinde durularak, komitelerinin içinde Anadolu'daki "Müdafaa-i Milliye Heyet-i Temsiliyesi"nin bir temsilcisinin de bulunmasının gerekli olduğu belirtilmekte, bu nedenle bu sıfatı haiz bir şahsın seçilerek Bakû'ya gönderilmesi veya Türk Komünist Fırkası üyelerinden bir kişiye bu görevin verilmesi istenmektedir.

Yukarıdaki bilgileri Bakû'daki Türk Komünist Fırkasına getiren İbrahim Efendi, 18 Mart 1920 tarihli bir şifre mektubu Kafkasya'daki Halil ve Nuri Paşalara götürmek üzere Kâzım Karabekir Paşa tarafından görevlendirilen Topçu Mülazımı İbrahim Efendidir. İbrahim Efendi, Halil Paşa ile görüşükten sonra Dağıstan'daki Nuri Paşa ile de görüşmüş ve 5 Nisan'da Bakû'dan ayrılarak, 10 Nisan'da Trabzon'a geri dönmüştür. 11 Nisan tarihinde verdiği rapor, Bakû'da toplanmış bulunan Türkiyeli grupların çalışmaları ve oluşturulan Türkiye Komünist Fırkası hakkında oldukça detaylı bilgileri kapsamaktadır²⁹.

Karakol Cemiyeti tarafından Kafkasya'ya gönderilen ve Türk Komünist Fırkasının kurucularından olan Baha Sait Bey de, Mustafa Kemal Paşaya iletmek üzere bir şifreli mektup göndermiştir³⁰. 8 Nisan tarihli bu mektup, 1 Nisan'da, 7. Alay Kumandanı Rıza Bey tarafından Kâzım Karabekir'e bildirilmiştir. Bu şifre mektupta; Azerbaycan'daki durum, Bolşevik faaliyetleri, Enver Paşa vs. konulardan bilgiler bulunmakta ve şunlar kaydedilmektedir:

"...Mustafa Kemal Paşaya bildiriniz. Moskova'ya gönderilecek Heyet-i Murahhasasını göndersin. Pek müstaceldir. Ve lâzımdır. Oradan gönderilecek

²⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 585-586; Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 275-276.

²⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 580-582.

³⁰ Karabekir, *a.g.e.*, s. 586-587.

adam titizlikten bulamazlarsa burada Küçük Talat ile ben varım. Kırmızı Ordu'nun bütün Kafkas umuru şimdilik benim mukadderatıma bağlanmış hâledir. Halil Paşa Karabağ'da Ermenilere karşı hareket eden kuvâyı tanzim ile meşguldür. Nuri Paşa bir ahmak, hain gibi vaziyet-i umumiye-i milliyeyi saracak çocukluklar yaparak Azerbaycan Hükümeti ve İngiliz taraftarı oldu. Artık o ihtilal kuvvetleri nazarında kirli bir nokta oldu. Maatteessüf böyle oldu. Bugün Denikin'in Bahr-i Hazer Filosu Azerbaycan ile birleştiği gündür. Bunun vehameti muhakkaktır. Türkiye'ye muavenet edebilecek Rusya bunu biraz daha kapayacaktır. Amiral Sergiyef Azerbaycan hükümeti ve Ermeniler fena hâlde vaziyeti işkâl ediyorlar. Erzurum'un Ermenileri tevkif etmesi elzemdir. Artık burada Halil ve falan paşalar yoktur. Halil'in de dahil olduğu teşkilât-ı umumiye vardır. Onun vasıtası da benim. Onun için muhaberatı olvechile tanzim etsin. Türk Komünist Fırkası adına olacaktır. Vasıtamız Hacı Şahin Beyzade Ahmet Beydir. Rıza Bey akrabasıdır. Kendisi Batum'dadır"³¹.

Bütün bu bilgiler, Kâzım Karabekir Paşa tarafından 13 Nisan 1920'de, Mustafa Kemal Paşaya bildirildi. Kâzım Karabekir Paşa, bunlara verilecek cevap ve Bolşeviklerle her konuyu görüşüp, anlaşacak bir heyetin Anadolu'dan gönderilmesinin lüzumlu olduğu üzerinde durmuştur. Bolşeviklerle görüşülmesi gereken konular üzerinde de tekliflerini ortaya koyan Kâzım Karabekir, Bakû'daki Türk Komünist Fırkasının Bolşeviklerle vasıta olarak kabul edilmesini uygun gördüğünü de bildirmiştir³².

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı bir dizi yazışmalardan sonra, Bakû'daki Türk Komünist Fırkasının daha önce bahsedilen yazılarına cevap olarak, 28 Nisan 1920'de bir şifre göndermiştir³³. Azerbaycan'a Bolşevik ordusunun girişinden habersiz olarak gönderilen bu şifrede; 23 Nisan 1920'de, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı, Mustafa Kemal Paşanın Meclis Başkanlığı'na seçildiği bilgileri verildikten sonra, Moskova'ya gönderilmek üzere bir heyet hazırlanmakta olduğu, ancak bunun gecikebileceği vurgulanarak, Azerbaycan hükümeti nezdinde para yardımı konusunda teşebbüslerde bulunulmasını kendilerinden Büyük Millet Meclisinin rica ettiğini bildirmekte ve Bolşeviklerin harekâtı hakkında acilen kendisinin haberdar edilmesini istemektedir. Haberleşmenin de Batum'da bulunan Binbaşı Ali Rıza Bey vasıtası ile olacağı da ilâve edilmiştir.

28 Nisan'da, Bolşevik Ordusunun Azerbaycan'a girdiği haberi alındıktan sonra Kâzım Karabekir Paşa, 5 Mayıs 1920'de, Bakû'daki Türk Komünist Fır-

³¹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 586-587.

³² Karabekir, *a.g.e.*, s. 593-594.

³³ Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 279-280; Karabekir, *a.g.e.*, s. 641.

kası'na bir mektup daha yazmıştır. Azerbaycan hükûmeti nezdinde para yardımı konusunda girişimlerde bulunulması isteğinin tekrarlandığı bu mektupta; 28 Nisan tarihli mektuptan farklı olarak, Binbaşı Ali Rıza Beyin aracılığından vazgeçildiği bildirilmiştir³⁴.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere yeni açılan Büyük Millet Meclisi de Kâzım Karabekir Paşanın görüşleri doğrultusunda, Mustafa Kemal Paşa'nın da uygun bulması ile Bakû'daki Türk Komünist Fırkasını Bolşeviklerle ilişkilerde vasıta olarak kabul etmiş ve Büyük Millet Meclisinin isteklerinin Azerbaycan hükûmetine ulaştırılması ve bölgedeki gelişmelerden, özellikle Bolşeviklerin hareketleri konusunda bilgiler gönderilmesi konusunda bu fırkadan ricada bulunmuştur.

Türk Komünist Fırkası, bir taraftan Anadolu'daki hâkimiyetle Bolşevikler arasında vasıta rolü oynarken, diğer taraftan Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi³⁵ esnasında ve sonrasında Bolşeviklerle birlikte hareket etmiştir.

27-28 Nisan 1920'de, içerisinde bir kısım Türk harp esirlerinin de bulunduğu Rus 11. Kızıl Ordusunun Azerbaycan'a girmesinde Bolşeviklerle birlikte önemli rol üstlenen bu fırka³⁶, Sovyet Azerbaycanı'nın ilk günlerinde de

³⁴ Karabekir, *a.g.e.*, s. 672.

³⁵ 11. Kızıl Ordunun Bakû'ya girişi ve Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi hakkında bkz. Resulzâde Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339-1341, s.107-111; Nesip Nesipzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü 1990, s. 38-41; Efendizade Mehmet Şerif, *Azerbaycan ve İnkılâbı*, İstanbul 1921, s. 40-44; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York 1951, s. 276-285; Ziya Bünyatov, "Azerbaycan Parlamentinin Son Saatları", *Zbornik Dokumentov "Za Semyu Peçatyami"*, Bakü 1992, s. 3-10; Z. İbrahimov, *Sosyalist İnkılâbı Uğrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarezesi*, Bakü 1957, s. 574-576.

³⁶ Mehmet Emin Resulzâde bu konuda şöyle yazıyordu: "Bakû'da bulunan Osmanlı Türklerinden bir kısım mesul zevat ağzından iş'ar olunuyordu ki, "Gelen Kızıl Ordu Kumandanı Necati Bey namında bir Türk'tür. Bu ordunun kıtaatı meyanında Türk üserai harbinden müteşekkil alaylar var, birçok kıtaat dahi Volga boyu Türklerinden ibarettir. Bu ordu hayat-memat mübarezesi içinde bulunan Anadolu'nun muavenetine koşuyor. Bu kuvvete karşı gösterilecek mukavemet Türkiye'nin halâsını engel edecek bir vakia olabilir ki, büyük Türklük ve İslâmlık nokta-i nazarından bir hıyanettir" (Resulzade Mehmet Emin, *a.g.e.*, s. 109). Halil Paşa da hatıralarında şunları kaydediyor: "Bir gün Komünist Teşkilatı liderlerinden Erkân-ı harp Binbaşı Baha Sait bana geldi ve mahrem olarak görüşmek istediğini bildirdi. Kendisinden çekinmeden konuşmasını istedim, bir girişe lüzum görmeden şunları söyledi: "Paşam, Şimali Kafkasya'da toplanan Kızıl Ordu, bir düşman gibi değil, bir dost olarak Azerbaycan'a gelecektir. Bunun da en büyük delili şudur ki, siz, şahsen Şimali Kafkasya'ya geçerseniz, bu ordunun kumandası size tevdi edilecektir, bu en yüksek merkezin aldığı karar cümlesindedir" (Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 320). Bakû'ya geldiğinde Türk Komünist Fırkasını dağıtacak olan Mustafa Suphi dahi bu fırkanın Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesinde faal rol oynadığını belirtmektedir. (*Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Siyasi Partiyalar ve İçtimai Hareketler Arşivi (Azerb. Cum. SPİHA)*, F. 1, Op.

Azerbaycan'ın Müslüman-Türk ahalisi arasında, halkı bu inkılâba ısındırmak ve yakınlaştırmak için yapılan çalışmalara da aktif olarak katılmıştır. Çeşitli toplantılarda halka durumu anlatmanın yanı sıra, 3 Mayıs 1920'de "Türkiye Komünist (Bolşevikleri) Tarafından Azerbaycan Halkına" başlığıyla bir bildiri yayımlayarak, Azerbaycan halkını yeni idare ve yeni rejime destek olmaya ve yakınlaşmaya davet etmişlerdir³⁷.

Türk Komünist Fırkası Bolşeviklerle birlikte hareket ederken, aynı zamanda Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde bulunan Enver Paşanın kardeşi Nuri Paşa ve bazı Türk subayları da Gence ve Karabağ bölgelerinde Bolşeviklere karşı başlatılan isyanlara faal olarak katılmışlardır³⁸. Bu durumun Anadolu'da büyük heyecan yarattığı anlaşılmakta ve Nuri Paşa ve bazı Türk Subaylarının Bolşeviklere karşı böyle bir hareket içerisinde olmasının Bolşeviklerde Türkiye'ye karşı şüphe uyandıracakı telaşı içerisine düşüldüğü görülmektedir. Çünkü bu hareket Bolşeviklerle ilişki kurmaya ve onlardan para ve silâh yardımı sağlamaya çalışan Anadolu için, Bolşevikler nezdinde şimdiye kadar yapılan girişimleri sonuçsuz bırakabilir ve Bolşeviklerin de Anadolu'daki bağımsızlık hareketine şüphe ile bakmasına, hatta aleyhinde tavır almasına sebep olabilirdi. Bu gelişmeleri kendileri için oldukça olumsuz olarak değerlendiren Kâzım Karabekir Paşa, Kurmay Başkanı Kâzım Bey'e (Nuri Paşanın eniştesi) şu emri verir:

"Derhal Nuri Paşaya yaz, eğer elindeki kuvvetlerle bana gelir ve yaptığı cinayetleri idrak ederse kurtulur. Aksi halde vatan aleyhinde düşmanlarımızla hareket ediyor cürmiyle suçlanmaktan kendini kimse kurtaramaz"³⁹.

Kâzım Karabekir Paşa, aynı zamanda Bakû'da bulunan ve Türk Komünist Fırkasının oluşumunda rol oynayarak Bolşeviklerle birlikte hareket eden Halil Paşaya da bir şifre telgraf çekerek, Nuri Paşa ve diğer bazı Türk subaylarının

1, D. 98, L. 11; *Yeni Dünya*, (Bakü), 28 Haziran 1920). Esarettten memlekete dönerken Bakü'daki olaylara şahit olan Mülazım Refet, Kâzım Karabekir Paşaya verdiği raporda şunları kaydetmektedir: "Azerbaycan ahalisinin Türkiye'ye, Türklere ihtiramı pek büyüktür. Bütün enzarları Anadolu'ya, Millet Meclisi'nedir. Hatta Bolşeviklerin bu kadar suhulet ve bilâ-kayd u şart Azerbaycan'a girmelerine bu hissiyatın pek büyük dahli olmuştur. Halil Paşanın Azerbaycan hududuna yaklaşan Bolşevikleri iltizam eylediğini gören halk, Bolşeviklere hudutlarını açmıştır (*ATASE*, A. 1/4282, Kl. 586, D. 114/34, F. 90-1). Ayrıca bu konuda bkz. Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, İstanbul 1938, s. 182-202.

³⁷ 3 Mayıs'ta yayınlanan bu bildiri, aynı günlü Azerbaycan'da çıkan "Komünist" gazetesinde de birinci sayfadan okuyuculara sunulmuştur (*Komünist*, (Bakü), 3 Mayıs 1920). Bu bildirinin tam metni için Ek 1'e bakınız.

³⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 771.

³⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 772.

Bolşeviklere karşı savaşmalarının her şeyi mahvedebileceğinden söz ederek, ondan şunu istemektedir:

“Bütün mesai ve arzularımız hilafına olan bu hâdisat-ı müessifeden dolayı Bolşevikler nezdinde hakkımızda şüphe ve tereddüt hâsıl olmamasını temin ve kendileriyle bir gün evvel birleşmemiz için her yerde bizi düşünmenizi, nüfuz ve kuvvetinizi istimal buyurmanızı milletimizin mevcudiyet ve bekası namına istirham ederim, Paşam”⁴⁰.

Görüldüğü gibi Türk Komünist Fırkası elemanları Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi sürecinde Rus ve Azerbaycanlı Bolşeviklerle birlikte hareket etmiş ve aynı zamanda Gence ve Karabağ'da Bolşeviklere karşı isyan olaylarına katılan Nuri Paşa ve bazı Türk subaylarının sebep olduğu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için çaba harcamışlardır.

Aslında bütün bu faaliyetler, fırka elemanlarının Bolşeviklerle ideolojik birlikteliğinden değil, günün koşulları içerisinde Bolşeviklerin desteğini kazanmak ve Türkiye'deki emperyalist işgalcilere karşı Bolşeviklerle işbirliği yapmak isteğinden kaynaklanmaktaydı. Elbette ki içlerinden bir kısmı Bolşevik propagandalardan da etkilenmişlerdi. Ancak genel olarak bu ilişki, zorunlulukların ortaya çıkardığı bir durumdu. Bolşevik Ruslar tarafından aldatıldıklarını sonradan anlayacak olan bu fırka elemanları, gerçekte Bolşevikler tarafından kullanılmışlardı⁴¹. Nitekim bir süre sonra fırkanın tasfiye edilmesi de bunu doğrulamaktadır.

⁴⁰ Karabekir, *a.g.e.*, s. 774-775. Kâzım Karabekir Paşa, 3 Temmuz 1920'de Mustafa Kemal Paşaya çektiği telgrafta; Bolşeviklere karşı Gence ve Karabağ'daki olaylara katılan Nuri Paşa ve birçok Türk subayı hakkında ne yolda muamele tasavvur buyurduğunu soruyor ve bu durumun Bolşevik Ordusuyla ittisalimize mani olduğu, Bolşevik Ordusunu müşkil duruma düşürdüğünü ve Bolşeviklerde Türk subaylarına karşı bir itimatsızlık hissi uyandırılmasına sebep olduğunu belirterek, bu olaylara katılan Bahaeddin'in tutuklanarak divanı harbe verilmesini ve Nuri Paşanın da Erzurum'a getirilerek nezaret altında bulundurulmasını uygun gördüğünü kaydetmiştir (ATASE, A. 1/4282, Kl. 586, D. 115/35, F. 3-1).

Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşaya 5 Temmuz'da aşağıdaki cevabı vermiştir:
“Şark Cephesi Kumandanlığına

Bolşevikler aleyhine isyan çıkararak vaziyetinizi işkâl etmiş olan Bahaeddin ve Nuri Paşa hakkında iş'ar-ı âlileri vechile tevkif ve nezaret tatbiki muvafıktır.

BMM Reisi Mustafa Kemal”

(ATASE, A.1/4282, Kl.586, D.115/35, F.3-1.)

⁴¹ Türkiye'ye yardım sağlamak gayesiyle Bolşeviklerle işbirliğine giren bu şahıslar, gerçekten de Bolşevik Ruslar tarafından aldatılarak kullanılmışlardır. Onlara Kızıl Ordunun Azerbaycan üzerinden Anadolu'nun imdadına koşacağı, Azerbaycan'ın istiklâline müdahale edilmeyeceği, Azerbaycan Ordusunun dağıtılmayarak, Azerbaycan halkının kendi geleceğini hiçbir baskı olmaksızın tespit etmek hakkına sahip olacağı konularında söz verilmesine karşın, Kızıl Ordu Bakû'ya girerek, yerleşmiş ve bir müddet sonra da ilk icraat

Türk Komünist Fırkasının oluşmasından bir süre sonra, fırkanın önde gelen simaları olan Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit Moskova'ya gönderilmişlerdir. Moskova'ya gidişin Kâzım Karabekir Paşadan alınan talimat üzerine gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır⁴². Bu yolculuğun amacı; Moskova'da Bolşevik liderlerle görüşerek, Anadolu'daki Millî Bağımsızlık Hareketine Sovyet Rusya'nın yardım yapmasını sağlamak için girişimlerde bulunmaktır. Nitekim Moskova'ya geldikten hemen sonra Fuat Sabit, "Anadolu hareketinin doğuşu ve gelişmesi" üzerine "Sovyetlere" "Bakû Türk Komünist Fırkası Vekili Doktor Fuat" imzalı bir rapor vermiş⁴³ ve Halil Paşa ile birlikte onlarla Anadolu'daki hareket adına görüşmelere başlamıştır.

Dr. Fuat Sabit, Bolşevik liderlerle yapılan ilk görüşmeler hakkında, 3 Haziran 1920 tarihinde 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'e gönderdiği mektupta, Rusya'daki gelişmelerden ve burada yaptıkları faaliyetlerden ayrıntılı olarak söz etmektedir. Bu faaliyetler içerisinde elbette ki üzerinde önemle durulan konu, Sovyetlerin Anadolu hareketine ne şekilde yardım ve destekte bulunabileceği olmuştur. Fuat Sabit, Sovyet liderlerin bu konuda olumlu yaklaşımlarından bahsederek, ilk aşamada yaklaşık 1 milyon altın, 60 bin tüfek, her tüfek için üç bin mermi, yüz on iki top ve on ağır top miktarında yardım yapılması konusunda anlaştıklarını ifade etmektedir⁴⁴.

Dr. Fuad Sabit ile birlikte Moskova'da faaliyetlerde bulunan Halil Paşa da 4 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta; Bolşeviklerin yardımını temin etmek amacıyla Moskova'ya geldiklerinden bahisle, burada Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan, Kızıl Ordu Baş Kumandanı Kamenev ile görüştiklerini ve bu görüşmeler so-

olarak Azerbaycan ordu ve çeşitli müesseselerinde görevli olan Osmanlı Türk Subayları tespit edilerek, tutuklanmış ve bir kısmı idam edilmiştir. Azerbaycan'ın birçok bölgesinde olduğu gibi Bakû'da Bolşevik Ordusu tarafından yağmalar yapılmış ve sandalye, masaya kadar Azerbaycan'ın bütün serveti Moskova'ya taşınmaya başlamıştır. Kâzım Karabekir Paşa tarafından Bakû'ya gönderilmiş olan Ömer Lütfi, buradan Kâzım Karabekir Paşaya gönderdiği raporda; Rusların, çoğusu milliyetçi olmak üzere Azerbaycan'da on beş bin İslâmî idam ettirdiğini, tutuklamaların hâlen devam etmekte olduğunu, Azerbaycan'da bulunan Türklerden iki subay ve üç neferin de idam edildiğini, hâlen Rusların Azerbaycan'dan birçok eşya taşıdıklarını ve taşımaya devam ettiklerini, evlerdeki sandalyelere varıncaya kadar Moskova'ya naklettiklerini ve Azerbaycan halkının Rusların idaresinden memnun olmadıklarını belirtmektedir (ATASE, A. 1/4283, Kl.614, D. 203/108, F. 15-2).

⁴² Fırka elemanlarından Süleyman Nuri, 3 Haziran 1920'de, Şuşa'dan Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği mektupta; "Erzurum'dan (Kâzım Karabekir Paşadan) Yusuf Ziya vasıtasıyla gelen mektup üzerine Moskova'ya gitmek lazım geldi. Ve Doktor Fuat'ı Moskova'ya gönderdik" demektedir (ATASE, A. 1/4282, Kl. 586, D. 114/34, F. 87-2).

⁴³ Bu rapor sureti için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s.757-759.

⁴⁴ Karabekir, *a.g.e.*, s. 755-757.

nucunda Anadolu'ya yardım yapılması konusunda karar alındığını bildirmiştir. Halil Paşa Sovyetlerin yapacakları bu yardımın şimdilik gizli tutulmasını istediklerini belirterek, yapılacak yardımın miktarı ile ilgili olarak da şu bilgileri vermiştir:

“1- Nısfı altın olmak üzere iki milyon lira,

2- Üç kolordu için yirmi bini İngiliz, yirmi bini Rus, yirmi bini Japon olmak üzere cem'an altmış bin tüfek ile her tüfeğe iki-üç bin kadar fişek itâsı takarrür etti.

3- Yine üç kolorduya birer alay teşkil edilmek üzere üçer bataryalı üçer taburluk üç alay sahra topçusu için cem'an yüz sekiz İngiliz sahra topu bol cep-hane ile size verilecektir.

4- Ayrıca on iki topluk bir ağır topçu taburu olmak üzere mevcut İngiliz Obüslerinden (tahminen 10,5'luk) sevk olunacaktır”⁴⁵.

Kâzım Karabekir Paşa, 24 Haziran'da Halil Paşaya cevap olarak gönderdiği mektupta; Mustafa Kemal Paşaya göndermiş olduğu mektuptan dolayı teşekkür ettikten sonra para, silah ve cephaneye olan ihtiyaçtan söz ederek, bir an önce Anadolu ile Bolşeviklerin doğrudan temasının sağlanması için “Şark Yolu”nun açılması doğrultusunda çalışmalarını yoğunlaştırmalarını Halil Paşadan istemekte, ayrıca Nuri Paşa olayından dolayı üzüntülerini bildirerek Bolşevikler nezdinde şüphe ve tereddütün oluşmaması için azamî gayret göstermelerini istirham etmektedir⁴⁶.

Yine Kâzım Karabekir Paşa, 23 Temmuz 1920 tarihinde Halil Paşaya gönderdiği ”Yoldaş Halil Paşaya” başlıklı ikinci yazısında Bolşevikler nezdinde yapacakları girişimler konusunda ayrıntılı bilgiler vermektedir.⁴⁷

Halil Paşa, Moskova'dan ayrıldıktan hemen sonra bir sureti Mustafa Kemal Paşaya iletmek üzere Kâzım Karabekir Paşaya “Yoldaş Halil” imzasıyla yazdığı 3 Ağustos 1920 tarihli mektupta; bir Bolşevik heyetle Anadolu'ya gelmek üzere yola çıktığını, yanlarında Moskova ile haberleşmeyi temin edecek bir telsiz-telgraf istasyonu TBMM emrine bir otomobil, altı sandık içerisinde yaklaşık beş yüz kilo ağırlığında altın olduğunu bildirmekte ve Bolşevik liderlerle görüşmeleriyle Kafkasya'daki durum hakkında bilgiler vermektedir⁴⁸.

Türk Komünist Fırkası temsilcileri Halil Paşa ve Doktor Fuat Sabit vasıtasıyla Bolşeviklerle yapılan görüşmeler sonucu sağlanan bu yardım, Halil Paşa

⁴⁵ Karabekir, *a.g.e.*, s. 765-766.

⁴⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 774-775.

⁴⁷ Karabekir, *a.g.e.*, s. 786.

⁴⁸ Oldukça ilginç olan bu mektubun tam metni için bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 799-801.

tarafından Nahçıvan yolu ile Türkiye'ye getirilerek, Karaköse (Ağrı)'de Şark Cephesi Kurmay Başkanı Kâzım (Orbay) Bey'e teslim edilmiştir⁴⁹. Aynı zamanda Halil Paşa ile, Upmal Angarski başkanlığındaki Sovyet Heyeti de Anadolu'ya gelmiştir⁵⁰. Kâzım Bey, Sovyet Heyeti ve Halil Paşadan teslim aldığı altınlarla birlikte Erzurum'a gelmiştir. Erzurum'da, hastanede bulunan kantarlarda Kâzım Karabekir Paşa tarafından bu altınlar tartıldıktan sonra, iki yüz kilosu Erzurum'da bırakılmış ve geri kalanı Sovyet Heyeti ile birlikte Ankara'ya gönderilmiştir⁵¹.

Görüldüğü üzere, Sovyet Rusya ile ilk önemli temaslar, Bakû'da kurulan Türk Komünist Fırkası adıyla hareket eden Halil Paşa ve Doktor Fuat Sabit vasıtasıyla sağlandığı gibi, yine ilk önemli miktarda maddî yardım da bu sayede Anadolu'ya getirilmiş ve ilk resmî Sovyet Heyeti de yine bu vasıtacılıkla Ankara'ya ulaşmıştır.

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra bir süre için etkili bir teşkilât hâline gelen Türk Komünist Fırkası, varlığını Mustafa Suphi'nin Bakû'ya geleceği, Moskova'da kurduğu Türkiye Komünist Teşkilâtı'nı burada yeniden yapılandırmasına kadar sürdürmüştür. Şöyle ki; bu dönemde, Taşkent'te teşkilâtlanma çalışmalarını sürdüren Mustafa Suphi, Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması üzerine, çalışmalarını Türkiye'ye daha yakın bir bölgede yürütmek amacıyla⁵², 6 Mayıs 1920'de, Taşkent'ten ayrılarak, 27 Mayıs 1920'de Bakû'ya geldi⁵³.

Mustafa Suphi ve ekibi, Bakû'ya gelir gelmez Azerbaycan Sovyet hükûmeti ve Komünist Partisi ile ilişkilere girmiş ve teşkilâtlanma çalışmalarına bunların büyük desteğini alarak başlamıştı⁵⁴. Bütün çalışmalarını Rus Komünist Partisi Merkez Komitesinin emir ve yönlendirmesi ile yapan Mustafa Suphi⁵⁵, Bakû'daki Türk Komünist Fırkası ile de münasebete girmişti⁵⁶. Hatta

⁴⁹ Halil Paşa, *a.g.e.*, s. 335; İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Nahçıvan(1918-1921)*, Ankara 2001, s. 374.

⁵⁰ Upmal Angarski, Sovyet Rusya Hükümeti'nin Anadolu'ya gönderdiği ilk resmî temsilcidir (G. V. Çiçerin, *Stati i Reçi po Vaprosam Mejdunarodnoy Politiki*, Moskova 1961, s. 192).

⁵¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 842.

⁵² *Yeni Dünya*, 28 Haziran 1920.

⁵³ *Azerb. Cum. SPİHA*, F. 1, Op. 1, D. 98, L. 11; *TKF'nın Birinci Kongresi*, s. 26.

⁵⁴ *Azerb. Cum. SPİHA*, F. 1, Op. 1, D. 98, L. 11; *Yeni Dünya*, 28 Haziran 1920.

⁵⁵ Mustafa Suphi, 27 Haziran 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesine teşkilat çalışmaları ile ilgili olarak sunduğu raporda, "Rus Komünist Partisi ve RSFSR yetkili organları Türkiye Komünist Teşkilatı Merkezi Bürosuna, Türkiye İnkılâp Proletaryasının merkezi organı gibi, talimatlar verdiler ve onu koordine ettiler" şeklinde yazmaktadır (*Azerb. Cum.SPİHA*, F. 1, Op. 1, D. 98, L. 6-7).

⁵⁶ *Azerb. Cum. SPİHA*, F. 1, Op. 1, D. 98, L. 11; *Yeni Dünya*, 28 Haziran 1920.

Mustafa Suphi'nin ilk başta bunlarla birlikte çalışmaya başladığı ve Türk Komünist Fırkasının yayın organı olan “Yeni Yol” gazetesinde makaleler yazdığı da görülmektedir⁵⁷.

Ancak Mustafa Suphi, kısa bir sürede bu partinin komünistlikle ilgisi olmadığını görmüş ve Türk Komünist Fırkası'nın bir kısım elemanlarını, kendi ifadesi ile fırka içerisindeki İttihatçıları tasfiye ederek teşkilâtı ele geçirmiş ve Bakû'da yeniden yapılandırmaya çalıştığı kendi teşkilâtına katmıştır. 12 Haziran 1920'de, Merkezî Büroya yazdığı bir raporda, Mustafa Suphi şunları kaydetmektedir⁵⁸:

“Azerbaycan İnkılâbı'na bilfiil iştirakiyle inkılâptan sonra Bakû'da teşkil edilmek istenilen Türkiye Komünist Fırkasıyla münasebete girilmiş ve umumiyetle faaliyetleri tedkik ve teftiş edilmiştir. Neticede Bakû'da teşekkül eden bu fırka azalarının ekseriyetle fırka, usûl ve nizâmatına pek muvafık olmadığı görülmüş, daha doğrusu esasen fırkanın daha teşekkül etmediği anlaşılmıştır. Binaenaleyh “Kafkasya Kraykom”u tarafından esaslı beş âzâ, Hey'et-i Seferiye'nin iki üç defa vaki olan içtimâî neticesinde fırkaya hakikî âzâ olarak tanıyıp, onlarla beraber teşrikimesâiye karar verilerek Bakû Türkiye İştirakiyün Fırkası yeniden teşekkül etmiştir.”

28 Haziran 1920 tarihli Yeni Dünya Gazetesi'nde de şöyle deniliyordu⁵⁹:

“Türkistan Şûrâlar hükûmetinin Merkezi olan Taşkent Şehri'nde teşekkül eden Komünist Heyeti Seferiyesi inkılâbın Türkiye hudutlarına yakınlaşması üzerine faaliyetini tevsi' etmek üzere Taşkent'ten Bakû'ya geldi. Bunlar arasında Türkiye Komünist Şubesi de vardı. Heyet-i Seferiye Azerbaycan İnkılâbı'na bilfiil iştirak etmiş olan bu şubenin teşkilâtlarını tetkik etmiş ve bunun müttehas usule muvafık olmadığını görmüştür. Faaliyete germi verip, Türkiye dahilinde Şûrâlar hükûmeti tesisi yolunu hazırlamak için mevcut teşkilâtı tenşik ve tevhid ederek “Bakû Türkiye İştirâkiyün Komitesi” adıyla faaliyet merkezi kuruldu.”

Kısacası Mustafa Suphi, İttihatçıları tasfiye ederek⁶⁰, Bakû'daki teşkilâtı tamamen ele geçirmiştir. Rus Komünist Partisi ve Azerbaycan Komünist Parti

⁵⁷ 7 Haziran 1920 tarihli Yeni Yol Gazetesindeki baş makale, “Zulme Karşı İttifak” başlığı ile Mustafa Suphi tarafından kaleme alınmıştır (*Yeni Yol*, 7 Haziran 1920).

⁵⁸ *Azerb. Cum. SPİHA*, F. 1, Op. 1, D. 98, L. 11.

⁵⁹ *Yeni Dünya*, 28 Haziran 1920.

⁶⁰ Mustafa Suphi'nin bu tasfiye işleminde çok itinalı davranmadığı anlaşılmaktadır. Zira İttihatçılardan Küçük Talat, 8 Eylül 1920'de Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta, bu konuya da değinmekte ve kendisinin tam manasıyla teşkilattan tecrit edilmediğini ve teşkilâtın telif ve tercüme şubesini yönetmekte olduğunu şu şekilde belirtmektedir: “...İnkılâptan

ve hükûmetinin desteği ve direktifleri doğrultusunda hareket ettiği için, bu tasfiye işleminde zorluk çekmemiştir. Ayrıca Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit gibi bu fırkanın önde gelen şahsiyetlerinin Bakû'dan Moskova'ya gitmiş olmaları da⁶¹, fırkanın kolaylıkla Mustafa Suphi'nin eline geçmesine yardımcı olmuştur.

Mustafa Suphi, İttihatçıları partiden tasfiye etmeden önce, bu partide bulunan gençleri kazanmaya çalışmış ve bu işte de hayli başarılı olmuştur. Suphi, Türkiye Komünist Teşkilâtlarının Birinci Kongresi'ne sunduğu layihasında bu durumu şöyle anlatmaktadır⁶²:

“Bakû'da evvelden teşkiline teşebbüs olunan Türk komite veya fırkası lağv ve yeni esaslarda tesis olundu. Bu hususta biraz tevakkufa ihtiyaç var. Bir müddetten beri Anadolu kıyam hareketini İnkılâpçı Rusya ile birleştirmek Azerbaycan Şûrâlar Hükümetini tesis etmek maksadıyla Kafkas ülkesi Bolşevik Komitesi ile beraber çalışan arkadaşlar evvelâ bir Türk Komünist gruppası son vakitlerde ise Türk Komünist Fırkası vücuda getirerek, Merkez Komitelelerini intihap etmişler ve buraya İttihat ve Terakki hükümeti ve harp zamanında büyük roller oynamış bazı kimseler idhal edilmişti.

“Yakın mazileri memleketin son harp felaketleriyle alâkadar olan bu zatlarla amele ve rençber fırkasını, tesis ve temsil gayr-i tabii idi. Onun için bu teşkilâtın ilgasında tereddüt olunmayarak, eskiden beri Azerbaycan Komünistleriyle beraber çalışmış olan bazı Komünist arkadaşların Rusya ve Türkistan'dan gelenlere ilâvesiyle vücuda gelen gruppâ Bakû teşkilâtına esas olarak kabul edilip ve bu gruptan Türkiye Teşkilatının Bakû şubesi vücuda getirildi ve bu şube Bakû Komitesine ilhak olundu.”

Kongrede, Mustafa Suphi'nin bu sözlerine karşı Yoldaş Yakup şu çıkışı yapmıştır⁶³:

evvel komünistlerle teşrik-i mesaiye karar vermiş ve teşkil edilen seksiyonda bir mevki almıştım. Moskova'da bunu size Halil Paşa anlatmıştır. Fakat bir müddet sonra sebepsiz pirenlenelerin ve bilhassa bizim bazı akıllı bozuk komünist taslağı Türk Yoldaşların el altından teşvikatıyla biraz kenara çekilmek mecburiyeti hâsıl oldu. Mamafih Türkiye teşkilatının telif ve tercüme şubesini idare ediyorum. Bence lazım gelen kitapları meydana getirdim. Mustafa Suphi ile kısmen eski aşinalık, kısmen bazı yoldaşların bana hürmet ve itimadı şöyle böyle faaliyette bulunmak imkânını veriyor” (Hüseyin Cahit Yalçın, “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, 22 Şubat 1945, Tefrika 135).

⁶¹ Halil Paşa ve Dr. Fuat Sabit, Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasından bir müddet sonra Bakû'dan ayrılarak Moskova'ya gitmişlerdir. Süleyman Nuri, 3 Haziran 1920'de, Şuşa'dan Kâzım Karabekir Paşaya gönderdiği mektupta, “Erzurum'dan (Kâzım Karabekir Paşa'dan), Yusuf Ziya vasıtasıyla gelen mektup üzerine Moskova'ya gitmek lazım geldi. Ve Doktor Fuat'ı Moskova'ya gönderdik” demektedir (*ATASE*, A. 1/4282, Kl. 586, D. 114/34, F. 87-2).

⁶² *TKF'nin Birinci Kongresi*, s. 26-27.

⁶³ *TKF'nin Birinci Kongresi*, s. 36-37.

“Suphi Yoldaş dediler ki, Türkiye Teşkilâtı Merkezi'nin Bakû'ya nakledildiği zaman da Bakû'daki gruba arasında Komünist olmayacak birtakım adamlar da bulunduğundan tasfiye ve ıslah edilmiştir. Evet arkadaşlar, bunlar bilerek, maahâzâ teşkilâtın boşluklarını doldurmak maksadıyla alınmıştı. Başka hiçbir fikre müstenid değildi. Fakat o grup hiçbir tehditten yılmayarak azimle çalışmıştı. Bu tavzih edilsin”.

Yakup'un bu konuşması üzerine Mustafa Suphi, Kongre'de tekrar söz alarak, bir yanlış anlama olduğunu belirtmiş ve “Biz bu grubun mühim roller oynadığını biliyor ve her zaman takdir ediyoruz. Fakat teşkilâtımız Türkistan'dan buraya geldiği zaman grup içerisindeki vaktiyle cihangirlik siyasetine hâdim olmuş şahısları tasfiyeye lüzum görmüştü. Mamafih içtimaî inkılâp yolunda fedakârlık gösteren ve eskiden beri başka sıfatla meşhur olmayan Yakup, Süleyman Nuri, Hilmi Yoldaşları bizim safa aldık” demiştir⁶⁴.

Yukarıdaki konuşmadan da açıkça anlaşılacağı gibi, Mustafa Suphi Türk Komünist Fırkası içerisinde ayıklama yaparak, Yakup, Süleyman Nuri, Salih Zeki, Hilmi gibi komünistleri Türkiye Komünist Teşkilâtına alırken, İttihatçı olarak bilinen bir kısım kişileri tasfiye ederek, bu partiye de son vermiştir.

Bu şekilde 1920 yazında ortadan kaldırılan Türk Komünist Fırkası, aslında “ideolojik” esaslarda kurulmuş bir teşkilât değildi. Fırkanın mensupları içerisinde “Bolşevik” fikir ve propagandalardan etkilenmiş bir kısım kişiler bulunsada, fırkanın gerçek amacı; Türkiye'deki “Milli Bağımsızlık Hareketi”ne her ne suretle olursa olsun yardım sağlamaktı. Bu nedenle Bolşeviklerle ilişki kurarak, Kafkasya'da İngilizlere karşı onlarla birlikte çalışmışlar ve Azerbaycan'da İngiliz yanlısı olarak gördükleri Müsavat hükümetinin düşürülmesi ve burada Bolşevik idarenin kurulmasında Rus ve Azerbaycanlı Bolşeviklere yardımcı olmuşlardı.

Türk Komünist Fırkasının tüzük ve programına dair elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Ancak gerçek bir “Bolşevik” teşkilâtın ziyade, Anadolu'daki hareket ile Bolşevikler arasında ilişki kurmak ve onların yardım ve desteğini sağlamak için oluşturulmuş “paravan” bir kuruluş niteliğindedir. Bir kısım eski “İttihat ve Terakki” mensuplarının fırka içerisinde yer alması, hatta lider kadrosunu oluşturmaları, bu fırkanın “İttihatçı Türk Komünist Fırkası” olarak algılanmasına sebep olmuştur. Nitekim Mustafa Suphi de fırkanın bu yönü üzerinde durmuş ve bu teşkilâtta İttihatçıları tasfiye etmeye çalışmıştı. Mustafa Suphi'nin Türk Komünist Fırkası içerisinde yer alan İttihatçılara karşı düşmanca yaklaşımı, bu dönemde Kafkasya'da ve Rusya'da Mus-

⁶⁴ *TKF'nin Birinci Kongresi*, s. 37.

tafa Suphi-İttihatçı mücadelesini başlatmıştır. 1920 Eylül ayında yapılan Bakû Kongrelerinde açıktan açığa ortaya çıkan bu mücadele, muhtemelen 28/29 Ocak 1921'deki Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmeleri sonucunu hazırlamıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki 5-6 ay gibi kısa bir süre hayatını devam ettiren Türk Komünist Fırkası, Anadolu'daki Milli Bağımsızlık Hareketi ile Bolşevikler arasında ilişki kurmak ve onların bu harekete yardım ve desteklerini sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Bolşeviklerle ilk ilişkilerin kurulması ve ilk yardımların alınmasında önemli rol oynayan bu fırka, 1920 yazında Mustafa Suphi tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ancak bu şekilde fırkanın faaliyetleri sona erse de, Halil Paşa, Dr. Fuat Sabit, Baha Sait gibi fırkanın önde gelen şahsiyetleri Rusya'da faaliyetlerine devam edecekler ve bir süre daha Bolşeviklerle TBMM Hükûmeti arasındaki ilişkilerde rol oynayacaklardır. Bu durum TBMM Hükûmeti'nin kendi resmî temsilcilerini Bakû ve Moskova'da görevlendirmesine kadar devam edecektir.

EK-I.

“Türkiye Komünist (Bolşevikleri) Tarafından Azerbaycan Halkına
Yoldaşlar!

Biliyorsunuz ki, Antant Devletleri eski zamanlardan beri Türk ve Şark âleminin en insafsız düşmanıdır. Çünkü Antant siyasetinin başında bulunanlar Türk ve Müslümanları insanlık ve medeniyette ve her türlü hukukta kendinden aşağı tutmaya çalışmış ve hatta bugün Türk, Müslümanlar ve Şark âlemini yüzlerce yıl evvel kanlı pençesine almış ve kanını emerek büyümüş ve kuvvetlenmiştir. Şark Milletleri ise buna karşı maddî ve manevî varlığını korumak için her zaman ve her yerde yiğitçe çarpışmaktan geri kalmamış ve insanlığı acıkandıran muvazenesizlikleri hak yoluna düzelterek büyük tedbirler yapmıştır. Demek ki bizim dünkü ve bugünkü davalarımız hayat ve namusumuzla beraber bütün insanlığı kurtarmak ihtiyaç ve vazifesinden doğmuştur. Bu tarihin inkâr edemeyeceği bir hakikattir.

“Bir de bugüne bakalım; İstanbul, İzmir, Zengezur, Nahçıvan, Karabağ, Adana, Mısır, Irak, Maraş Türk ve Arap mazlumlarının feryadı hâlâ kulaklarımızdadır. Antanta'nın bir şiarı var: Özünün yapamadığını birtakım küçük ve masum milletlerin zihnini ve iradesini türlü desiselerle çalarak yaptırmaktır. Hiç yoktan sunî ve kirlî sebepler yaratarak onları birbirine düşürüp boğuşturur ve ortadaki lokmayı neticede kendisi yutar.

“Bu İngilizlerin ve bütün emperyalistlerin ananevi siyasetleridir. Bu devletler Şarkın ve bilhassa Müslüman ve Türk'ün hâlâ dahi geçmişinden daha azgın ve kudurmuş hasm-ı ca'lidir, hasm-ı şeref ve namusudur. Bunu da pekâlâ bilirsiniz. Şark âlemine emperyalizm şeklinde gelen bu guldur (eşkiya) tahakkümünün reaksiyonu yine bilirsiniz ki komünizmi doğurdu. Haklı ve kuvvetli olan bu yeni fikrin hedefi tahakkümü yıkmak olduğuna göre, biz Türk ve Müslümanlar da aynı felakette Rus inkılâpçılarıyla biriz. Demek ki komünistler bizim müttefikimizdir.

“Daha uzun söylemeye lüzum görmediğimiz bu zulm önünde Azerbaycan siyaseti, ne olmalı idi? İngiliz parmağının işaretiyle yürümek değil, şüphesiz ki, varlığı için çarpışmak olmalı idi. Hayıf ki, İngilizci siyasalar yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Türk ve Şark âleminin zararına olarak yalancı istiklâl perdesi dalında Azerbaycan'ı Antanta'ya esir bir hizmetkâr haline getirdiler. Bu siyasetin neticesi ne olacaktı?

“Memleket için felaket ve büyük siyasetçileri için iflas ve sükut...!

“Siyasiler döze dursunlar (ses çıkarmasınlar), fakat biz Türkiye Komünistleri boş ve sonu müthiş bir uçuruma yuvarlanmakta olan masum öz kardeşlerinin acıklı hâline seyirci kalamazdık.

“Binaenaleyh biz Türkiye Komünistleri selameti Azerbaycan'ın en faaliyetli halaskârları olan Azerbaycan Türk Komünist yoldaşlarımızla el ele verip daha sıkı çalışmakta gördük. Fırkamız şu maksatlara doğru yürüdü.

1-İnkılâp Ordusunun Azeri toprağına güçle değil, dostlukla girmesi.

2-Yanlış götürülmekte olan Azerbaycan siyasetinin umum şark siyasetinin ta-bîi ve makul istikâmetine verilmesi.

3-Azerinin ıstırabını daima duymuş olan Türkiye inkılâpçılarının Rusya ve Azerbaycan inkılâpçılarıyla muvâsala ve tesanüdü.

“Hamdolsun ki, ilk iki maksada erişildi. Üçüncüsünün de husulü için çalış-makta devam edeceğiz. Ve bu hususta en ziyade Azerbaycan halkının kabiliyet ve kifayetine güvenmekteyiz.

“Arkadaşlar! Biz Türk komünistleri Azerbaycan inkılâbına iştirak ettik. Bu nurlu inkılâbın tarih huzurundaki kıymet ve ehemmiyetinin derecesini biliriz. Bütün hareketlerimizi bu bilgiye göre tanzim etmekteyiz.

“Kardaşlar! Hatırınızdadır ki, İngiliz siyasetçileri ve hampaları daha dün Rusya Şûrâ Cumhuriyetinin Azerbaycan istiklâlini tanımayacaklarını propaganda ederek, birçok safdilleri kandırmaya çalışıyorlardı. Bu propagandayı yapanlar “halkın mukadderatını yine o halkın ihtiyarına bırakan” komünizm akidesini anlamayanlardır. Bu hakikat bugün sabit olmuş ve Rusya Şûrâlar Cumhuriyeti istiklâlimizi tanımıştır. Ve bundan böyle de Azerbaycan Şûrâ İçtimâî Cumhuriyeti müstakil kalacaktır.

“Halkın bundan şüpheye düşmesine mahal yoktur. Şu kadar ki, Sovyet Cum-huriyeti halk idaresi olduğuna göre, bunu halkın sahiplenmesi ve komünist partiyasına derin bir samimiyet ve dört el ile sarılması ve komünist fırkasına res-men girerek içinde çalışması ve bütün ihtiyaratı bu suretle zahmetkeş ve kentli halkın öz elinde bulundurması lâzımdır. Yoksa halk kendi hakkı olan bu işe seyirci ve yabancı kalır da, memleketi korumayı deruhte eden halaskârları yalnızlık ve azlıkta bırakırsa, aks-ül inkılâpçı ve istemediğiniz müfsidler sizin yerinizi tutup ekseriyet ve kuvvet taparak sizi kârda bırakmaktan ve ihtiyaratı bile öz kirli elle-riyle alıp hukukunuzu çiğnemekten ve yüzlerle yıl mücadelelerle elde edilen bu saadetli nimeti elinizden çalmaktan çekinmediler.

“Binaenaleyh Yoldaşlar, Arkadaşlar! İnkılâbın hakikatine ve tefrike iman ediniz! İnkılâbı benimseyiniz! Öz varlığınız olan İçtimâî Şura Cumhuriyetinize sadık kalınız! Bed adamların ve desais-i tehlikelerin propagandalarına kulak ver-meyiniz! Biz sizin aklınızı bu hususlarda daima ışıklandıracağız. Beyannamelerle, konferanslarla yığıncaqlarla (toplantılarla) sizi düşündürmeğe çalışacağız! Başa düşmek (anlamak) isterseniz her yığıncağa koşmalısınız. Eğer şüpheniz ve endişe-niz var ise orada sorarsınız. Küçe (sokak) kahvelerinde, eğlence yerlerinde danış-

makla hakikati tapmazsınız (bulamazsınız). Biliyorsunuz ki, iki sene evvelki mart felaketiniz işi başa düşmemenizden ve sizi kemal-i samimiyetle başa düşürecek başçılarınız olmadığından ve onların da pek azlıkta kalıp sözlerini size işittiremediklerinden ileri gelmiştir.

“Arkadaşlar! Bu fikrin ve bu türlü cereyanın başa düşürülmesi (anlaşılması) özünü idare hakkının hakiki halk kuvvetini teşkil eden fehle ve kentli (köylü) çalışkan ve dinç insanların eline tamamıyla geçmesi için az bir müddet kâfidir. Bir kaç gününüzü ve birkaç saatinizi bu işe feda etmekten katiiyen çekinmeyiniz.

“Bir daha söylüyoruz; En balaca yığıncağın işaretine yediden yetmiş kadar koşunuz! Dinleyiniz! Düşününüz! Halâs bundadır. Bu yolda kardeş birliğiyle yürüyünüz! Unutmayınız ki, yalanlara ve yalancılara kapılmak pek tehlikeli olacaktır.

“Yaşasın Müstakil Azerbaycan Şûrâ İçtimâî Cumhuriyeti!

“Yaşasın şarkın ve bütün insanlığın kurtulması için kan döken Kızıl Ordular ve Şûrâlar Cumhuriyeti! Yaşasın Anadolu Kızıl Türk Orduları!

30 Nisan 1920

Türk Komünist Fırkası”

(Kommünist, (Bakû), 3 Mayıs 1920).

“A POLITICAL ORGANIZATION WHICH WAS FORMED TOWARDS ESTABLISHING RELATIONS
WITH THE BOLSHEVIKS: TURKISH COMMUNIST PARTY (BAKÛ-1920)”

Abstract

Turkish Communist Party was organized in 1920 in Baku by a group of Turkish officers and war prisoners under the leadership of Halil Pasha (Kut), Baha Sait and Dr. Fuat Sabit in order to get in touch with the Bolsheviks and to provide support for the National Defense Movement in Anatolia. The organization carried on its activities for a few months and, at the same time, published a newspaper named “Yeni Yol (New Path)” in Baku. The party played an important role in establishing good relationship with the Bolsheviks and helped to provide weapon and financial help for the Turkish national forces, but later it was dismissed by Mustafa Suphi, who had moved his own organization to Baku.

Keywords

Turkish Communist Party, Halil Pasha (Kut), Bolsheviks, Yeni Yol (New Path), Dr. Fuat Sabit, Mustafa Suphi, Baku.

KARAKOYUNLU HÜKÜMDARI CİHÂŞÂH'IN DİNÎ-MİSTİK EVRENİ

Muhsin MACİT*

ÖZET

Karakoyunlu Cihâşâh döneminde (1438-1467) kültür ve sanat hayatındaki gelişmeler Tebriz başta olmak üzere Şiraz ve Bağdat gibi merkezlerde yeniden ivme kazanır. Cihâşâh, muhitindeki sanatkârları himaye ettiği kadar sufi ve bilginlerle de iyi ilişkiler kurar. Tebriz'de kurduğu Muzafferîye Medresesinde (Gökmedrese) devrin önde gelen âlimlerini görevlendirir. 15. yüzyılın belirsiz dinsel yapısı içinde hem Sünnî hem de Şîî eğilimli sufleri himâye eder. Kendisi de mistik bilgi ve tecrübesiyle sufi şairler evrenine katılır. Nesimî'nin etkisinde kalarak Hurûflîğin mecaz ve istiâreleriyle örülmüş şiirler yazar.

Anahtar Kelimeler

Karakoyunlular, Cihâşâh, Tasavvuf, Hurûflîlik, Şiîlik

Giriş

Karakoyunlu Türkmenlerinin siyasî tarihi, başlangıçtan Cihâşâh'a kadar Faruk Sümer tarafından yazılmıştır¹. Faruk Sümer'in iki cilt olarak tasarladığı ancak ikincisini yazmaya muvaffak olamadığı Karakoyunlular hakkında bugün de bilinenler onun verdiği bilgilerle sınırlıdır. Faruk Sümer'in, ikinci ciltte ele almayı tasarladığı Cihâşâh dönemiyle ilgili en önemli kaynak ise Mükrimin Halil Yınanç'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Cihâşâh" maddesidir². Her iki çalışma da tamamıyla siyasî tarihle sınırlandırılmış, kültür ve sanat hayatına dair yeri geldikçe değinilen hususların dışında, ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Karakoyunlular dönemindeki edebî hayata dair bilgiler veren M. Fuad Köprülü ise Cihâşâh'ı "müfrit şîî akidelerine bağli olup Farsça sûfiyâne şiirler yazan Türkmen hükümdarları" içerisinde değerlendirir³. Cihâşâh'ın sûfiyâne şiirler yazdığı doğrudur. Fakat divanında onun müfrit bir Şîî olduğuna dair ikna

* Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ *Karakoyunlular*, Ankara 1984, 169 s.

² "Cihâşâh", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1945, II, 173-189.

³ *Edebiyat Araştırmaları*, İstanbul 1989, II, 39-40.

edici veriler yoktur⁴. Karakoyunlu Cihânşâh'ı Köprülü'nün çizdiği genel çerçevenin ve siyasî tarih araştırmalarının dışında ele alan tek çalışma V. Minorsky'ye aittir; o da “ehl-i hak” mezhebi hakkındaki çalışmaları çerçevesinde Hakîkî mahlasıyla şiirler yazan Cihânşâh'ın British Museum'da bulunan divanının yazma nüshasıyla sınırlı kalmıştır⁵. Dolayısıyla Cihânşâh'ın dinî-mistik evrenini, kaynakların ışığında yeniden değerlendirmek zarureti vardır. Muhitini ve eserini dikkate alarak onun dinî-mistik evrenine baktığımızda üzerinde dikkatle durulması gereken iki kavramla karşılaşırız: *Şiîlik ve Hurûfîlik*. Bu iki kavramın ışığında Cihânşâh'ın dinî-mistik temayüllerini yeniden değerlendirmek istiyoruz.

1. Şiîliği

15. yüzyılda eser veren Timurlu ve Memluklu tarihçiler, Karakoyunluların mezhep tercihlerine dair doğrudan ifade kullanmadıkları hâlde pek çok tetkik eserde onların Şiîliğe meylettikleri sürekli tekrar edilmiştir. Tekrar edilen bu bilgiler, büyük ölçüde 16. yüzyıl tarihçilerinden Şiî mezhebine mensup Nurullah Maraşî'nin *Mecâlisü'l-mümînîn* adlı eseri ile yine aynı yüzyılda Hindistan'da yazılan *Târih-i Türkmâniye*'ye dayanmaktadır. Safevîler döneminde eser veren Yahya Kazvînî, Gaffârî ve Hasan Bey Rumlu'nun bu doğrultuda herhangi bir ifadelerinin olmadığını Faruk Sümer belirtmektedir⁶. Dolayısıyla Safevî öncesi dönemde Türkmenler arasında Sünnî-Şiî ayırımının hangi düzeyde olduğunu tespit etmek sanıldığı kadar kolay değildir. Yine de Cihânşâh'ın dinî-mistik evreninin oluşumunda Sünnîlik ve Şiîliğin ne ölçüde belirleyici olduğunu tespit etmek için konuyla ilgili kaynaklarda nakledilen malûmatı değerlendirmek gerekir.

⁴ Cihânşâh şiirlerinde Hakîkî mahlasını kullanmıştır. *Hakîkî Divanı*'nın bilinen dört yazma nüshası vardır:

1. Londra British Library Or. 9493.
2. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kısmı No. 3808.
3. Erivan Matenadaran Elyazmalar Arşivi No. 965.
4. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib No. I. 2221.

Hakîkî Divanı ayrıca kril harfleriyle üç kez basılmıştır.

1. *Hakîkî, Şiirler*, (haz. Latif Hüseyinzâde), Erivan 1966.
2. *Cihânşâh Hakîkî*, (haz. E. Rahimov vd), Bakü 1986.
3. *Cihânşâh Hakîkî*, (haz. R. Recebov), Aşkabat 1999.

Biz yazma nüshaların ilk ikisini ve kril harfli neşirleri dikkate alarak Hakîkî'nin Türkçe şiirlerini yayına hazırladık. Örnek beyitler bu çalışmamızdan alınmıştır. Örneklerde TG.: Türkçe gazel, FG.: Farsça gazel kısaltmaları kullanılmıştır.

⁵ “Karakoyunlu Cihan Şâh ve Şiirleri”, (çev. Mine Erol), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1970, II, 153-180.

⁶ “Karakoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1945, VI, 304.

Karakoyunlu Cihânşâh'tan bahseden Timurlu ve Memluklu tarihçilerin eserlerinde onun fîsk u fücür içinde yaşadığı ifade edilir. Bu doğrultuda Herat tezkirecilerinden Devletşâh, Cihânşâh hakkında oldukça aşağılayıcı ifadeler kullanır: “*Cihânşâh'ın kahrhârlığı son derecede idi. Fazilet sahipleri İslâm âleminde onun kadar itikadî kötü bir padişahın gelmediğine kânidirler. İslâmiyeti zayıflattı. Fîsk ve fücûra revâc verdi*”⁷. Timurluların resmî tarihçisi Abdurrezzak-ı Semerkandî ise tam aksine Cihânşâh hakkında övücü ifadeler kullanır, onun adaletle hükmeden ve ülkesini mamur hâle getiren bir ‘mirzâ’ olduğunu söyler⁸.

Karakoyunlu Cihânşâh'ın çağdaşı ve Nakşibendî geleneğinin önemli simalarından Mollâ Câmî'nin, onun mezhep tercihi hakkında doğrudan bir tespitte bulunmamakla birlikte, Cihânşâh'ın gönderdiği armağanlara teşekkür etmek için yazdığı bir şiirinde kullandığı şu ifadeler; “*Tanrı yardımcılarım aziz etsin, Hazret-i Ali'nin âşikâr olan feyiz ve iktidarıyla gücünü kat kat artırsın*”, ondaki ehl-i beyt muhabbetine bir işaret sayılabilir⁹. Fakat Cihânşâh'ın şiirlerine baktığımızda onun ehlibeyt muhabbetini göstermeye yetecek düzeyde örneklerle karşılaşmıyoruz. Gerçi Minorsky, Cihânşâh'ın şiirlerinde geçen ‘şâh’ sözcüğüyle Hz. Ali'yi işaret ettiğini söyler ve örnek olarak şu beyti verir¹⁰:

Pervâne şod Hakîkî be-şem'-i cenâb-ı şâh

Gayr ez-cenâb-ı şâh nebâşed penâh-ı mâ FG. 4/9

[*Hakîkî yüce şahın mumuna pervâne oldu. Cenâb-ı şahtan başka sığınacağımız yer yoktur*].

Eski şiirimizde Hz. Ali hakkında ‘şâh’ kelimesinin kullanılması yaygın bir özelliktir. Fakat kelimenin bu anlam çerçevesi içinde kullanımıyla *Hakîkî Divan*'nda tek bir beyitte karşılaşırız:

Güftâr-ı şâh-ı merdân çün zül-fikâr âmed

Zed-gerden-i mukallid bâ-tîg-i âbdâreş FG.79/5

[*Şâh-ı merdanın zülfikara benzeyen sözü geldi. Onun su verilmiş kılıcıyla taklitçilerin boynunu kopardı*].

Oysa Hakîkî'nin dâhil olduğu şiir geleneği içerisinde sultan, şâh, padişah gibi sıfatlar değerler silsilesinin en üstünden en altına kadar sevilen herkes için kullanılmaktadır. Herhangi bir şair, sultan kelimesiyle belli bir padişahı kaste-

⁷ *Devletşâh Tezkiresi*, (haz. Necati Lugal), İstanbul 1977, IV, 532.

⁸ V. V. Bartold, “Mîr Ali Şir ve Siyasî Hayatı-II”, (çev. Ahmet Caferoğlu), *Ülkü*, 58 (İlkkanun 1937), 360.

⁹ Ali Asgar Hikmet, *Mollâ Camî*, (çev. M. Nuri Gencosman), İstanbul 1991, s. 56.

¹⁰ Vladimir Minorsky, a.g.m., s. 153-180.

debileceği gibi bağlandığı bir şeyhi, peygamberi ve hatta sevgilisini de bu sıfatla nitelendirebilir. Onun için Minorsky'nin işaret ettiği husus bu geleneğin anlam çerçevesi içinde belirleyici olmaktan uzaktır.

Karakoyunlu Cihânşâh (ö. 1467), sırasıyla İlhanlıların, Celâyirlilerin ve nihayet Timurluların egemenliğinde bulunan bir coğrafyada hüküm sürmüştür (1438-1467). Bu coğrafya, değişik dinî-mistik tecrübelerin bir arada yaşadığı, birbirlerinden etkilendiği ve zaman zaman siyasî otoriteye eklemlenerek, bazen de siyasallaşarak otoriteyi devralmak suretiyle egemenlik sağladığı bir bölgedir. İlhanlıların hâkimiyetinden sonra bile Celâyirli ve Timurlu yöneticilerin ve hatta Karakoyunluların hâkimiyet anlayışlarını, Abbasilerden sonra meşruluğunu kaybeden Sünnî siyasal geleneğin dışında, Cengiz Yasası çerçevesinde meşrulaştırma çabaları, bu coğrafyada hem İmamîliğin hem de halk dininin yükselişine elverişli ortamı yaratmıştır¹¹. Göçebeliliğin meşrulaştırıcı ilkeleri Timurlular ve Karakoyunlular dâhil, diğer Moğol mirasçısı devletlerin egemenlik anlayışlarını etkilediği gibi dinî-mistik hayatın da bu çerçevede şekillenmesini sağlamıştır. Bilhassa Karakoyunlular döneminde merkezî otoriteyi güçlendirecek medrese gibi kurumların zamanında devreye girmemesi, dinî yapının olduğu kadar kültür ve sanat hayatının da fıkıh ve kelâm ölçülerine göre değil, tasavvuf anlayışına göre şekillenmesine yol açmıştır. Gerçi Cihânşâh, merkezî idareyi güçlendirecek kurumları oluşturmak için bazı girişimlerde bulunmuş, 1465 yılında Tebriz'de Muzafferiyeye Medresesini kurmuş olmasına rağmen onun dinî-mistik evreninde iz bırakan şahsiyetler, genellikle sûfî kimlikleriyle temayüz etmiş kişilerdir¹².

Cihânşâh'ın muhitinde yetişen şahsiyetlerden biri Şücâaddin bin Kemâleddin-i Kürbâlî'dir. Bazı kaynaklarda Kirmânî şeklinde de nispetlendirilen Şeyh Şücâaddin, *Hadikatü'l-maârif* ismini verdiği ve 867/1462 senesinde tamamladığı *Gülşen-i Râz* şerhini Cihânşâh namına kaleme almıştır¹³. Abdülbaki Gölpınarlı *Gülşen-i Râz* çevirisinin mufassal ön sözünde bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Kısmı 2608'de kayıtlı nüshasının bizzat Cihânşâh'a sunulan nüsha olabileceği ihtimalini ileri sürer. Gölpınarlı'nın tespitlerine göre Kürbâlî, eserini yazmaya 856/1452 yılında Kâsım-ı Envâr-ı Tebrizî'nin emriyle başlamış ve 867/1463 baharında tamamlamıştır. Eserin bu nüshasının başında Celâleddin-i Devvânî'nin müellifi takdir eden bir kıtasına da yer verildiğini

¹¹ John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (çev. Sibel Özbudun), İstanbul 1993, s. 15.

¹² Bu dönemdeki sûfî oluşumların genel görünümü için bkz. M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (haz.: Mehmet Kanar), İstanbul 1996, s. 74-81.

¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 224.

belirten Gölpınarlı, bu kıtada geçen ‘nûr-bahşî’ ifadesinden hareketle Şücâaddin-i Kürbâlî'nin Nûrbahşîyyeden olduğunu iddia etmekte ve Kâsım-ı Envâr'ın halifelerinden olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır¹⁴. Kürbâlî bir yana Kâsım-ı Tebrizî'nin bile sûfi kimliği bu gün tam bir belirginlik arz etmez.

Kâsım-ı Envâr, Tebriz'in Sürhâb bölgesindeki bir seyyid ailesine mensuptur. Daha çocukken Nimetullahîlîğin vahdet-i vücûtcu şeyhi Şâh Nimetullah ile Tebriz'de görüşmüştür. Genç yaşlarda yetiştiği muhitin tabiî sevkiyle tasavvufa sülûk etmiş ve Safevî Tekkesinin şeyhi Sadreddin-i Erdebilî ile Şeyh Sadreddin-i Yemenî'nin müritlerinden olmuştur. Daha sonra halifelik alarak Gilân'a gitmiş ve uzunca bir müddet orada kalmıştır. Buradaki ikameti sırasında yavaş yavaş etrafına müritler toplanmağa başlamış, sonra Horasan'a geçmiştir. Burada da müritlerinin şeriata aykırı tavırları ve kendisinin vahdet-i vücûtle ilgili fikirleri sebebiyle Herat'a gitmek zorunda kalmıştır¹⁵. Kâsım-ı Envâr Herat'a geldiğinde cezbesiyle etrafında geniş bir mürit kitlesi oluşur. Tam bu sırada Hurûfilere karşı çok sert önlemler alan Timurlulardan Şahruh'a bir saldırı gerçekleşir. Şahruh 23 Rebiülâhîr 830/21 Şubat 1427 günü Cuma namazını kıldıktan sonra yanına yaklaşan Fazlullah'ın müritlerinden Ahmed-i Lûr tarafından bıçaklanır. O sırada Ali Sultan yetişerek Lûrlu Ahmed'i öldürür. Olayın ardından Mirza Baysungur'un başkanlığındaki bir heyet soruşturmayı yürütmeye başlar. Ahmed-i Lûr, Kâsım-ı Envâr'ın dergâhına da gidip geldiği için onun da aleyhine bir cereyan hâsıl olmuş ve Herat'tan Semerkant'a göçmek zorunda kalmıştır. Ancak Kâsım-ı Envâr, Semerkant'ta Uluğ Bey tarafından iyi karşılanmış ve hatta Uluğ Bey'in bu sürgün sûfiye mürit olduğu rivayeti devrin kaynaklarına girmiştir¹⁶. Daha sonra tekrar Herat'a dönmüş ve memleketi Tebriz'e doğru yola koyulmuş, ancak Kalenderî şeyhlerinden Ahmed-i Câmî'ye muhabbetinden dolayı 1431 veya 1433 yılında Cam kasabasına yerleşmiştir¹⁷. Şâh Kâsım'ın mezarının Cam vilayetine bağlı Harcriid kasabasında olduğunu Ali Şir Nevâyî ifade etmektedir. Devletşâh Tezkiresi'nde Kâsım-ı Envâr'ın ölüm tarihi 835/1431-32 olarak verilmektedir¹⁸. Ali Şir Nevâyî ise Kâsım-ı Envâr'ın *Mecâlisü'n-nefâis*'te 835, *Nesâyimü'l-mahabbe*'de 837 tarihinde öldüğünü söylemektedir¹⁹. Köprülü ve Savory ise 837/1433 yılında

¹⁴ Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1993, X-XVIII.

¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalenderiler*, Ankara 1992, s. 48-49.

¹⁶ İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Ankara 1994, s. 139.

¹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, s. 49.

¹⁸ *Devletşâh Tezkiresi*, (haz. Necati Lugal), İstanbul 1977, III, 414-418.

¹⁹ Ali Şir Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâis*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan 808; amlf., *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimü'l-fütüvve*, (haz. Kemal Eraslan), İstanbul 1979.

şeyhin öldüğünü zikrederler²⁰. Abdülbaki Gölpınarlı ise Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz* adlı eserinin tercümesine yazdığı mufassal önsözde *Gülşen-i Râz* şerhlerinden bahsederken Şeyh Şücâaddin'in, *Hadikatü'l-maârif* ismini verdiği ve 867/1462 senesinde tamamladığı *Gülşen-i Râz* şerhine 856/1452 yılında Kâsım-ı Envâr-ı Tebrizî'nin emriyle başladığını ve bu tarihte şeyhin hayatta olduğunu iddia etmektedir²¹.

Abdülbaki Gölpınarlı'nın yukarıda da sözünü ettiğimiz Kürbâlî'nin eserini yazmağa başladığı 856/1452 yılında Kâsım-ı Tebrizî'nin hayatta olduğu ve eserini tamamladığı 867/1463 tarihinden evvel öldüğü şeklindeki iddiası dikkate alınırsa onun Câm kasabasındaki ikâmeti en az yirmi yıl sürmüş olmalıdır. Dolayısıyla Gölpınarlı'nın iddiasını doğru kabul etmek zordur. Kürbâlî'nin *Gülşen-i Râz* şerhini Kasım-ı Envâr'ın emriyle yaptığı doğru olabilir, fakat şeyhin bu isteğiyle müellifin esere başlama tarihinin aynı olması gerekmez.

Kâsım-ı Envâr'ın çok kısa olarak özetlediğimiz bu hayat hikâyesi, içinde bizim için halli müşkül sorular barındırmaktadır. Erdebil'deki Safevî Tekkesine mensubiyeti, Şâh Nimetullah'la ilişkisi, müritlerinin arasında Hurûfî ve Nurbahşiy'e den insanların bulunması onun sûfi kimliğini kesin bir biçimde tespit etmemizi zorlaştırmaktadır. Nitekim bu konuda araştırmacıların yaklaşımları da birbirinden oldukça farklıdır. Gölpınarlı Şücâaddin-i Kürbâlî'nin Nurbahşiyeden ve Kâsım-ı Envâr'ın halifelerinden olduğunu söyleyerek dolaylı yoldan onun da Nurbahşiyeden olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Osmanlı şairlerinden Bâkî'nin bir beytinde de bu doğrultuda bir atıf vardır:

Rûşen itdi gün gibi âsâr-ı hüsn-i tal'atun

Nûr-bahşîler çerâğın pertev-i envâr ile Bakî²²

Şahruh'a yapılan saldırı olayındaki kişilerle ilişkisinden dolayı Kâsım-ı Envâr'ın Hurûfî olduğu iddia edilmiştir. Gölpınarlı, Hurûfiliğin tarihini araştırırken Kâsım-ı Tebrizî'nin de Hurûfî olup olmadığını tartışır ve onun şiirlerinde Fadl'ı takdire, Hurûfiliği telkine dair bir şey bulunmadığını söyler. Ardından Hurûfî metinlerinde Kâsım-ı Envâr'ın adının geçmesini Batınî zümrelerin şöhretli, halk tarafından tanınmış kimseleri kendilerinden göstererek kendi yollarını meşrulaştırmak arzularından kaynaklandığını belirtir²³. Roger Savory de Kâsım-ı Envâr'ın gerçek bir Hurûfî olmadığını, Safevî propaganda-

²⁰ M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 1996, 115n; Roger Savory, "A 15th Century Safavid Propagandist at Harat", *Studies on the History of Safavid Iran*, London 1987, II, 189-197.

²¹ Şebüsterî, *Gülşen-i Râz*, s. X-XVIII.

²² *Bâkî Divânı*, (haz. Sabahattin Küçük), Ankara 1994, s. 356.

²³ *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, Ankara 1989, s. 16.

cılığı yapan bir *dai* olduğunu söylemektedir²⁴. Ahmet Yaşar Ocak ise Devletşâh ve Mollâ Câmî'nin Kâsım-ı Envâr hakkında takdîrkâr ifadeler kullanmalarına karşın Şâh Nimetullah'ın müritleri hakkında kullandıkları ifadelere bakarak Kâsım-ı Envâr'ı vahdet-i vücûd öğretisini savunan bir sûfi, Şâh Nimetullah'ı ve onun mensup bulunduğu tarikatı Kalenderîliğin kollarından saymak eğilimindedir²⁵. Vahdet-i vücûdu terennüm eden bu kalender-meşrep şeyhin lirik şiirler yazdığı ve Farsça şiirlerinin arasında nadir de olsa Türkçe örneklerin bulunduğu bilinmektedir²⁶.

Cihânşâh'ın muhitinde bulunan sûfilerden biri de Şîî temayülleri bilinen ve oluşturduğu geniş bir mürit topluluğunun *ibâhat vadisine* düştüğü Mollâ Câmî tarafından söylenen Şâh Nimetullah'ın akrabalarından Nimetullah-i Sâ-nî'dir. Cihânşâh 1462 yılının baharında oğlu Pir Budak yönetimindeki Şiraz'a gittiğinde orada Şâh Nimetullah-ı Sâ-nî'nin de aralarında bulunduğu Cemâled-din-i Isfahânî, Şerafeddin Hasânşâh gibi şair ve bilginlerce karşılanmış ve onlarla sohbet edip ziyafet vermiştir²⁷. Nimetullah-ı Sâ-nî'nin yanında bulunan zevâtın ilmî ve sûfi kimliklerine dair yeterli malûmata sahip değiliz. Fakat Cihânşâh kızını Nimetullah-i Sâ-nî ile evlendirdiğini biliyoruz. Dolayısıyla Cihânşâh'ın, damadı ve onun etrafındakilerle iyi ilişkiler içinde olduğu kesindir.

Cihânşâh'ın muhitinde bulunan şahsiyetlerden Celâleddin-i Devvânî ise sûfi ve şair kimliğinden çok âlimliği ile tanınmaktadır. Karakoyunluların Tebriz'de oluşturdukları kültürel muhit içinde ilmî kimliği teşekkül eden Devvânî, Cihânşâh'ın ve oğlu Ebu Yusufun iyi ilişkiler içinde bulunduğu bir şahsiyettir. Cihânşâh'ın 1465'de Tebriz'de kurduğu Gökmedrese'de müderrislik yapan Celâleddin-i Devvânî (ö. 908/1502) bilgin ve soylu bir aileye mensuptur. Onun babası Esad, Seyyid Şerif Cürçânî'nin talebelerindedir. Büyük bir kelâmcı ve ahlâk felsefecisi olan Devvânî, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde önemli görevler üstlenmiştir. *Risâle-i Hurûf* adlı eserini Cihânşâh adına telif etmiştir. Devvânî hakkında ayrıntılı bilgi veren Harun Anay, müellifin eserlerinin önemlilerini tanıtırken *Risâle-i Hurûf*'tan bahsetmemektedir. *Risâle-i Hurûf*'u yeterince önemli görmeyen yazar, Devvânî'nin aslında itikatta Eşârîliğin fikirlerini, fıkhıta Şafî mezhebinin görüşlerini benimsediğini ileri sürmüştür²⁸. Tefsir, kelâm, felsefe, tasavvuf ve şiir alanında önemli eserlerin yazarı olan Devvânî'nin şöhreti hayattayken yetiştiği muhitin sınırlarını aşarak

²⁴ Roger Savory, a.g.m., II, 189-197.

²⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, 46-50.

²⁶ Devletşâh, III, 414-418; M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları* II, 16, 122, 209, 357.

²⁷ Mükrimin H. Yınanç, a.g.e., s. 182.

²⁸ Harun Anay, "Devvânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX, 257-262.

Osmanlı ülkesine ulaşmıştır. Devvânî, Osmanlı padişahlarından II. Bayezid'le de mektuplaşarak onun ilgisini kazandığı gibi *Şerh-i Rübaiyyât* adlı eserini de II. Bayezid'e ithaf etmiştir. Ayrıca Osmanlı sahası bilginlerinden ve II. Bayezid'in önce dostu, sonra kazaskeri olan Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi (ö. 922/1516), Mecdî'nin verdiği bilgiye göre Devvânî'den aklî ve naklî ilimleri yedi yıl tahsil etmiştir²⁹. Halbuki 1479 yılında Fatih'in Bayezid'e gönderdiği emre istinaden Anadolu'dan ayrılan Abdurrahman Çelebi, 1482 yılında döndüğüne göre bu tahsil hayatı üç yıl sürmüş ve Akkoyunlu Sultan Yakup Bey'in dönemine rastlamıştır. Bilindiği gibi Akkoyunlu Sultan Yakup, saltanatı döneminde Mollâ Celâl'i Şiraz'da önemli görevlere getirmiş ve himaye etmiştir. Onun için Müeyyedzâde tahsilini Tebriz'de değil, Şiraz'da tamamlamış olmalıdır.

Müeyyedzâde Anadolu'ya döndüğünde müderris olmuş, Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir. Hâtemî mahlasıyla üç dilde şiirler söyleyen Müeyyedzâde, başta Necâtî Bey olmak üzere Kemâlpaşazâde ve Zâtî gibi âlim ve şairleri himaye etmiştir. Necatî Bey (ö. 914/1509) de ona bir kaside sunduğu gibi muhtemel eleştirilere kulak asmadan, divanını da onun adına tertip ederek dîbâcede övgüyle anmıştır³⁰. Müeyyedzâde ile birlikte Devvânî'nin öğrencisi olan Muzafferüddin Şirazî gibi bazı bilginlerin Osmanlı medreselerinde müderrislik yaptıkları bilinmektedir³¹. Kaynaklardaki bilgilere bakılırsa II. Bayezid'le çok yakın dost olduğu anlaşılan Müeyyedzâde'nin Anadolu'ya dönerken beraberinde bazı bilginleri getirmiş olması muhtemeldir. Devvânî'nin Osmanlı bilginleri tarafından tanınmış olmasının yanı sıra özellikle 1471-1477 yılları arasında Uzun Hasan ve oğlu Sultan Halil için kaleme aldığı *Ahlâk-ı Celâlî* diye meşhur olan *Levâmi'ül-İşrâk fi Mekârimi'l-Ahlâk* adlı eseri Osmanlı medreselerinde okutulmuştur³². Devvânî eserinde bir yandan şeriata bağlı bir müslüman yöneticinin normatif davranış kuralları dizisini tasvir ederken diğer yandan da kabalistik kehanetlerin çözümlenmesinde yardımcı olmuştur³³. Devvânî'nin, Nâsireddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Ahlâk-ı Nasrî*'sine dayanan *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eseri Osmanlı ahlâkçısı Kınalızâde Ali tarafından genişletilerek yorumlanmıştır³⁴. Dolayısıyla Devvânî'nin görüşleri hem doğrudan hem de

²⁹ Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku's-Şakaik*, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 309.

³⁰ Ali Nihat Tarlan, *Necatî Bey Divanı*, İstanbul 1963, s. XVII; Halûk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhtatlar*, İstanbul 1996, s. 138-140.

³¹ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 63; Mecdî, *a.g.e.*, s. 340-341.

³² Harun Anay, *a.g.m.*, s. 259-60.

³³ John E. Woods, *a.g.e.*, 54.

³⁴ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (çev. Ayla Ortaç), İstanbul 1996, s. 103, 271.

dolaylı olarak Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâi* adlı eseri aracılığıyla Osmanlı aydınları üzerinde etkili olmuştur. Devvanî ayrıca Nâsireddîn-i Tûsî'nin *Tecrûdü'l-Kelâm* adlı Ali Kuşçu tarafından şerh edilen eserine de haşiye yazmıştır. Bu bakımdan Osmanlı şairleri şiirlerinde Devvânî'yi Nasîr mahlasını kullanan Nasireddîn-i Tûsî ile birlikte anarlar³⁵. Nasireddîn-i Tûsî ile Cihânşâh'ın muhitinde bulunan sûfî şair Mevlânâ Tûsî farklı kişilerdir. Horasan şairlerinden Mevlânâ Tûsî, Şehzâde Babür'ün ölümünden sonra Azerbaycan'a, oradan Irak'a gitmiştir. Emir Cihânşâh ve Pir Budak onu himaye etmişlerdir³⁶.

Gerek Cihânşâh'ın yararlandığı kaynaklar gerekse muhitinde eser veren şahsiyetler onun mistik tecrübeye sahip olmasa bile mistik bilgiye sahip olduğunu gösterir. Cihânşâh Divanı'nın Londra nüshasını istinsah eden Kanber Ali, eserin sonundaki ketebe kaydında onu 'sultânü'l-ârifin' sıfatıyla nitelendirdiğine göre onun mistik tecrübesinin de olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim Hakîkî'nin şiirlerinde de bu tespiti doğrulayacak ip uçları mevcuttur. Mesela Cihânşâh'ın şiirlerinde mahlas olarak kullandığı hakîkî kelimesi, sûfî geleneğindeki dört kapıdan üçüncüsünü teşkil eden hakikat kavramıyla aynı köktendir. Fıkıh ilmi yerine şeriat kavramının kullanılması gibi hakikat kavramı da daha çok tasavvuf ilmi için kullanılmaktadır. Hakîkî'nin, iki anlamlı kullanıma uygun olan bu mahlası tercih edişinde sûfî geleneğinin etkisi vardır.

Buraya kadar anlattıklarımızdan Karakoyunlu Cihânşâh'ın muhitinde bulunan bütün mutasavvıflarla Sünnî-Şiî ayırımı yapmadan iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı anlaşılabilir. Ancak otoritesinin sarsılacağı ihtimali belirdiğinde çok sert önlemlere başvurduğu da bilinmektedir. Kaynaklarda Karakoyunluların Şiîliğine dair bilgiler yer almasına karşın Cihânşâh'ın oğlu Pir Budak babasının emriyle 1449 ve 1455-6 yıllarında Basra'da bulunan Muşşaîler üzerine iki kez hücum eder. Pir Budak daha sonra babasına muhalefete başlar ve Bağdat'taki Muşşaîlerle dostluk kurup mezheplerini kabul etmiş görünerek onlardan yardım alır. İşte o zaman hem Pir Budak hem de desteğini aldığı Muşşaîler, Cihânşâh'ın kuvvetleri tarafından öldürülür³⁷. Cihânşâh yine aynı şekilde Safevî Tekkesinin şeyhi Cüneyd'i, etrafında toplanan müritlerin çokluktan rahatsızlık duyarak Şeyh Cafer'in de yardımlarıyla Erdebil Tekkesinden uzaklaştırır³⁸. Muhtemelen 1448 yılında Şeyh Cüneyd Erdebil'i terk eder.

³⁵ Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (haz.: Cemal Kurnaz), Ankara, 1992, s. 311-312.

³⁶ *Devletşah*, a.g.e., IV, 531-32; Uzunçarşılı, a.g.e., 224.

³⁷ Mükrimin H. Yınanç, a.g.e., 184.

³⁸ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev. Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 15-16.

Anadolu ve Suriye'de on bir yıl faaliyet gösterdikten sonra sözde Sünnî olan Akkoyunlularla ilişkilerini akrabalık bağlarıyla pekiştirerek Erdebil'e döner. Bu duruma Cihânşâh'ın seyirci kalması mümkün değildir. Nitekim 1459 yılında, müritlerini etrafına toplayarak henüz müslüman olmamış Çerkezler üstüne gaza düzenleyen Cüneyd, Kafkas dağlarından inerek Karasu vadisinde Şirvanşah Halil'le çarpışır. Bu çarpışmada Karakoyunlu askerlerinin yardımıyla Cüneyd öldürülür³⁹. Çünkü sultanlar, çevrelerinde geniş taraftar toplayan popüler şeyhlerden daima şüphelenmişlerdir. Nitekim Osmanlı sultanları da bu gibi popüler şeyhleri ya bertaraf etmeye veya vakıf tahsisleri yoluyla kendilerine çekmeye ve bağımlı hale getirmeye çalışmışlardır.

2. Hurûfîliği

Harflerle ilgili felsefî telakkiler Pythagoras (Fisagor) la başlar. Fisagorcular, âlemin esasının sayı ve sestem ibaret olduğunu söyleyerek düalist bir anlayışı savunmuşlardır. Onlara göre ilk varlık nokta, noktanın hareketiyle çizgi oluşur. Çizginin hareketi düzlemi, düzlemin hareketi de geometrik cisimleri meydana getirir⁴⁰. Harflerin esrarına dayanan bu teviller, gerçek anlamıyla milattan önce IV. ve III. yüzyıllardan itibaren Ortadoğudaki Helenistik-Gnostik izler taşıyan dinlerde de görülür. Harf ve sayıların sırlarını çözerek Tevrat'ı yorumlamayı hedefleyen Kabbala'ya göre Tanrı kendisini belirli sayıda nitelik (sefirot) biçiminde dışsallaştırarak evreni yaratmıştır. Evrenin yaratılışını izah etmek için yapılan bu tevilleri kullanan gnostik gruplar sadece kendi mensuplarınca bilinmesini istedikleri gizli bilgileri şifreler yoluyla aktarmak suretiyle, özellikle geleceğe yönelik kehanetlerini harflerin esrarına dayanarak bildirmek lüzumu hissetmişlerdir. Vahye dayalı dinlerde ve pek çok mistik tecrübede harflere dayalı sembolik anlatımın zamanla hurûf ilminin doğmasında etkili olduğu bilinmektedir.

İslâm dünyasında hurûf ilminin doğup gelişmesinde tarihsel deneyimlerin yanı sıra ilk çağ tabiat felsefesinin gnostik düşünürlerce yorumlanmasının da etkisi vardır. Tasavvufî yorumlara göre evren, Allah'ın "kün" (ol) emriyle olmuştur. Kün, ilahî bir emir ve aynı zamanda sözdür. Harfler sözlerin ve seslerin sembolik işaretleridir. Varlığın ilk mahiyetini oluşturan harfler, ilahîdir. Arap alfabesindeki 28 harfle varlıklar arasında ilişki vardır. Evrenin yaratılışında esas olduğuna inanılan dört unsur; hava, su, ateş ve toprakla Arap alfabesinin yedi harfi irtibatlandırılarak kozmik âlemin şifreleri çözülmeye çalışılmıştır. Harflerin özelliklerine dair tablolar oluşturulması (vefk), harflerin ve

³⁹ Hinz, *a.g.e.*, 34-35; Michel Mazzaoui, *The Origins of the Safavids*, Wiesbaden 1972, s. 78.

⁴⁰ İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul 1992, s. 30-31.

sayıların sembolik değerlerinin yorumlanması (cefr) ve nihayet harflerin sayısal değerlerine sembolik anlamların yüklenmesi (ebced) hurûf ilminin temelini teşkil etmiştir. Harflerle sayıların birbirine dönüştürülme imkânı, mistik düşünceli müslümanlar arasında Kurân yorumları, gelecekte haber verme ve yaygın olarak da şiir sahasında oldukça karmaşık işlemlere yol açmıştır⁴¹. İslâm dünyasında mutasavvıflar, başta Muhyiddin-i Arabî olmak üzere, varlıkla harflerin sayısal değerleri arasında simgesel örüntüler kurmuşlardır⁴². Simgesel anlama ve anlatıma önem veren batınî zümreler bu geleneği tevarüs etmek hususunda çok istekli davranmışlardır. Özellikle Kurân-ı Kerîm'deki hurûf-ı tehecci adı da verilen hurûf-ı mukattaayı ilahî sırların şifresi olarak kabul eden mutasavvıflar ve müteşâbih ayetleri tevil yoluna giden kelâmcıların çalışmaları zengin bir birikimin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır⁴³.

Böyle bir birikimi hazır bulan ve yaşadığı coğrafyanın sağladığı mistik tecrübe ve uygun ortamdan yararlanan Esterâbâdlı Fazlullah, geniş çapta eski İran dinlerinin kalıntılarını, Hıristiyanlık, Kabbalizm ve Neoplatonizme ait inanç ve anlayışları İslâmî bir cila altında yorumlayarak merkezi Esterâbâd olmak üzere İran'da yeni bir sistem geliştirmiştir. Kabbalistik etkilerle harflere bir takım gizli anlamlar yükleyerek sistemini bu temele dayandırdığı için kurduğu yeni mezhep veya din, Hurûfilik olarak adlandırılmıştır. Hurûfilik bir çeşit senkretik mistik bir mezhep, hatta bir din olarak görülmektedir⁴⁴.

Fazlullah Hurûfî 740/1340 yılında Esterâbâd'da doğdu. Babası kunduracılıkla iştigal eden Abdurrahman idi. Fazlullah'ın nasıl bir eğitimden geçtiğini bilmiyoruz. Fakat atalarının Yemen'e dayanması, Yemen'in, XI. yüzyıldan itibaren batınî zümrelerin en önemli merkezi olduğu gerçeğiyle bir arada düşünüldüğünde mistik bilgi ve tecrübesini çok erken yaşlarda edindiğini söyleyebiliriz. Tasavvuf yoluna girmesinde Mevlânâ'nın etkisi olduğuna dair, müritlerinden Seyyid İshak'ın anlattığı bir anekdot vardır. Onun *Hâb-nâme* adlı eserinde anlattığına göre bir derviş ona Mevlânâ'nın şu beytini okumuş;

Ez-merg çi endîşî çün zât-ı bekâ dârî

Der-gûr kücâ gencî çün nûr-ı Hudâ dârî

[Bekâyaya sahip olduğun halde ölümden ne endişe ediyorsun; Tanrı'nın nuruna sahipken neden mağarada gizleniyorsun?]

⁴¹ Annemarie Schimmel, *Sayıların Esrarı*, (çev.: Mehmed Temelli), İstanbul 1997, s. 28.

⁴² İbn Arabî, *Harflerin İlmi*, (çev.: Mahmut Kanık), Bursa 2000.

⁴³ Mehmet Emin Bozhüyük, "Hurûf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII, 397-401.

⁴⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Mülhidler ve Zındıklar*, s. 131-132.

Fazlullah bu beytin gerçek manasının ne olduğunu hocası Kemâleddin'e sorduğunda hocası bunun ancak ibâdet, riyâzet, aşk ve cezbeyle anlaşılacağını söylemiş⁴⁵. Mevlânâ'nın bu beytinin Fazlullah'ın tasavvuf yolunun başında değil, itikâfa çekildiği zamanki durumuyla örtüşebileceğini düşünmek daha uygun görünmektedir.

Mistik eğilimleri olan Fazlullah, bilgisini mistik tecrübeye dönüştürme yolundaki becerisini, başka mistiklerde olduğu gibi, ilkin rüya tabir etmedeki şöhretiyle göstermiştir. Bu merhaleden sonra bir adım atarak şer'î hükümleri tevil etmeye başlamış, ardından mehdî ve mesih olduğunu söyleyerek mesiyani beklentilerine cevap verdiği kişilerin ilgisini ve teveccühünü kazanmıştır. Fazlullah, etrafında oluşan müritler halkasının verdiği cesaretle düşüncelerini Timur'a tebliğ etmek üzere girişimde bulunmuş, ancak Timur'un emriyle Miranşâh tarafından yakalanarak Alıncak Kalesine hapsedilmiştir. Yapılan mahkeme sonucunda Şirvan emiri Şeyh İbrahim'in kadısı Bayezid'in fetvasıyla boynu vurulmak sûretiyle öldürülmüştür (796/1394). Ayaklarına ip bağlanarak cesedi çarşı pazarda teşhir edildikten sonra müritleri cesedini Alıncak'ta defnetmişlerdir.

Fazlullah'ın ölümünden sonra müritleri arasında görülen infîâl, yeniden derlenip toparlanma çabaları siyasal iktidarlar tarafından hep tepkiyle karşılanmış, sert önlemler alınmasına neden olmuştur. Fazlullah'ın müritlerinden Ahmed-i Lûr'un Şâhruh'a bıçaklı saldırısı sonucunda Hurûflerin takibata uğradığını, Fazlullah'ın kızının önderliğinde gelişen bir isyan hareketinin Karakoyunlu Cihânşâh tarafından kanlı bir şekilde bastırıldığını daha önce belirtmiştik. Timurluların ve Karakoyunluların sıkı takibatı sonucunda 15. yüzyılın başlarından itibaren İran'dan kovulan Hurûfilik Anadolu'ya girme fırsatını bulunca, kendisine en emin sığınak olarak Kalenderî zümrelerini seçmiştir. Bektaşî ve Kalenderî zümreleri arasında kendilerini ifade edebilecekleri bir ortam bulan Hurûflerin, Fatih Sultan Mehmed zamanında saraya kadar sızdıkları ifade edilmektedir. Bu girişim, ancak veziriazam Mahmud Paşa'nın ve Mollâ Fenârî'nin gayretleriyle engellenebilmiştir. 1444 yılında Edirne'de kargaşa çıkarttıkları gerekçesiyle toplu katliama tabi tutulmuşlardır⁴⁶. Bütün bu önlemlere rağmen vahdet-i vücûd felsefesiyle yoğrulan Osmanlı tasavvuf düşüncesi içinde Hurûfilik eğilimleri her zaman olmuştur. Vahdet-i vücûd felsefesinin, özellikle Bayramiyye Melâmîliği ve Halvetiye

⁴⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, *a.g.e.*, 5.

⁴⁶ Bu olaylar esnasında ön plâna çıkan şahsın Mahmud Paşa olduğu pek çok kaynakta söyleneceği Halil İnalçık, Kassabzâde Mahmud Beyin olabileceği ihtimâli üzerinde durur. Bkz. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, I, 37.

tarikatu içindeki zümrelerin itibar ettikleri, panteist yorumunda ön plâna çıkan kutb telakkisinin Hurufî etkilerle yakından bağlantılı olduğu bilinmektedir⁴⁷.

Eserlerini Farsçanın Esterâbâd lehçesiyle yazan Fazlullah'ın adıyla özdeşleşen kitabı *Câvidân-nâme*'dir. *Câvidân-nâme*, Fazlullah'ın en önemli eseri ve Hurûfilîğin temel kitabıdır. Mensur olarak kaleme alınan eserin pek çok yazma nüshası vardır. Tireli Abdülmecid b. Ferište'nin *Işk-nâme*'si ve Derviş Murtaza'nın *Dürr-i Yetîm*'i, *Câvidân-nâme*'nin Türkçe çevirileridir. Diğer eserleri ise *Mahabbet-nâme*, *Ne'om-nâme*, *Arş-nâme*, *Divânçe ve Vasîyyet-nâme*'dir⁴⁸.

Fazlullah'ın doğrudan eserlerine dayalı olarak Hurûfilîğin mahiyetinin ne olduğuna dair ülkemizde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar daha çok Hurûfilîğin şiire yansıyan özellikleriyle sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede Gölpınarlı'nın *Hurûfilîk Metinleri Katalogu* ile Ali Alparşan'ın *Câvidân-nâme'nin Nesîmî'ye Tesiri* adlı yayınlanmamış doçentlik tezi ilk başta akla gelenlerdir. Rıfkı Melûl Meriç'in *Hurûfilîk* konulu bitirme tezi de maalesef yayımlanmamıştır. Hurûfilîk hakkında bilinenler Fazlullah'ın öğretisini benimseyen şairlerin, bilhassa Nesîmî, Aliyü'l-alâ ile onların ardılları olan Refîî ve Firişteoğlu gibi Hurûfilîlerin eserlerine dayanmaktadır⁴⁹. Hurûfilîğin Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli'de yaygınlaşmasında özellikle Nesîmî'nin şairlik kudreti çok etkili olmuştur. Hatta Nesîmî'nin de mürşidi gibi feci şekilde öldürülmesi, batınî zümreler arasında Hz. Hüseyin, Hallâc ve Fazlullah'la süreklilik kazanan mazlum şehit imajıyla örtüşmesi Anadolu'daki Hurûfî şairlerde Nesîmî imajını o denli ön plâna çıkarmıştır ki, ilhamına güç veren Fazlullah onun gölgesinde kalmıştır.

Karakoyunlu Cihânşâh da şiirlerinde Seyyid Nesîmî aracılığıyla Hurûfilîği benimsemiş görünmektedir. Her ne kadar diğer Hurûfî şairlerde görülen tebliğ arzusu Hakîkî'nin şiirinin belirleyici vasfı değilse de estetik düzeyde Nesîmî aracılığıyla devraldığı birikimi kullandığı ve bunda da büyük ölçüde başarılı olduğu bilinmektedir⁵⁰.

Cihânşâh'ın sûfilîği konusunda tarihî kaynaklarda yeterli malûmat olmadığı halde şiirleri mistik tecrübesinin olduğunu göstermektedir. Cihânşâh'ın şiirlerinde mahlas olarak kullandığı hakîkî kelimesi, sûfî geleneğindeki dört kapıdan üçüncüsünü teşkil eden hakikat kavramıyla aynı köktendir. Fıkıh ilmi yerine şeriat kavramının kullanılması gibi hakikat kavramı da daha çok tasav-

⁴⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Mülhidler ve Zındıklar*, s. 130-131.

⁴⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 12-14, 53-62.

⁴⁹ Mehmet Yiğit, *Hurûfilîk ve Fazlullah Hurûfî*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1990, s. 73-88.

⁵⁰ Muhsin Macit, "Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri", *Bilig*, (Bahar 2000), S. 13, s. 9-19.

vuf ilmi için kullanılmaktadır. Hakîkî'nin, iki anlamlı kullanıma uygun olan bu mahlası tercih edişinde sûfî geleneğinin mutlaka etkisi vardır. Ayrıca *Cihânşâh Divanı'nın* Londra nüshasını istinsah eden Kanber Ali, eserin sonundaki ketebe kaydında onu 'sultânü'l-ârifin' sıfatıyla nitelendirmektedir. Hakîkî de kendisinin bir 'derviş' ve 'ehl-i tarik' olduğunu söylemektedir:

Bu kalbi her nice pâk eylerem men-i dervîş
Sîmurg-ı 'ışk gelüp konmaz âşiyâna henüz TG.30/4

Ayağuna başımı salmışam men-i dervîş
Cenâb-ı hazretüne ittisâl böyle gerek TG.37/6

Bütün bu ifadeleri geleneğin içinden konuşan bir şairin sözleri olarak değerlendirmek mümkün değildir. Şairin kendisini ehl-i tarîk, mürit, dervîş sıfatlarıyla nitelendirmesi mistik tecrübesinin olduğunu göstermektedir. Fakat kaynaklarda Cihânşâh'ın her hangi bir mürşide intisap edip etmediğine dair bilgi yoktur.

Karakoyunlu Cihânşâh'ın nasıl bir eğitim aldığını bilemiyoruz. Ama onun şiirlerinde adı geçen *Keşşâf*, *Muhtasar*, *Mantık*, *Mahzen-i Esrâr* ve *Mesnevî* gibi eserlerin yanı sıra adı geçmediği halde *Divân-ı Nesîmî*, *Mantku't-Tayr* ve *Gülşen-i Râz*'ı okuduğuna ve istifade ettiğine dair önemli ipuçları vardır. Hatta Nakşibendîliğin vahdet-i vücûd anlayışına uygun bir yorumcusu olan büyük sûfî ve şair Mollâ Câmî ile Cihânşâh'ın mektuplaştıkları ve onun hakkında Câmî'nin övücü ifadeler kullandığı Câmî'nin şiirlerinden anlaşıldığı gibi kaynaklarda da konuyla ilgili malûmat vardır⁵¹. Onun Mevlânâ'ya duyduğu muhabbeti açıkça izhâr ederek Farsça mesnevî söylediğini biliyoruz. Bunun haricinde Attar ve Şebüsterî'nin eserlerinden istifade ettiğine dair Mollâ Câmî'nin tespitleri vardır. Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz* adlı eserini şerh eden Kürbâlî'nin de şerhini Cihânşâh adına kaleme aldığını daha önce ifade etmiştik. Bu eserlere ilave olarak onun, şiirlerinde çok sık geçen *fazl*, *fazl-ı Hak*, *fazl-ı ilâh* ve *câvidân* kelimelerinden hareketle Fazlullah Hurûfî ve onun en önemli eseri olan *Câvidân-nâme*'yi tanıdığını tahmin edebiliriz. Çünkü Hurûfî şairler, Kurân-ı Kerim'de geçen 'fazl' kelimesiyle pîrlerinin kastedildiğine inanırlar ve eserlerinde 'fazl' kelimesini kullanarak Fazlullah Hurûfî'yi imâ ve işaret ederler.

Hakîkî, Hurûfîliğin teşbih, mecâz ve istiârelerini kullanırken diğer Hurûfî şairler kadar özgür değildir. Siyasal konumu ve diğer popüler sûfî anlayışları reddetmeyen tutumu onu büyük ölçüde üstü örtülü biçimde ve belki de bu yüzden panteist mistik düşüncenin vahdet-i vücûdçu yorumu içerisinde söz söylemeye mecbur etmiştir. Onun şiirlerinde 'fazl' kelimesini çok sık kullan-

⁵¹ Macit, *a.g.e.*, s. 9-19

masına rağmen Fazlullah Hurûfi'nin adını doğrudan anmaması sadece şiir sanatının imkânları çerçevesinde değerlendirilemez. Hakîkî, Hurûfiliğin en büyük kitabı olan *Câvidân-nâme*'yi de doğrudan anmaz. Fakat sadece Türkçe şiirlerinde 'câvidân' kelimesini farklı terkipler içinde on iki beyitte kullanarak sözünü ettiğimiz eseri hatırlatır. Örnek:

Câvidânî devlet-i Mansûr bulmaz yârdan

‘Işk meydânında her kim yâr ilen tezvîr ider

TG. 9/3

Hakîkî'nin şiirlerinde sık geçen kavramlardan biri de sûret kavramıdır. Sûret görünüşü (zahir), mana ise mistik özü (batın) temsil eder. Bu anlayışa göre dünyadaki her şey haricî bir form (sûret) ve batınî bir anlamdan (mana) oluşur. Bu, aynı zamanda, dilin salt özü ya da onun sûreti üzerine atfedilen mananın bir sonucu olarak mevcudiyet kazanan insan dili için de geçerlidir. Sûret üzerinde mananın etkisi arttıkça, haricî biçim (external form) hayli sağlam olur ve hayli hazır bir biçimde batınî anlamı açığa çıkarır⁵². Sûfi terminolojide önemli yeri olan sûret ve mana kavramlarının Hakîkî'nin şiirindeki yerine Mollâ Câmî de işaret ederek onun şiirlerinde sûret ve manaya dair sırlar sezdiğini belirtir⁵³. Hakîkî, Farsça mesnevilerinin içinde yer alan bir şiirinde sûret ve mana kavramlarını marifet kavramıyla birlikte ele alır.

Marifet, sûfi terminolojisi içinde Allah'ı aracısız bilmek anlamında kullanılır. Bu açıdan bakıldığında sûret ve mana kavramlarının sûfi şairler tarafından kullanılmasının temel nedeni anlaşılmış olur⁵⁴. Sûret kavramıyla genel olarak insan yüzü kast edilir. İnsanın, güzel bir sûrette yaratıldığı Kurân'da ifade edildiği gibi Hz. Peygamber de “Allah âdemi kendi sûreti üzere yarattı” buyurmaktadır⁵⁵. Sûfi şairler de Allah'ın cemâl sıfatının tecelli ettiği ve bu bakımdan onun kudretinin ve güzelliğinin görünür hâle geldiği insanın sûreti (yüzü) ile yaratıcı arasında kurdukları bağıntıyı teşbih ve mecâzlara başvurarak anlatırlar. İnsanın yüzü Tanrı'nın cemâl ve celâlinin aynası kabul edilir:

Tâ ki hüsnüñ sûret ü ma'nîde da'vâ görsedür

‘Ârızuñ nûrı cemâlünden tecellâ görsedür

TG. 17/1

Tecellî kıldı cemâlünde vâhib-i sûret

Bu ma'niden saña men mazhar-ı İlâh didüm

TG.54/6

⁵² Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Sanatı ve Manevîyatı*, (çev.: Ahmet Demirhan), İstanbul 1992, s. 122.

⁵³ Ali Asgar Hikmet, *a.g.e.*, s. 54-56.

⁵⁴ Adnan Karaismailoğlu, “Mesnevî'de Sûret ve Manâ Kavramları”, *Selçuk Üniversitesi 9. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, Konya 1998, s. 103-113.

⁵⁵ Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul 2000, s. 159-160.

Ey sûretüñ tecellisi envârı gön'lümün
Hûrşid-i lem-yezel men o ruhsârı bilmişem TG. 61/8

İnsan sûreti ile ay ve güneş arasında benzerlikler kurulur ve bu benzerlik zaman zaman Tanrı kelâmının kutsallığıyla ifade edilir:

Sûreti *ve's-şems ve'l-leyl* 'anber-efşân zülfidür
'Âşıkun dîni meger kim küfr ü îmânındadır TG. 19/5

Şems sûresinde Allah güneşe and içerek kelâma başlar. Şems sûresinin ilk ayeti ile insanın yüzü arasında benzerlik kurulunca saçlar geceye benzetilir. Saçın geceye benzetilmesi sırf siyahlığından ötürü değildir. Şems (güneş), leyl (gece) ve duhâ (kuşluk vakti) zamansal işlevinden ve somut varlıklarından soyutlanarak yüz mushafının ayetleri olur. Bu ayetlerin yazısı yüzdeki ayva tüyleridir. Hat sözcüğünün tevriyeli kullanıma olanaklı oluşu mushaf-sûret benzerliğinin kurulmasında şairlere sınırsız seçenekler sunar. Mushafın ayetleri ve sûreleri sûretle ifade edilir. Saçlar geceye benzetildiğinde *ve'l-Leyl* sûresi ve Hz. Peygamberin gece yolculuğu olan mirâc, sûretle irtibatlı birer kavram hâline gelir. Mirâcla irtibat kurulduğunda güzellik unsuru olan kavisli kaşlar, âşıklar için mihrâp olur. İki kavisli yay olarak sunulan kaşlar, yüz mushafa benzetildiğinde mirâc ayetlerinden *kabe kavseyne* tekâbül eder. İsrâ gecesinde yapılan yolculuğun sonunda peygamber ümmetine namaz ibadetini bir armağan olarak getirir. Namazın özü yaratıcı kudrete gösterilmesi gereken saygının sembolik ifadesi olan secdedir. Takva sahipleri bu sûrete secde ederler:

Zâhidâ gel secde kıl şol sûret-i Rahmâna sen
Secde-i Hak saña çün ehl-i takvâ görsedür TG. 17/6
Ehl-i takvâ ki sücûd eyledi vechünde senün
Sâcid-i sûret-i Rahmân didiler gerçek imiş TG.34/6
Ahsen-i hüsn-i sûrete secde getir 'ibâdet it
Tâ bilesin bu sûretün hüsnî nedür cemâli ne TG. 72/4

Fakat bu sûretin manâsını anlamak için basîret sahibi olmak gerekir. O hüsn ü sûrete nazar kılmayan kişi ehl-i basîr olsa bile onda basîret yoktur:

Her kim ki kılmaya nazar ol hüsn ü sûrete
Yohdur basîret anda ger ehl-i basîr ola TG.74/2

Hurûfî metinlerinde insan yüzü etrafında geliştirilen mecâz ve istiârelerin büyük yer tuttuğu bilinmektedir. İnsan yüzü, üzeri perdeyle örtülü bir hazinedir. Bu hazinenin perdesi zülüftür. Zülûf, tasavvuf edebiyatında kesrettir. Hakîkatin perdesidir. Perde aynı zamanda 'hicâb' demektir. Hakîkî, şiiirlerinde her iki kavramı da kullanır. Hicâb, sâlik ile muradı arasına giren engel, âşığı

sevgilisinden ayıran perdedir. Kalbe yerleşen ve hakikatların orada tecelli etmesini engelleyen sûretler demektir⁵⁶. Hakîkî bu hususu yüzden (ruh) perde götürmek, perdesi ref' olmak ibareleriyle ifade eder. Yüzden perde götürülünce âlem münevver olur, aydınlanır. Muhip nükte-i tevhidi böylece keşfeder:

Götürdi perde ruhından zamâne ol yârûñ
Münevver eyledi şem'-i cemâl ilen basarı TG. 84/2

Hakîkî'nin sık kullandığı ifadelerden biri de 'iki 'âlem' ibaresidir. İki âlem ifadesiyle kastedilen hem bu dünya hem öteki dünyadır. Ömrünü sevgili yolunda sarf eden kişi iki âlemin de sultanıdır:

Fazl-ı İlâhî'den iki 'âlemde şâh imiş
Ol ehl-i dil ki yâr ile 'ömrünü sarf ider TG.8/9

İki âlemin fâili birdir. Onun yolunda 'âlem-i gaddâr'ı terk etmek gerekir. Tamamen sûfi terminoloji kapsamında tekrarlanan iki âlem ve iki cihân ifadeleri Hakîkî'nin Türkçe şiirlerinde on beş kez tekrar edilir.

Fazlullah'ın temel öğretisi, Kurân'ın insan-biçimci dili ve tasavvufun istiâreli sembolizmi temel alınarak anlatılan panteizmdir. Bu anlayış, İbn Arabî ve İranlı İsmailî yazarların düşüncelerinden de izler taşımakla birlikte harflere yapılan vurgunun, keyfi tevillerin insan bedeniyle eşleştirilerek sunumu Fazlullah'ı diğer harfçi anlayışlardan ayırır. Hurûfî geleneğinde Arap alfabesindeki harflere dayalı hüner gösterilerinin mistik bir hüviyet içinde ele alındığı bilinir. Şairler genellikle beytin ilk dizesinde çeşitli benzetme unsurlarıyla birlikte harfleri sıralar ve ikinci dizede anlamlı bir kelime oluşturacak şekilde beyti düzenlerler. Hurûfî şairlerde bu, hüner gösterisini aşan mistik bir boyut kazanır. Hakîkî'nin şiirlerine baktığımızda harflerin ele alınışının mistik bir mahiyet arz etmediğini, hüner gösterisi düzeyinde kaldığını görürüz. Harflerin benzetme unsuru olarak kullanılması çok yaygındır ve sadece Hurûfî şairlere mahsus bir özellik değildir. Hakîkî bu geleneğe uyarak aşağıdaki beytinde ağzını mîm'e, zülfünü nûn'a ve kaşını dâl'a benzettiği güzelin boyuna hayran olduğunu ifade etmektedir. İkinci dizedeki mîm ve dâl birleştirildiğinde *med* sözcüğü çıkar. Med aynı zamanda elif demektir. Elif güzelin boyuna tekabül ettiği gibi tasavvufî şiirlerde biri (vahdeti) simgeler:

Ağzuñ çü mîm ü zülf ü kaşuñ nûn u dâl imiş
Gönlüm hemîşe ol mîm ü dâluñdadur senüñ TG. 45/2

Şu beyitte ise nûn, mîm ve dâl harfleri sırasıyla güzellik unsuru olan zülf, ağız ve kaşın benzetileni olarak kullanılmış ve istiâreyle endamından ötürü beğenilen bir güzel kastedilmiştir.

⁵⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 223-24.

Ol kâmet-i sidretü'l-cinâna
Ol nûn ile mîm ü dâla tahsîn TG. 68/5

Hakîkî iki beytinde yüzdeki güzellik unsurlarıyla irtibatlandığı harflerden hareketle 'ayet'e ulaşma yolunu denemiştir ki, bu Hurûfî geleneğine oldukça uygundur:

Hurûf-ı âyeti sad-bâr kılmışam tekrâr
Saçuñla kaşuña teşbîh olanda nûn ile cîm TG.59/3

Hakîkî harf ve onun çoğulu olan hurûf kelimesini pek çok beytinde kullanır. Hakîkî'nin beyitlerinde görüleceği üzere hat-harf arasında kurulan ilinti Kurân-insan benzerliğini zorunlu kılmaktadır. İnsanın nâlık-ı Kurân olarak anlaşılması ve tevili, Kurân ayetlerinin bu çerçevede yorumlanmasına ve ayetlerden iktibas yapılmasına neden olmuştur.

Hurûfîliğin asıl karakteristiği, yalnızca harflerle ilgili sırlar değil, özellikle Hallâc-ı Mansur tarzı panteist mistik düşüncedir. Hallâc-ı Mansûr özellikle heterodoks sûfîliğin adeta 'peygamber'i mertebesine yerleştirilerek çok güçlü bir mistik kültün konusu olmuştur⁵⁷. Öyle ki Türk ve İran edebiyatında 'aşkta sadakatin timsali' olarak değerlendirilen Hallâc, sadece heterodoks zümreler arasında değil, Sünnî İslâm anlayışının sûfî yorumcuları arasında da bu kimlikle öne çıkmıştır. Hurûfîliğin harflerle ilgili tevellere dayalı yönü Nesîmî'nin şiirlerinde bile Hallâc-ı Mansur etrafında oluşan mistik kültün yanında ikinci plâna düşmüştür. Hakîkî'nin şiirlerinde de Hallâc etrafında oluşturulan mecâz ve semboller harflerle anlatılan tevellere daha çok yer tutar.

'Âlem-i gaddârı çün dârü'l-fenâ bildi gönül
Dâ'vi-i Mansûr ene'l-Hakdan ser-i dâruñdadur TG.16/7
Çün Hakîkî her ki Mansûr oldı der-meydân-ı 'ışk
Ber-ser-i dâr-ı mahabbet şart-ı da'vâ görsedür TG.17/7
Da'vi-i zikr-i ene'l-Hak kılmışam Mansûrvâr
Ber-ser-i dâr-ı mahabbet gör ne güftâr itmişem TG.58/6

Hurûfîliğin temel inancı, Fazlullah'ın Allah'ın *mazharı* olduğu, yani Allah'ın Fazlullah'ın bedeninde görüntülediği ve kıyamet gününe yakın Müslümanları, Hıristiyanları ve Musevileri kurtaracak Mehdi olduğu şeklinde özetlenebilir. Allah'ın insan bedenine hulûl ettiğine (incarnation) dair bu çok kuvvetli inanç kanalıyla Hurûfîlik, Anadolu ve Rumeli'de yayılışı sırasında Bayrâmî Melâmîlerini, Kalenderîleri, Bektaşîliği ve bazı Halvetiye çevrelerini,

⁵⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Mülhidler ve Zındıklar*, s. 135, 158.

hatta Kızılbaşlığı çok derinden etkilemiştir⁵⁸. Hakîkî şiirlerinde Fazlullah'ın doğrudan Allah'ın mazharı olduğu görüşünü ileri sürmez. Onun şiirlerinde Fazlullah adı doğrudan geçmediği halde 'fazl' kelimesini sık kullanıldığı görülür. *Hakîkî Divan*'nda Hurûfî etkileri oldukça müphem bir sûrette sunan, hatta biraz da gizleyen bir anlayış söz konusudur.

S o n u ç

Verdiğimiz bu örnekler Hakîkî'nin Hurûfîliğe meylettğini, en azından şiirlerinde Hurûfîliğe ait mecaz ve sembolleri kullandığını göstermektedir. Bununla birlikte Fazlullah'ın ölümünden sonra onun kızının önderliğinde gelişen bir isyan hareketini Cihânşâh'ın kanlı bir şekilde bastırdığı kaynaklarda ifade edilmektedir⁵⁹. Bu durum bir bir tezat gibi algılanabilir. Fakat Cihânşâh meşhur kelâmcılarından Celâleddin-i Devvânî, sûfî şairlerden Kâsım-ı Envâr, Şücâaddin-i Kürbâlî, Mevlânâ Tûsî, Nimetullah-i Sâni ve Safevî şeyhi Cüneyd'le olan ilişkilerinde, Fazlullah Hurûfî'nin kızının başını çektiği başkaldırıda dinî endişelerinden çok devlet anlayışının bir gereği olarak tavır almış görünmektedir. Ayrıca Kâsım-ı Envâr'ın müritlerinden olduğu iddia edilen Şücâaddin-i Kürbalî'nin *Gülşen-i Râz şerhi*'ni Karakoyunlu Cihânşâh'a sunması, Fazlullah Hurûfî'nin 796/1393 yılında Timurlulardan Miranşâh tarafından öldürülmesiyle takibe uğrayan kişilerin Kara Yusuf ve halefleriyle sıkı

⁵⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e.*, s. 134.

⁵⁹ Bu olayın tarihini Mükrimin H. Yınanç, 1441 olarak vermektedir (Mükrimin H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 175). İsmail Aka ise Hüseyin Kerbelâ'nin *Ravzatu'l-cinân* (I, 478-81) adlı eserine dayanarak 1442 şeklinde göstermiştir (İsmail Aka, 140n). Abdülbaki Gölpınarlı konuyla ilgili olarak *Fadl'ın kızı ve Yusuf adlı bir Hurufî, Karakoyunlu Cihânşâh zamanında (ö.872/1467) Tebriz'de, Hurûfîlerle bir kıyam tertiplemiş, kıyam bastırılmış, Fadl'ın kızı, beş yüze yakın Hurûfî ile tutulup öldürülmüş, cesetleri yakılmıştı*, şeklinde bilgi vermektedir (Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, s. 27). Abdülbaki Gölpınarlı kıyam tarihiyle ilgili bir kayıt düşmezken Ahmet Yaşar Ocak ona atfen şu ifadeyi kullanmaktadır: *1467'de ise Karakoyunlu hükümdarı Cihânşâh'a karşı bizzat Fazlullah'ın kızının başını çektiği bir isyan hareketi şiddetle bastırılmış ve kendisi beş yüz kadar taraftarıyla yakalanıp idam edilerek cesetleri yakılmıştı* (Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Mülhidler ve Zındıklar*, İstanbul 1998, s. 132). Iréne Mélikof ise *Fazlullah'ın kızı Mahdumzâde, Cihânşâh'ın buyruğu ile beş yüz Hurûfî ile birlikte, 1427'de yakılarak öldürüldü*, diyor (Iréne Mélikof, "Astar-âbâdlı Fazlullah ve Hurûfîliğin Azerbaycan'da, Anadolu'da, Rumeli'de Gelişmesi", *Uyur idik uyardılar*, (çev. Turan Alptekin), İkinci Baskı, İstanbul 1994, s. 183-198). Görüldüğü gibi yukarıdaki ifadelerden Hurufilerin ayaklanmasıyla ilgili olarak dört farklı tarih ortaya çıkmaktadır. Yınanç ile Aka'nın verdiği tarihlerdeki farklılık, hicrî tarihlerin miladî tarihe çevrilmesinde karşılaşılan teferruattan kaynaklanmış olabilir. Abdülbaki Gölpınarlı'nın eserinde Cihânşâh'ın parantez içinde verilen ölüm tarihinin (1467), Ocak tarafından söz konusu katliamın tarihi sanılmış olması muhtemeldir. Bazı kaynaklarda ifade edildiği gibi Fazlullah'ın kızının Nesimî ile evlendiği gerçekten doğruysa Iréne Mélikof'un verdiği tarihin dışındakileri ihtiyatla karşılamak lazımdır. Ayrıca Fazlullah'ın ölüm tarihi dikkate alındığında da Mélikof'un verdiği tarihin daha isabetli olacağı tahmin edilebilir.

münasebette bulunmaları Timurlularla Karakoyunlular arasındaki mücadelede batınî zümrelerle siyasal nedenlere dayalı ilişkilerin kurulduğunu göstermektedir.

Bu verilerin ışığında Cihânşâh'ın muhitine bakıldığında 15. yüzyılda İran ve Horasan'da gelişen tasavvuf hareketlerinde Sünnî-Şiî ayrımının çok net olarak yapılmadığı, farklılıkların derinleşmediği, senkretik (bağdaştırmacı) anlayışların bir arada yaşadığı söylenebilir. Bu hem İran'da hem de Osmanlı sahasında böyledir ve bu farklılıkların belirginlik kazanması 15. yüzyılın sonundan itibaren gerçekleşir. Özellikle Osmanlı-Safevî mücadelesi neticesinde iyice belirginleşen Sünnî-Şiî ayrımının 15. yüzyılda çok net, tarif edilebilir bir mahiyet arz etmediğini Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin diğer devletlerle mücadelelerinde mezhep anlayışlarının çok etkili olmadığını söylemek mümkündür. Dönemin belirsiz dinsel yapısının bir sonucu olarak ne Akkoyunluların sözde Sünnîliği ne de Karakoyunlu rakiplerinin sözde Şiîliği her iki hanedanın halk tarikatlarına verdiği desteği biçimlendirmiştir⁶⁰. Bu dönemdeki dinî ve mistik oluşumların tek ortak paydası herhalde vahdet-i vücût nazariyesidir. İşte böyle bir muhitte Karakoyunlu Cihânşâh'ın da fıkıh ve kelâm gibi İslamî bilimlerden çok tasavvufun, göçebe ruhuna daha uygun, gazâ ruhunu kanatlandıran terbiyesinden geçtiğini, vahdet-i vücudun Hallac-ı Mansur, daha doğrusu Nesimî tarzı yorumunu benimsediğini söyleyebiliriz.

“THE RELIGIOUS AND MYSTIC UNIVERSE OF THE QARA QOYUNLU RULER JIHAN SHAH”

Abstract

Developments in the cultural and artistic aspects of life in the period of Qara Qoyunlu ruler Jihan Shah (1438-1467) gained momentum in some centers like first in Tabriz, then in Shiraz and Baghdad. Not only Jihan Shah protected the artists in his environment, but also he set up good relations with sufis and scholars. He gathered the most famous scholars in Muzafferiye Madrasah he founded. He protects both sufis with Shiite tendencies and those with Sunni tendencies, within uncertain religious structure of fifteenth century. Also, he himself participated in the universe of sufi poets with his own mystic knowledge and experience. He wrote poems interwoven with metaphor and tropes of the Hurufi sect under the influence of Nesimî, the famous Hurufi poet.

Keywords

The Qara Qoyunlu, Jihan Shah, Mysticism, the Hurufi sect, Shiism

⁶⁰ John E. Woods, *a.g.e.*, s. 149.

TASAVVUF TARİHİNDE Mİ'YÂRLAR VE ŞA'BÂN-I VELÎ'NİN Mİ'YÂRI

Mustafa TATCI*

ÖZET

Tarikatler döneminde sîflerin zikir, kıyâfet, âdâb vb. tarikat erkanı hakkında, Hz. Peygamber'in sünnetinden herhangi bir davranışı kriter, ölçüt hâline getirmelerine tasavvuf terminolojisinde "mi'yâr" adı verilir. Bu mi'yârların bazıları olduğu gibi korunmuş, bazıları yeni anlamlar yüklenerek yaşatılmaya çalışılmış, bazıları ise zaman içinde tamamen kaybolmuştur.

Bu çalışmada, öncelikle ve ana hatlarıyla mi'yâr yazarları hakkında bilgi verilmiştir. Bu genel girişten sonra çalışmanın asıl konusunu oluşturan Halvetiyye-i Şabâniyye ekolünün müessisi Pîr Şa'bân-ı Velî'nin mi'yârı üzerinde durulmuş, eserin oluşumu ve yazılma safhaları incelenmiş, mi'yârın Şa'bân-ı Velî'den hemen sonra tahta geçen Karabaş-ı Velî tarafından şerh edilen şekli ile bu şerhin yine aynı ekole mensup Nureddin Efendi tarafından tercüme edilen şerhli nüshaları hem nüsha özellikleri, hem de içerik bakımından değerlendirilmiştir.

Muhtasar bir araştırma olmasına rağmen bu çalışma, tasavvuf ve edebiyat tarihi araştırmaları bakımından mi'yârların önemli bir tür olduğu sonucuna varmamızı sağlamıştır.

Anahtar kelimeler:

Tasavvuf, Tarikat, Mi'yâr, Âdâb-ı tarikat, Şa'bân-ı Velî, Şa'bâniyye, Karabaş-ı Velî.

Giriş

İslâm tasavvufunun kurumları olan tarikatler döneminde sîfler; zikir, kıyâfet, âdâb ve diğer tarikat cihazları konusunda, Hz. Peygamber'in hayatının bir safhasında uyguladığı her hangi bir usûlü esas alarak, bunu kendi yollarında "mi'yâr" hâline getirmişlerdir. Söz konusu bu mi'yârlara, zamanla tevhîd düşüncesine uygun olarak yeni anlamlar da yüklenmiştir.

* Yard. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Bu yeni ilaveler, tasavvuf kurumlarında âdâb ile ilgili unsurların sâbit değil, değişken olduğunu göstermektedir.¹ Bu konuyla (mi'yârla) ilgili yazılan eserlerin çokluğu ve her devirde az-çok farklılıklar göstermesi, *yenilikçi sûfî anlayışıyla* izah edilebilir.

Bilindiği üzere sûfilerin toplum içinde uygulamalarıyla ilgili hususlar, âdâb-ı sûfiyye yahut mi'yâr-ı tarikat denilen eserlerde anlatıla gelmiştir. "Âdâbü'l-Mürîdîn², İrşâdü'l-Mürîdîn³, Âdâbü's-Seniyye⁴, Sünen-i Meşâyih-ı Halvetiyye⁵, Behçetü's-Seniyye⁶, Dürretü'l-Esrâr⁷ ve Kenzü'l-Feyz⁸ gibi sûfi

¹ Süleyman Uludağ, "Tasavvuf Açısından Gelenek ve Yenileşme" adlı bildirisinde şöyle bir görüş ortaya koymaktadır:

"Tasavvufta, önceki sûfiler tarafından te'sis edilen kaideler, âdâb, erkân ve usûl yani yol ve yöntem büyük önem taşır. Bir müridin, gelenekten gelen bu kurallara uymadan hedefine varması mümkün değildir ve usûle uymayan vüsulden mahrum kalır, denilir. Edep ve erkân, dokunulmazlığı olan değiştirilemez kurallardır. Hâtır kalsın yol kalmasın, hâtır kırılırsa kırılınsın yeter ki usûl bozulmasın, kan et kanun etme (yeni bir şey ortaya atma), kan eden gelsin, kanun eden gelmesin, gibi cümlelerle hep bu anlayış dile getirilmiştir. Tasavvufta geleneğe aykırı olarak ortaya atılan yeni görüş ve uygulamalara tarikat bid'ati denir. Edep ve erkân, sapmaları önleyerek geleneğin devamını sağlar..." (Bkz. S. Uludağ, "Tasavvuf Açısından Gelenek ve Yenileşme", *İslam Gelenek ve Yenileşme*, İSAM, İstanbul 1996, s. 69.) Biz burada ileri sürülen görüşe bazı yönleriyle katılıyoruz. Ancak, tarikat erkânının değiştirilmemesi, kanaatimizce hâlen hayatta olan rehberin koyduğu kurallar çerçevesinde değerlendirilmeli ve anlaşılmalıdır. Zira her mürşid, erkâna ilavelerde veya çıkarmalarda bulunabilir. Esasen, değiştirilemeyen şey, rehberin koyduğu kuralların erkâna bağlı kişiler tarafından değiştirilememesidir. Bunu böyle anlamak gerekir. Örneğin Niyâzî-i Mısırî, önceleri kâdiri iken sonraları Halvetiyye'ye intisap etmiştir. Hilafetle görevlendirilince, siyâh Halvetî tâcinin ortasına, önceleri mensubu olduğu ekolün hatırasına hürmeten bir Kadirî gülü ilave ederek yenilik yapmış ve söz konusu tâca yeni bir anlam yüklemiştir. Sayın Uludağ'ın kastedtiği "usûllerin değiştirilmemesi" hususu, rehber açısından değil, derviş açısından dır. Kısaca belirtmek gerekirse, mürşidler erkân kurucularının koyduğu bazı kuralları değiştirebilirler. Fakat bunu dervişler yapamaz. "Usulsüz vüsul olmaz" gibi sözlerin "hâlen icra makamında olan rehberlerin koyduğu usûller uyulmazsa vüsul olmaz" şeklinde anlaşılması gerekir. Hülâsa her erkân, kurucusundan itibaren müceddit mürşidler tarafından kısmen veya tamamen değiştirilerek günümüze gelmiştir.

² Ebu Necib Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn*, Kahire Tarihsiz.

³ Şihâbüddin Ömer Sühreverdî, *İrşâdü'l-Mürîdîn*, Bayezid Ktp. (Amasya), Yz. Nu: 1074/4.

⁴ Muhammed b. Hasan Halvetî, *El-Adâbü's-Seniyye İmen Yuridu Tarika Sâdâti'l-Halvetiyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba Bl., Nu: 218.

⁵ Sinân B. Ya'kûb, *Süneni Meşâyih'l-Halvetiyye*, Bayezid İl Halk Ktp. (Amasya), Yz. Nu: 1540/8.

⁶ Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *El-Behçetü's-Seniyye fi Adâbi't-Tarîkati'l-Alîyyeti'n-Nakşbendiyye*, İstanbul 1989; Eserin çevirisi için bkz. Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Âdâb*, (Terc. A. Hüsrevoğlu), Erkam yay., İstanbul 1995.

⁷ El-Humeyrî İbnü's-Sabbağ, *Dürretü'l-Esrâr ve Tuhfetü'l-Esrâr*, (Haz. İbrahim Er-Rifâî), Dârü'r-Rifâî, Mısır 1993.

⁸ Harirî-zâde M. Kemâleddin, *Risâle-i Kenzü'l-Feyz*, Süleymaniye Ktp., H. Mahmud Ef. Bl., Nu: 2631.

literatürde pek çok örneği olan âdâb kitapları bunlardan bazılarıdır. Bu konu, Risâle-i Kuşeyri⁹, Keşfü'l-Mahcûb¹⁰, El-Lumâ¹¹, Cevâmiü Âdâbi's-Sûfiyye¹², Avârifü'l-Maârif¹³, Taarruf¹⁴ gibi daha ziyade ıstılahat-ı sûfiyye veya tabakat-ı sûfiyye denilen eserlerin bünyesinde de, belli başlıklar altında geniş olarak ele alınmaktadır.

Sûfilere ait söz konusu âdâb ve erkân, daha sonraki dönemlerde, özellikle XIV. asırdan sonra Anadolu'da yetişen Türk mutasavvıflarınca “mi'yâr-ı tarîkat, âdâb-ı tarîkat, hurde-i tarîkat, tarîkat-nâme, usûl-i tarîkat, câmi'ü'l-usûl, erkân-nâme” gibi isimlerle çeşitli manzûm veya mensûr risâlelere dönüştürülmüş ve mensupları tarafından okunmuştur.

Tasavvuf tarihi incelendiğinde tarîkat pirleri, sonra gelen yenilikçi mürşid ve halîfeler tarafından yazılan, yazdırılan veya derlettirilen bu gibi eserlerin sayı itibarıyla hayli çok olduğu görülecektir.

Mi'yâr Nedir, Neden Yazılır

Mi'yâr kelimesi Arapça olup “ölçü, kaide, erkân veyâ âdâb” demektir. Tarîkat ise “yol” demek olup ıstılahta, “insanı aslına, hakikatine özellikle Tanrı'ya ulaştıran manevî yol” anlamına gelir. “Mi'yâr-ı Tarîkat” terkibi ise, “insanı Allah'a ulaştıran manevî yolun erkânı veya âdâbı” anlamındadır.

İslâm tasavvufunda söz konusu manevî yolların erkânlarını anlatan bu tür eserlerin yazılma sebebi, tahmin edilebileceği gibi, *müride evvela edep, sonra tevhit düşüncesinde irfân kazandırmaktır*. Kâmil insanlar, manâ yolunda ilerlemeyi, usûle riayet etmek şartına bağlamışlardır. Sûfilerin “usûlsuz vüsûl olmaz” sözü, bu sebeple söylenmiştir.

Bolulu Himmet Efendi, tertip ettiği Âdâb-ı Hurde-i Tarîkat adlı eserin girişinde, bu tür eserlerin kaleme alınma sebebini çok güzel izah etmektedir. Himmet Efendi şöyle diyor:

“Ebû Hafs En-Nişaburî, Tasavvufun tamamı edeptir. Her vaktin ve her hâlin bir edebi vardır. Her makâmın bir edebi vardır. Bunlara uy-

⁹ Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991.

¹⁰ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.

¹¹ Ebu Nasr Serrâc Tûsî, *El-Luma* (İslam tasavvufu), (Haz. H. Kamil Yılmaz), İstanbul 1996.

¹² Sülemî, *Sülemî'nin Risaleleri*, Çev. Süleyman Ateş, Ankara 1981 (Risalenin çevirisi bu eserin içindedir).

¹³ Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif-Tasavvufun Esasları*, (Haz. H. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz), İstanbul 1990.

¹⁴ Kelabazî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf-Taarruf*, İstanbul 1992. Bu kaynaklar için toplu bir değerlendirme de yapılmıştır. Bkz. Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara 1999.

mak lazımdır. Her zaman edebe sarılan kişi büyük insanların makâmına ulaşır. Edebi yitiren ise yakın olmayı umduğu makâmdan uzaklaşır. Kabul olunmayı umduğu kapıdan reddedilir’ demiştir. Peygamberimiz de, ‘beni Rabbim edeplendirdi ve benim edebim ne güzeldir’ buyurmuştur. Sırrı es-Sakatî de, ‘edep aklın tercümanıdır’ demiştir. Osman en-Nişaburî şunu söylemiştir; ‘edep fakirlerin yolu, zenginlerin de süsüdür’.

Şimdi benim oğullarım, her biriniz Hak yoluna sülûk edip nasip almak murad ediniz. Bu risâleye baktığımızda Türkçe’dir diye iltifat etmemelik yapmayınız. Eksiklerini görmek yerine tamamlamaya gayret ediniz. Çünkü bendeniz gücüm yettiği kadar çalışıp büyük zâtların tarîkatnâmelerine bakıp her birinden gördüğüm ve işittiğim âdâp ve sohbetlerini; halifelerin, dervişlerin hizmet, sohbet, yeme içme, oturup kalkma, gelip gitme ile ilgili bütün âdâbı mümkün olduğu kadarıyla yazdım. Bundan başka kendi azîzim şeyh Hasan Efendi Hazretlerinin dervişi ve halifesiyken ortaya çıkan bazı manevî hâller de dervişlerimize ve başka tarikatlardakilere nasihat olması için bir miktâr yazıldı. Âlemlerin Rabbi’nden öyle ümit ediyorum ki kabiliyetli müridler burada yazılan âdâbın hepsine mümkün olduğu kadar uyar. Hangi tarikten olursa olsun, nasîpdâr olur. Belki bazısına riâyet etmekle hisse kapar...”¹⁵

Sûfiler mânen olgunlaşmanın, makâm tekmil edip tevhîd ilmine ârif olmanın en önemli düsturu olarak usûle riâyeti göstermektedirler. Diğer bütün yaşanması gereken makâm ve hâller, usûle riâyetten sonra tecellî edecektir. Bundan dolayıdır ki divânı bir tasavvuf ilmihâli olarak kullanılan XVII. asırda yaşayan şair mutasavvıfımız Niyâzî-i Mısrî;

Kim ki o şehri özledi erenler izin izledi
Adâb-ı Hakk’ı gözledi irşâd ider pîrân kamu
Ehlini bul ol illerin sarpın geçirsin yolların
Yırtar yalnız gideni kurd u peleng arslan kamu

beyitleriyle mi’yârın önemini vurgulamaktadır. Feyzî adlı bir şairimiz de, yazdığı bir muhammesinde mi’yârın önemini “Bileyim kendimi dersin yürü mi’yâr ara bul” mısraıyla anlatmaktadır:

Ola gör ehl-i ferâgat dile dildâr ara bul
Bulayım dersin eğer lezzet-i didâr ara bul
Bileyim kendimi dersin yürü mi’yâr ara bul
A gönül kendini veznetmeğe kantar ara bul
Râh-ı uşşâka eğer tâlib isen var ara bul¹⁶

¹⁵ Bolulu Himmet Efendi, *Adâb-ı Hurde-i Tarikat*, Topkapı Sarayı Ktp., Nu: 181, yp. 1b-2a.

¹⁶ Elimizdeki tasavvuf musikisi mecmuasından alınmıştır.

XIX. asır Bektaşî şairlerinden Bosnavî de, âdâb konusunda şunları söyler:

Aşk kisbetin giyip güreşmeyenler
Güreşip nefis ile savaşmayanlar
Pîrlere âdâbına erişmeyenler
Yol ile erkânda noksân görünür

Halvetî erenlerinden Mehmed Sadık Efendi (Ölm. Eskişehir/1922) de bir nutkunda erkânının “mağz-ı Kur’ân” (Kur’ân’ın özü) olduğunu söyleyerek şöyle der:

Pîrimizdir Şeyh-i Şa’bân
Erkânıdır mağz-ı Kur’ân
Yolunda cânımız kurbân
Biz Şa’bânî bülbülüyüz
Vahdet bağının gülüyüz

Örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz bütün bu ifadeler mi’yâr konusunun önemini ortaya koyacak mahiyettedir.

Türk Edebiyatında Tarikat-nâme veya Mi’yâr Türünde Yazılmış Eserler

Edebiyat tarihimizde konuyla ilgili olarak yazılmış onlarca eser vardır. Arapça, Farsça veya Türkçe yazılan bu eserlerden tesbit edebildiğimiz bazıları şunlardır:

Pir Muhammed, *Tarikat-nâme*.¹⁷

Şeyh Ali Semerkândî, *Âdâb-ı Tarikat* (Arapça).¹⁸

Eşrefoğlu Rûmi, *Tarikat-nâme*.¹⁹

Abdullah İlâhî-i Simavî, *Tarikat-nâme*.²⁰

Bolulu Himmet Efendi, *Tarikat-nâme, Âdâb-ı Hurde-i Tarikat*.²¹

Aziz Mahmud Hüdayî, *Tarikat-nâme*.²²

¹⁷ Bkz. Âmil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatında Mesnevîler*, İstanbul 1999, s. 222

¹⁸ Süleymaniye Ktp., İzmir Bl., Yz. Nu: 340.

¹⁹ Diyanet Vakfı İSAM Ktp., Nu: 30253; Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, Nu: 3026; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Bl., Nu: 4667; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef. Bl., Nu: 4894; Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Ktp., Genel, Nu: 4894; Nu: 312/1. İstanbul Belediye Ktp., Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Bl., Nu: 389, 428, 441, 1017.

²⁰ Süleymaniye Ktp., İbrahim Ef. Bl., Nu: 439.

²¹ Millet Ktp., Ali Emiri T. Yz. Bl., Nu: 509; Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef. Bl., Nu: 2548; Süleymaniye Ktp., İzmir Bl., Nu: 60365; İÜ. Merkez Ktp., Nu: 14986; 6389; Topkapı Sarayı Ktp., Nu: 181.

²² Aziz Mahmud Hüdayî, Arapça ve Türkçe *Tarikatnâme*, Haz. Nevzat Özkan, Kayseri 1998.

Cemâl Efendi, *Tarîkat-nâme*.²³

Ferdî, *Tarîkat-nâme*.²⁴

Emîr Osman Hâşimî, *Tarîkat-nâme*.²⁵

Haydarî, *Tarîkat-nâme*.²⁶

Herevî, Ebu İsmail Abdullah bin Muhammed el-Ensârî, *Tarîkat-nâme*.²⁷

Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddin Marmaravî, *Hurde-i Tarîkat*.²⁸

Sırrî Mehmed Kadirî, *Tarîkat-nâme*.²⁹

Selâmî Efendi, *Tarîkat-nâme*.³⁰

Yunus bin Ya'kûb Halvetî, *Tarîkat-nâme-i Halvetiyye*.³¹

Ömer Fuadî, *Terceme-i Mi'yâr-ı Tarîkat*.³²

Karabaş-ı Velî (Şeyh Ali Atvel), *Mi'yâr-ı Tarîkat veya Tarîkat-nâme*.³³

Abdülmecid Sivasî, *Mi'yârü't-Tarîk*.³⁴

Şeyh Muhammed Nazmî, *Mi'yâr-ı Tarîkat-ı İlahiyye*.³⁵

Niyâzî-i Mısrî, *Risâle-i Usûl-i Tarîkat*.³⁶

Şeyh Abdullah Salahaddin-i Uşşâkî ve Şeyh Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî, *Tuhfetü'l-Uşşâkiyye*.³⁷

²³ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Bl., Nu: 2726.

²⁴ Yapı Kredi Bankası Ktp., Nu: 15988.

²⁵ İstanbul Belediye Ktp., Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Bl., Nu: 797, 1259; Süleymaniye Ktp., Hacı H. Paşa Bl., Nu: 758; Mevlânâ Müzesi Yz. Nu: 130.

²⁶ Yapı Kredi Bankası Ktp., Nu: 81.

²⁷ İstanbul Belediye Ktp., Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Bl., Nu: 1157.

²⁸ Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Bl., Nu: 438, yp.385-390.

²⁹ Yapı Kredi Bankası Ktp., Nu: 259.

³⁰ Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdayî Bl., Nu: 273, 474.

³¹ İÜ. Merkez Ktp., Yz. Nu: 2057.

³² Milli Ktp., Yz. Nu: A-951, 140b-144b

³³ Mustafa Tatcı-Cemal Kurnaz, *Tasavvufî Gelenekte Mi'yârlar ve Karabaş-ı Velî'nin Mi'yârı*, Bb Yayınları, Ankara 2001.

³⁴ Süleymaniye Ktp., Mihrişâh Sultan Bl., Nu: 300/3; Aynı Ktp., Şehid Ali Paşa Bl., Nu: 1367/2.

³⁵ Süleymaniye Ktp., HH Paşa Bl., Nu: 693, Aynı Ktp., Saliha Hatun Bl., Nu: 105; İÜ Ktp., A.4082/2.

³⁶ Çorum İl Halk Ktp., Yz. Nu 845/1.

³⁷ Şeyh Abdullah Salahâddin-i Uşşâkî ve Şeyh Abdurrahman Samî-i Uşşâkî, *Tuhfetü'l-Uşşâkiyye (Uşşâkî Sâliklerinin Âdâbı)*, (Haz. M. Erol Kılıç), İstanbul 1998.

Mi'yâr-ı Tarîkat ve Âdâb-ı Sûfiyye Adlı Eserlerin İçerikleri
İncelediğimiz mi'yâr-ı tarikatler genellikle şu hususları ihtiva etmektedir:

Mürşid kimdir ve mürşidin lüzumu hakkında. İnâbe veya bey'atın zarureti ve âdâbı. Mürşid huzurunda bulunma ve sohbet âdâbı hakkında. Günlük hayattaki davranışlar. Ziyâret âdâbı. Selâmlaşma âdâbı. Emanet âdâbı. Ulu'l-emre itaat. Savm ve salât ile ilgili âdâb. Halvet ve uzlet âdâbı. Helâl kazanç ilgili âdâb. Yemek ve sofrâ âdâbı. Uyku âdâbı. Taharet âdâbı. Binek ve sefer âdâbı. Tarîkatın usûlleri. Vird ve evrâd okuma âdâbı. Zikir ve esmâ âdâbı. Semâ veya devrân âdâbı. Seyr ü sülûk sırasında yaşanacak bazı hâller ve makâmlar. Rüyâ ile ilgili bilgiler ve rüyâ anlatma âdâbı. Ertvâr-ı seb'a ile ilgili hâller. Hilâfetle ilgili merâsim âdâbı. Hurka ve tâc giyme, kemer takma âdâbı vs.

Şeyh Şabân-ı Velî'nin Mi'yârı

Sûfî monografileri yazılırken, incelenen şahsın bağlı olduğu erkân konusu mutlaka ele alınmalıdır. Bu husus, Pîr Şabân-ı Velî ve silsilesinden gelen kişilerin hayatları ve düşünceleriyle ilgili monografik çalışmalar için de geçerlidir.³⁸ Bu tür monografik çalışmalar yapılırken dikkat edilmesi gereken husus söz konusu erkânın, mi'yârını veya âdâbını içeren eserleri de değerlendirmek olmalıdır.

Şa'bâniyye mi'yârı, Halvetiyye'nin ikinci pîri sayılan ve bu erkânın Anadolu'ya girmesini sağlayan Yahya-yı Şirvanî'den, (Ölm. 1457)³⁹ ilave veya değiştirmeler yoluyla Şeyh Şa'bân-ı Velî'ye⁴⁰ intikal etmiş; Şaban-ı Velî'den itibaren de, postnişinler tarafından ilaveler yapılarak çoğaltılmış ve okutulup uygulatılmıştır.

³⁸ Böyle olduğu halde, Hz. Pîr'i değerlendiren bazı araştırmalarda Şa'bâniyye erkânı bütün boyutlarıyla incelenmemiştir. Söz konusu kaynaklarda Şa'bân-ı Velî'nin erkân ve âdâbıyla ilgili olarak verilen bilgiler çok muhtasar ve hatta yetersiz olup bunlar genellikle zikir ve günlük vird âdâbıyla ilgilidir (Mesela bkz. Muhammed İhsan Oğuz, *Hazret-i Şa'bân-ı Velî ve Mustafa Çerkeşi*, İstanbul 1993, s. 15 vd.; K. Edip Kürkcüoğlu, *Şeyh Muâmmmed Nasûhî, Hayatı, Eserleri, Divanı ve Mektupları*, İstanbul 1996, s. 54 vd.).

³⁹ Hayatı için bkz. Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, İstanbul Tarihsiz, s. 224.

⁴⁰ Hz. Pîr için bkz. Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I, İstanbul Tarihsiz, s. 205; Muhammed İhsan Oğuz, *Hazret-i Şa'bân-ı Velî ve Mustafa Çerkeşi*, İstanbul 1993; Ekrem Işın, Şaban-ı Velî, *Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1999, s. 573; Ziyâ Demircioğlu, *Şeyh Şa'bân-ı Velî ve Postnişinleri*, Kastamonu 1990; Hans J. Kissling, Şa'bân-ı Velî ve Şa'bânilik, (Çev. M. Serhân Tayşi), *Bülten*, Ocak-Nisan 1995, s. 26 vd.; Hüseyin Vassaf: "Sâhib-i Tarîkat Hz. Pîr Şaban-ı Velî", *Ceride-i Sûfiyye*, III/ 81, s. 348; Hüseyin Vassaf: *Sefîne-i Evliyâ*, Süleymaniye Ktp., Yazma Başlıklar Bl., Nu: 2307-8; Ahmet Kabaklı, İnsan-ı Kâmil Tipi, *Türk Edebiyatı*, s. 296, Haziran 1998, s. 3-8; İhsan Ozanoğlu, *Kastamonu Kültüğü*, İstanbul 1952; Ömer Fuâdî, *Menâkıb-ı Şerif Pîr-i Halvetî, Hazret-i Şa'bân-ı Velî*, Kastamonu 1875.

Hız. Pîr'in mi'yârı konusunda, altıncı postnişîn Ömer Fuâdî⁴¹ -ki Hız. Pîr'in vefatında 8-9 yaşlarındadır ve huzurunda bulunmuştur- şu bilgileri vermektedir:

“...Şeyhimiz ve sultânımız Şa'bân Efendi hazretlerinin hulefâ ve dervişânından bu bî-çâre işittim, yine Şa'bân Efendi hazretlerinden naklettiler ki Seyyid Yahyâ Sultân Rûm semtine çıktıklarında ziyâde mücâhede ile bir mertebe kemâlleri zâhir ve şâyi' oldu ki ayân ve eşrâf ve fukara ve sülehâ irâdet ettiklerinden gayrı ma'rifetullahâ lâyıık ve hakîk ve ilimde bahr-ı amîk kırk nefer ehl-i ilm efendiler dahi teslim-i tâmla derviş olup cân u dilden bendeleri oldular ve zikrolunan kırk nefer ehl-i ilm dervişler kân-ı edeb ve ehl-i takvâ oldukları ecilden âdâb-ı tarîkata riâyet olunsun için bir tarîkatnâme cem' edelim derviş-i sâdıklar ve tâlib-i mücâhidler onunla amel etsinler diye ittîfâk edip Hazret-i Sultândan izin talep ettiklerinde onlar dahi safâ ile izn verip dervişler dahi şer'-i şerîf-i nebevînin sünnetine ve müstehâb ve âdâbına müteallik kitâbları tetebbu' ve dikkatle nazar edip salâh ve takva ve âdâb-ı tarîkat icâb eder akvâl ve mesâilî bulup cümlesi Mi'yâr-ı Tarîkat adlı bir kitâb te'lîf edip sultânın huzûr-ı şerîflerine getirdiklerinde hüsn-i kabûlde vâki olacak, Şirvân'dan bile çıkan muhtâr ve Pîş-kadem dervişler bu husûsa izin verdiğiniz mi diye suâl ettiklerinde Hazret dahi:

-Ey ihvân-ı safâ, Rûm ulemâsından kırk nefer ehl-i ilmler teslim olup tarîkimiz ihtiyâr etdiklerinden mâ'adâ kuvvet-i tarîkat için mezhemiz olan ehl-i sünnet ve cemâ'at üzere amel murâd edicek bu hâl bizim dahi maksûdumuz iken izin verilmeyip reddolunmak münâsib değildir, diye cevâb verdiler.”⁴²

Ömer Fuadî, Menâkıbnâme'nin bir başka yerinde, Mi'yâr-ı Tarîkat ile ilgili olarak yine şunları yazıyor:

“Seyyid Yahyâ Sultân zamanında kırk nefer âlim ve fâzıl dervişler telîf edip hâlâ sultânın (Şabân-ı Velî'nin) erkânında mazmûnuyla amel olunan Mi'yâr-ı Tarîk nâm kitâbın amelinde dakîka fevt etmeyip dervişlerine mücâhede ettirdiler ve buyurdular ki:

-Gerçek tâlib iseniz, bu tarîkatnâme ile amelde ve vird-i şerîfte ve halvetlerde ikdâm ve mücâhede edip bir nokta kadar amel ziyâde

⁴¹ İlyas Yazâr, “Osmanlı'nın Kültür Şehirlerinden Kastamonu'da yetişmiş Bir Şair: Ömer Fuadî”, *Folklor/Edebiyat*, 20 (1999/4), 112-124.

⁴² Ömer Fuadî, *Menâkıb-ı Şerîf Pîr-i Halvetî, Hazret-i Şa'bân-ı Velî*, Kastamonu 1875, s. 32-33

etmeyesiz ve bir nokta kadar amel eksik etmeyesiz. Zirâ tarîkimizde okunan vird ve sürülen erkân, sultân-ı evliyâ Seyyid Yahyâ hazretlerinin huzûr-ı şerîflerinde okunan vird ve sürülen erkândır ve onlar huzûrunda olan levh-i mahfûza yazılıdır, buyurdular.”⁴³

Bu sözlerden anlaşılacağı üzere, esasen Şabân-ı Velî'nin mi'yârı, Yahyâ-yı Şirvanî'den beri tatbik edile gelen âdâbdan ibarettir.

Mi'yâr-ı Tarîkat adıyla şöhret bulan bu risâle, bir kişinin kaleminden çıkan telif bir eser değildir. Bu eser, Yahyâ-yı Şirvanî'nin arzusuyla kırk kâmil insân tarafından tertip edilmiştir. *Mi'yâr*'daki erkâna ait esaslar, Ömer Fuadî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Kur'ân ve sünnet esaslarından hareketle tanzim edilmiştir.

Yahyâ-yı Şirvanî zamanında kırk kişi tarafından tertip edilen ve Şirvanî tarafından tasdik edilen bu ilk Halvetiyye tarîkatnâmesi kanaatimizce Arapça'dır. Belgelerden hareketle, öyle tahmin ediyoruz ki, Pîr Şabân-ı Velî'nin sohbetlerinde kullandığı eser Arapça yazılan bu ilk mi'yâr esas alınarak bazı ilavelerle yeniden tertip edilmiştir.

Şimdiki bilgilerimizle bu Mi'yâr, ilk defa Şa'bâniyye silsilesinde Ömer Fuadî⁴⁴ tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bundan sonra yine Şa'bâniyye silsilesinden gelen ve siyah tâc-ı şerif ile dolaştığı için Karabaş-ı Velî lâkabıyla anılan dokuzuncu postnişin Şeyh Ali Atvel⁴⁵ (Ölm. 1686) sohbetlerinde *Mi'yâr-ı Tarîkat*'i şerh etmiş ve bu şerh Arapça muhtasar olarak kaydedilmiştir.⁴⁶

⁴³ Ömer Fuadî, *a.g.e.*, s. 49

⁴⁴ Şeyh Ömerü'l-Fuadî, *Mi'yâr-ı Tarîkat*, Millî Ktp., Yz. Nu: A-951, 140b-144b; Fuadî, ilahiyatının bir yerinde;

Erkâna girenler gâfil girmesin
Allâh'ın zikrinden hâli durmasın
Hak'dan gayrılara gönül vermesin
Girsin Şa'bân Efendi'nin yoluna

demektedir. Erkânın önemi bu dörtlük ile daha iyi anlaşılmaktadır.

⁴⁵ Karabaş-ı Velî'nin hayatı için bkz. M. Tatçı-C. Kurnaz, “Karabaş-ı Velî”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl 2, S. 6, Mayıs 2001, s. 35-60; M. Tatçı - H. Çeltik, *Türk Edebiyatında Tasavvufî Rüyâ Tabirnameleri*, Ankara 1995; *Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, C. II, s. 7-8; Kemal E. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁶ Kütüphanelerimizde pek çok nüshası olan bu eserin Nurettin Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilen şerhli bir nüshası da şahsi kütüphanemizdedir. Diğer nüshalar için bkz. Süleymaniye Ktp., Hac Bl., Nu: 3042; Süleymaniye Ktp., Esad Ef. Bl., Nu: 3537; Süleymaniye Ktp., Halet Ef. Bl., Nu: 805; Millet Ktp., AE. Bl., Nu: 4427; Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahm Bl., Nu: 3554; İÜ. Merkez Ktp., Nu: 11897; İstanbul Belediye Ktp., OE. Bl., Nu: 1063; İstanbul Belediye Ktp., OE. Bl., Nu: 390; İstanbul Belediye Ktp., OE. Bl., Nu: 32 İstanbul Belediye Ktp., OE. Bl., Nu: 383; İstanbul Belediye Ktp., OE. Bl., Nu: 1541; Yapı Kredi Bankası Ktp., Nu: 81; Konya İzzet Koyunoğlu Ktp., Yz. Nu: 10818.

Bilahare bu Arapça Mi'yâr, Şeyh Ali Atvel'in arzusuyla, halifelerinden Şeyh Nureddin Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Mi'yâr-ı Tarîkat'ın Nüshası

Elimizdeki *Mi'yâr-ı Tarîkat*, Karabaş-ı Velî'nin sohbetlerinde kullandığı aslı Arapça olan *Mi'yâr*'ın, Şeyh Nureddin Efendi tarafından bazı ilavelerle yapılan tercümesinden ibarettir. Eserin bu tercümesi, işlek bir el yazısıyla çoğaltılmıştır. 1227 tarihinde istinsah edilen yazma, 70 yapraktan ibarettir. Eser tarafımızdan sadeleştirilerek yayınlanmıştır.⁴⁷ *Mi'yâr*'ın bu tercümesinde, Hazret-i Pîr'in koyduğu kuralların bulunduğu asıl metinle, Şeyh Ali Efendinin izahları ve ilave kısımlar, "Hazret-i Şeyh buyururlar ki" denilerek asıl metinden ayırılmıştır.

Hz. Pîr'in söz konusu *Mi'yâr*'ı kendisinden sonra pek çok mürid tarafından kullanılmıştır. Bunlardan birisi de, Bolulu Himmet Efendi'dir. Bayramiyye'de yetişen ancak erkânına Şabaniyye'den ilavelerde bulunan Himmet Efendi, "Âdâb-ı Hurde-i Tarîkat" adlı biri manzûm diğeri mensûr iki mi'yâr yazmıştır. Himmet, mensûr mi'yârın girişinde, bu hususu şu cümlelerle belirtmektedir:

"Bu risalenin yazılmasına sebep şudur: İstanbul'da Yenibahçe yakınlarında âlimlerden şârih-i menâr Abdülhâkim Efendi denilen bir molla vardı. Merhûm Sultân Murâd devrinde hayattaydı. Meşâyih seven bir ihtiyardı. Ara sıra onunla has sohbet ederdik. Bir gün sohbet esnasında tarîkat, süluk ve mücahede sırasında ortaya çıkan afakî ve enfüsî hâllerden sordular. Biz de susmayıp kendi hâllerimizden birini anlattık. Bunun üzerine Bunları yazdınız mı, diye sordular. Yazılmamıştır, dedim. Elbette yazılmalıdır. Sizden sonra hayırla anılmamıza sebep olur. Kendi dervişlerinizi ve diğer tariklerdeki dervişleri Hak yola yöneltip hayır dua ile anılırsınız, diye bizi teşvik etti. Böylece yazılmasına karar verildi. Önce büyük şeyhlerden Yûsuf Efendinin ve Kastamonulu Eş-şeyh Şa'bân-ı Velî Efendi Hazretlerinin 'Âdâb-ı Hurde-i Tarîkat'larını sunmayı düşündüm. İnşallah mukaddes rûhlarından imdâd yetişip tamamlamak nasip olur".⁴⁸

⁴⁷ Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz, *Tasavvufî Gelenekte Mi'yârlar ve Karabaş-ı Velî'nin Mi'yârı*, Bb Yayınları, Ankara 2001.

⁴⁸ Bolulu Himmet Efendi, *Adâb-ı Hurde-i Tarîkat*, Topkapı Sarayı Ktp., Nu: 181, vr. 1b-2a.

Mi'yâr-ı Tarîkat'in Muhtevası

Mi'yâr-ı tarîkat şu konulardan söz etmektedir:

Mürşid, mürîd, sülûk ehline tenbih, kendini bilmek, mürşidi bilmek Hakk'ı bulmak demektir, sâlike farz olanlar, sâlike vâcib olanlar, dervişin mürşidine inâbesinden sonra yapacakları ve günlük virdi, zikir âdâbı, tahâret âdâbı, el yıkama âdâbı, yemek âdâbı, su içme âdâbı, şeyh huzûrunda oturma âdâbı, oruç âdâbı, namâz ve zikir âdâbı, halvet, halvet âdâbı, halvetten çıkma ve el öpme âdâbı, halvette rüyâ ve vakıa tâbiri, erbâin âdâbı, mübtedi, münthehi ve ârifler kimlerdir, sülûk mertebeleri, İslâm mertebesi, imân mertebesi, ihsân mertebesi, seyr ü sülûk, müşâhede, marifet, müntehî, giyim âdâbı, elbise, sarık, hırka, tâc, risâle (alâka, dâll) risâlenin yeri, şeyhin alâmeti ve giysisi, tecelli, fenâ (yokluk) makâmları, risâle-i şerife, ridâ (örtü, şal), asâ, hırka, takvâ hırkası, irfân hırkası, iradet veya hakikat hırkası, âlemler (1- lâ-taayyün mertebesi 2- birinci taayyün mertebesi 3- ikinci taayyün mertebesi 4- misâl âlemi), dört unsur (anâsır-ı erba'a: 1- havâ, 2- su 3- ateş 4- toprak), evrâd âdâbı, akşam yemeği ve yatsı namazı, erkânla ilgili bazı hususlar..”

Sonuç

Bu çalışmada, mi'yâr-ı tarîkatleri ve bu tür eserler içinde önemli bir yerinin olduğunu tesbit ettiğimiz Şabâniyye mi'yârını incelemeye çalıştık. Araştırmamızın sonunda dikkatimizi çeken hususlar şunlar olmuştur:

1-Mi'yârlar, klasik dönem mutasavvıfları tarafından genellikle sûfî tabakâtları içinde ele alınmakta iken, daha sonraki dönemlerde, özellikle Türk edebiyatı sahasında, değişik isimler altında müstakil eserler hâlinde yazılmaya devam edilmiştir.

2-Bu eserlerde ele alınan konular birbirlerinin tekrarı olmayıp zamana ve zemine göre değişebilmektedirler. Bu değişimi özellikle yenilikçi ve pîr konumundaki mürşidler yapmaktadırlar. Dervişler bu yeni konulara kurallara aynen uymak durumundadırlar.

3-Mi'yârlar üzerinde yapılacak çalışmaların, aynı ekole mensup kişiler tarafından önceden ve sonradan yazılan diğer mi'yârlarla mukayese edilerek yapılması, zamanla meydana gelen değişimi ortaya koyması açısından önemlidir.

4-Yapılmakta olan tasavvufî şiir (divân) tahlillerinde mi'yârla ilgili konuların, mutlaka bu kaynaklara gidilerek çözümlenmesi gerekir. Örneğin Bolulu

Himmat Efendinin divânındaki şiirlerin daha iyi anlaşılabilmesi için, yine kendisinin yazdığı “Âdâb-ı Hurde-i Tarîkat”ten faydalanmak zaruridir, kanaatindeyiz.

“THE MÎ‘YÂRS (CRITERIA) IN THE HISTORY OF ISLAMIC MYSTICISM AND THE MÎ‘YÂR OF SUFÎ
ŞEYH SA‘BÂN-I VELÎ”

Abstract

In sufi terminology, “mi‘yâr” meant the criteria of behaviors based on the Sunnah of the Prophet. In the course of time, some of these criteria were protected as they were or survived with newer meanings or disappeared completely. This article provides information about the writers of “mi‘yâr”, then concentrates on the mi‘yâr of Shaykh Sha‘bân-ı Velî, the founder of Sha‘bâniyye order. This article further goes on to study the writing process of this “mi‘yâr”. A commentary (sharh) was written to it by Karabaş-ı Velî. Later, it was translated by Nureddin Efendi who belonged to the same order. While studying these texts, we came to conclusion that mi‘yâr was a significant genre regarding the history of literature and sufi thought.

Keywords

Sufism, Order, Mi‘yâr, Âdâb-ı tarîkat, Şa‘bân-ı Velî, Şa‘bâniyye, Karabaş-ı Velî.

ÖRFÎ MAHMUD AĞA VE MAHABBETNÂME MESNEVÎSİ

Müberra GÜRGENDERELİ*

ÖZET

XVIII. yy'da yaşamış şair, tarihçi, hattat Örfî Mahmud Ağa'nın hayatı, eserleri ve "Mahabbetnâme" mesnevîsini ele aldığımız bu çalışmada, şairin eserleri hakkında yeni bilgiler ortaya konulmuştur. Şairin bütün kaynaklarda 412 beyit olarak kaydedilen Mahabbetnâme mesnevîsinin 149 beyitten meydana geldiği ve elimizdeki tek nüshada aynı mecmua içindeki diğer mesnevilerle (Nasihatnâme ve Leylâ vü Mecnûn) toplandığında beyit sayısının 412 olduğu tespit edilmiştir. Makalede ayrıca şairin Leylâ vü Mecnûn mesnevîsinin bilinmeyen bir nüshası da tanıtılmıştır. Örfî'nin Leylâ vü Mecnûn hikâyesinden ilham alarak yazdığı küçük mesnevî "Mahabbetnâme" incelenip metin tespiti yapılarak gün ışığına çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler:

Örfî, Mahabbetnâme, Edirne Tarihçesi, Nasihatnâme, Leylâ vü Mecnun.

Edirneli Örfî Mahmud Ağa, tarihçi, ilim adamı ve hattat olarak da şöhret bulmuş bir XVIII. yy şairidir. Aynı zamanda devlet adamı da olan şairin hayatı, özellikle de eserleri hakkındaki bilgiler sağlıklı değildir. Genellikle onun tarihçilik yönünü ele alan kaynaklar, edebiyat alanındaki eserleri hakkında pek bilgi vermezler.

Edirne Bostancıbaşı Suhte Hacı Ali Ağa'nın oğlu olan Örfî, Edirne'de Bevvâbsinan mahallesinde doğmuş, bu şehirde büyüüp yetmiş ve tahsil görmüştür¹. Daha sonra baba mesleğine geçerek Bostancı ocağında kethüdalığa kadar yükselen Örfî, 1718'de babasının ölümü üzerine Bostancıbaşılığı ümit edip de bu göreve getirilmeyince emekliliğini istemiştir. 1728'de İstanbul'a gelen Örfî'ye sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından Lüleburgaz'da bulunan

* Dr., Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Rifat Osman, *Edirne Rehnüması*, Yay. Ratıp Kazancıgil (1994), Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları No: 15, Edirne, s. 102; Osman Nuri Peremeci (1939), *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, s. 272.

İbrahim Hanzade evkafı tevliyeti verilmiş fakat 1730 Patrona ihtilalinde İbrahim Paşa'nın adamı olarak tanındığından bu görev elinden alınmıştır².

Müstakimzade, Örfi'nin Bostancı Ocağında Kethüda olduğunu, hattatlıktan icazet alıp Örfi mahlasıyla şiirler yazdığını³, Ramiz ve onu kaynak alan Mehmed Süreyya, şairin Hadika-ı Hâssa bölükbaşılığından emekliye ayrıldığını kaydederler⁴.

Şairin ölüm tarihi ve mezarının yeri hakkında ise kaynaklarda küçük farklılıklar görünmektedir. M. Süreyya, Örfi'nin III. Mustafa devrinde 1757-1777 tarihleri arasında⁵, Bursalı Mehmet Tahir ve Edirneli Ahmed Bâdi 1772'den sonra⁶, Rifat Osman ve Babinger ise 1778'de⁷ öldüğünü yazarlar. Edirne'de İstanbul yolu üzerinde Nazır çeşmesi kabristanında, Buçuktepe'ye giden yol boyunca babasının yanına defnedilmiş ise de 1877 Rus istilasında mezarı kaybolmuştur⁸. Rifat Osman ve Babinger ise şairin, Şeyh Çelebi camiinin duvarının dibinde gömülü olduğunu, bugün kayıp olan mezar taşının 1910 yılına kadar ayakta kaldığını kaydederler⁹. Rifat Osman'ın "11 sene önce yerinde duran kabir taşları kaybolmuştur" ifadesinden Örfi'nin mezarını ve mezar taşını gördüğü anlaşılmaktadır. Bu ifade, şairin ölüm tarihi (1778) ve mezarının yeri hakkında Rifat Osman'ın söylediklerinin doğru olduğunu ispatlamaktadır.

Hem tarihçi hem de şair olan Örfi'nin tarih alanında iki eseri mevcuttur. Bunlardan birincisi; insanın yaratılışından H.1070 (M.1659-1660) yıllarına kadar gelen, içinde Osmanlı Devleti tarihinin de yer aldığı iki ciltlik genel bir tarih olan "Mefhûmü't-tevârih"dir. İkinci eseri ise III.Mustafa'ya takdim ettiği "Edirne tarihçesi" adıyla tanınan "Berâ-yı Şehr-i Edirne"dir.

² Türk Ansiklopedisi (1977): *Örfi Mahmud Ağa mad.*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, C. XXVI, s. 272; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1990): *Örfi Mahmud Ağa mad.*, Derghah Yayınları, İstanbul, C. 7, s. 193.

³ Mustakimzade Süleyman Saadettin (1928): *Tuhfe-i Hattâtîm*, İstanbul, s.513.

⁴ *Ramiz ve Âdâb-ı Zurâfâsı*, hzl. Sadık Erdem (1994): Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını Sayı 79, Ankara, s. 222; Mehmed Süreyya (1311): *Sicill-i Osmânî*, İstanbul, s. 454.

⁵ Mehmed Süreyya (1311: 454).

⁶ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, hzl: A.F. Yavuz, İ. Özen (1972), Meral Yayınları, İstanbul, C. 3, s. 6.; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, C. 2, s. 177, Edirne Selimiye Kütüphanesi TY. 2315

⁷ Rifat Osman (1994:102); Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (1982), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 435, Ankara, s. 333.

⁸ Bursalı Mehmet Tahir (1972:6).

⁹ Rifat Osman (1994:102); Babinger (1982:333).

Babasının mevkiinden yararlanarak olayları yakından izlemek fırsatını bulmuş olan Mahmud Ağa Edirne tarihçesini yazarken Hibrî'den yararlandığı halde bunu eserinde belirtmez¹⁰. Bu eser 1875'te yanlış olarak Cevrî tarihi adıyla İstanbul'da iki cilt olarak basılmıştır. Edirne Tarihçesinden Örfî'nin Gülşenî tarikatına mensup olduğu anlaşılmaktadır. Edirne, Gülşenî şairler yönünden zengin bir şehirdir. Özellikle Şeyh Hasan Sezâî'nin bu şehirden çevreye ve Balkanlara yönelik yapmış olduğu tarikatı yayma çalışmaları Gülşenîlerin sayısını artırmıştır. Edirne'den aralarında Kâmî Mehmed Efendi, Senâî, Şeyh Vefâ, İbrahim Gülşenî, Vâlihî gibi şairlerin de bulunduğu 21 Gülşenî şair yetişmiştir¹¹.

Bu eserlerinden başka Örfî, kitâbelerde yer alan birçok tarih kıtası da söylemiştir. 1752 ve 1753 senelerinde Edirne'de meydana gelen şiddetli depremlerden çok hasar gören Edirne sarayının tarihi için (H.1171 -M. 1752) 14 beyitlik bir tarih söylemiştir. Manzum tarih şöyle başlar;

Şeh-i sultân-ı âlem dâd-güster Mustafâ Hân kim
Cihânı eyledi mimâr-ı eltâfiyla âbâdân¹²

Ayrıca yine aynı depremlerde hasar gören çinileriyle meşhur Muradiye camiinin ve Süleyman Paşa camiinin tamir kitabeleri de Örfî'ye aittir.

Tarihçiliği ağır basan Örfî, aynı zamanda verimli bir divan şairidir. Râmiz, Örfî'nin ilim ve irfanıyla tanınan nazım ve nesirde başarılı, sohbeti beğenilen, olgun ve maharetli bir şair olduğunu¹³ söylerken Bâdî, sade ve anlaşılır şiirler yazdığını¹⁴, A. Sırrı ise “orta halli bir nâzım” olduğunu¹⁵ kaydederler. Şairin bir Divanı¹⁶, Leylâ vü Mecnûn, Nasihâtnâme ve Mahabetnâme adlı küçük mesnevîleri vardır.

¹⁰ Günay Kut (1979): “Edirne Selimiye Kütüphanesindeki Türkçe Yazmalar Üzerine” *In Memoriam Ali Nihad Tarlan*, Cambridge, Volume:3, s. 271.

¹¹ Rıdvan Canım (1995): *Edirne Şairleri*, Akçağ, Ankara, s. 20.

¹² Rıfat Osman, *Edirne Sarayı*, Yay. Süheyl Ünver, (1957): Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Seri, No. 30, Ankara, s. 45.

¹³ Erdem, (1994:220).

¹⁴ Bâdî, (s.177).

¹⁵ A.Sırrı Levend, (1951): “Örfî'nin Leyla ve Mecnun'u”, *Türk Dili*, Ankara, C. 1, S. 1-12, s. 673.

¹⁶ *Divan*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY.411, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi-2667.

A. Sırrı Levend'in özel kütüphanesinde bulunan ve bugüne kadar tek nüsha olarak bilinen *Leylâ vü Mecnûn*¹⁷, şairin Nizâmî, Câmî, Fuzûlî, Hatîfî ve Halîfe'nin *Leylâ vü Mecnûn*larından etkilenerek yazdığı kısa bir mesnevîdir. Biz mesnevînin ikinci nüshasını Edirne Selimiye Kütüphanesi TY. 2195 numaralı mecmuada tespit ettik. Eser, mecmuanın 89b-96b numaralı varakları arasındadır. A. Sırrı kütüphanesindeki mesnevî 195 beyit, bizim tespit ettiğimiz Selimiye nüshası ise 216 beyittir. *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesinde bulunan pek çok olayı eserine almamış olan şair, birkaç motifle yetinmiştir. Okul ve Kâbe motifi Nizâmî'den, *Mecnûn*'un elinde çanakla aş almak üzere *Leylâ*'ya gitmesi motifi Câmî'den, *Leylâ*'nın kervandan ayrılarak *Mecnûn*la görüşmesi, birleşme istemesi motifi de Hâtîfî'den alınmıştır¹⁸.

Bu eserden ilk defa Ali Kemal, Örfî divanında gördüğü bir takrîze dayanarak *Peyâm-ı Sabah*'ta bahseder. Takrîzi yazan eski Budin kadısı Kilisli İbrahim, Örfî'nin her iki tarihini de övdükten sonra *Leylâ ve Mecnûn* hakkında şunları söyler. “Âsâr-ı manzûmeleri kesret üzere olup hattâ ahvâl-i *Leylâ ve Mecnûn*'u dahi mesnevî-i rengîn ve ebyât-ı fâhire ile beyânları neşât-âver-i ‘urefâdır.”¹⁹

Eserin Erzurum nüshasının sonunda, içinde bulunduğu mecmuanın 102a sayfasından itibaren Örfî'nin bir hâl tercümesi mevcuttur. Buradaki bilgiler, Mehmet Tahir'in “Osmanlı Müellifleri”nde ve Ali Kemal'in “*Peyâm-ı Sabah*”ta yazdıklarından ibarettir.

Mefâîlün Mefâîlün Faûlün kalıbıyla yazılan eserin ilk beyitleri:

İdenler Kays u *Leylâ*yı hikâyet
Bu resme itdiler nakl ü rivâyet
Kabâ'ilden idiler Kays u *Leylâ*
Okurlar idiler mektebde hattâ²⁰

Son beyti:

Murâdum cümleden hayır du‘âdur
Ki dehrün yok sebâtı bî-bekâdur

Şairin diğer bir eseri ise “*Nasihât-nâme*” adlı manzumesidir. Örfî'den bahseden kaynakların hiçbirisi *Nasihât-nâme*'nin müstakil bir eser olup olmadığı

¹⁷ Örfî, *Leylâ vü Mecnûn*, Atatürk Üniversitesi S. Özege Kütüphanesi, Agah Sırrı Levend Yazmaları, No:441 (*Mesnevî*, içinde bulunduğu mecmuanın 97b-101b varakları arasındadır).

¹⁸ A.Sırrı Levend (1959): *Arap Fars ve Türk Edebiyatlarında Leyla ve Mecnun Hikayesi*, İş Bankası Yayınları, Ankara, s. 332.

¹⁹ Levend (1951:18).

²⁰ Erzurum nüshasında “İkisi okudu bir hâcede tâ”.

hakkında bilgi vermez. Biz bu şiiri Leylâ ve Mecnûn'un bulunduğu mecmuanın içinde 96b-98a numaralı varaklar arasında bulduk. Eser, “Nasihatnâme-i Örfî” başlıklı 47 beyitlik Mefâilün Mefâilün Faülün kalıbıyla yazılmış bir manzumedir. Şiirin ilk ve son beyitleri şöyledir.

Diler isen eger fevz ü sa‘âdet
 Bu pendümle ‘amel eyle temâmet
 ...
 Ferâmûş itmeye hayır du‘âdan
 Bu pendi kim ki eyleser kırâ‘at

Örfî'nin sözünü edeceğimiz son eseri ise yazımızın başlığında da yer alan “Mahabbetnâme” mesnevîsidir. Bu eser, Örfî ile ilgili yukarıdaki bütün kaynaklarda 412 beyitlik bir mesnevî olarak geçer. Bu konudaki araştırmalarımız neticesinde eserin tek nüshasını Selimiye Kütüphanesindeki yine aynı mecmuanın 85b-89b varakları arasında bulduk. Eser 412 değil 149 beyitlik küçük bir mesnevidir. Mecmuada bulunan ve ardarda yazılan 3 mesnevinin (Mahabbetnâme: 149, Leylâ vü Mecnûn: 216, Nasihatnâme: 47) beyit sayılarının toplamı 412'dir. Bundan da anlaşılacağı üzere bu küçük eserler tek bir mesnevi olarak kaydedilmiştir. Müstensih, Mahabbetnâmeye besmele ile başlamış ve daha sonraki iki mesnevinin ismini Mahabbetnâmenin konu başlıkları gibi yazmıştır. Bu sebeple bu eserlerin başlangıçları dikkat çekmediğinden üç eser, 412 beyitlik bir Mahabbetnâme mesnevisi olarak kaydedilmiştir.

Selimiye Kütüphanesi Türkçe yazmalar bölümü 2195 numarada kayıtlı bulunan eser, 210x150 (150x82mm.) ebatlarındadır ve 19 satır, 2 sütun şeklinde, filigranlı Avrupa kağıda nestalik yazıyla yazılmıştır. Kırmızı cetveller kullanılan mecmuanın sırtı meşin, cildi ebrulu kağıt kaplamadır. İstinsah tarihi H. 1169 olan eserin müstensihi belli değildir. Aynı mecmuada Örfî'nin Edirne tarihçesiyle Örfî'ye ait gazeller ve kasideler de bulunmaktadır.

Örfî'nin eserleri hakkında yaptığımız bu yeni tespitlerden sonra şairin Mahabbetnâme mesnevisini incelemeye geçebiliriz.

149 beyitten meydana gelen bu küçük mesnevi, hezec bahrinin Mefâilün Mefâilün Faülün kalıbıyla yazılmıştır. Mesnevinin içindeki 64-74. beyitler arası “Hulâsa-ı İşk-ı Hakikat” başlığı altındaki murabba, remel bahrinin Fâilâtün Fâilâtün Fâilün kalıbıyla, 117-141. beyitler arasında yer alan mersiye de muzârî bahrinin Mefûlü Fâilâtü Mefâilü Fâilün kalıbıyla yazılmış bir terkîb-benddir. Mesnevînin bütününde vezin hatalarına az rastlanır. “Örfî, Leylî” kelimelerindeki zihaf ve Türkçe kelimelerdeki imalelerin yanında

belirgin vezin bozukluğu olan mısralar şunlardır: 5. beytin birinci mısraı, 103. beytin ikinci mısraı, 124. Beytin ikinci mısraı, 134. beytin birinci ve ikinci mısraı.

Mesnevînin konusu dar kapsamlı bir aşk hikayesidir. Tevhid bölümünde Allah'a şükreden şair, onun büyüklüğünü anlattıktan sonra bütün âlemin aşk için yaratıldığını söyler. Na't bölümünde, Hz. Muhammed'e selam ve övgü vardır. O, iki âlemin yaratılma sebebi ve insanların en güzelidir. Eğer maksuda erişmek istenirse Hz. Muhammed'e aşk ile bağlanmak, ona ve âl u ashâbına salavatla selâm etmek gerekir.

“Sebeb-i Nazm u İnşâ” bölümünde mesnevînin yazılış sebebi açıklanır. Örfî, bir güzelin aşkıyla deliye döndüğünü, aklına Leylâ ve Mecnûn hikayesi gelince onların hâllerinin kendi aşkına benzediğini düşünüp teselli bulduğunu ve bu mesnevîyi yazmaya karar verdiğini söyler.

Hikâyenin anlatıldığı “Hasb-ı Hâl-i Örfî” başlıklı bölümde şair, âşık olduğu kızın güzelliklerinden bahseder. İlk önceleri sevgilisinin kendisine ilgi gösterdiğini, evine gizlice gelip sabaha kadar oturduğunu, kızın aşkıyla şiirler yazdığını ama aralarında vuslat olmadığını anlatır.

Örfî ile arasındaki aşktan haberdar olan kızın annesi, kızını azarlar ve görüşmelerini yasaklar. Örfî, bu olaydan sonra gece gündüz ağlamaya, ah etmeye, ayrılık derdiyle gazeller söylemeye başlar. Onun bu perişanlığını görenler haline üzüлüp acırlar. Böyle perişan hâli devam eden Örfî, gaipten gelen bir sesle kendine gelir ve bir güzele duyulan aşkın gerçek aşk olmadığını, Allah'tan başka her şeyin fâni olduğunu anlayıp hakikî aşka ulaşır. Bu sırada ise kıza aşk ateşi düşer ve feryad ü figan ederek Örfî'den vuslat taleb eder. Bu kez de Örfî, naz eder ve dilberi dize getirmenin şevkiyle aşkıdaki iddiasını anlatan bir murabba söyler.

Örfî'nin bu hâllerini gören arif bir dostu ona sevdiğiyle evlenmesini nasihat eder. Gönlüne tekrar canan arzusu düşen Örfî, annesine derdini açar. Haberciler gönderilip düğün hazırlıkları başlayınca bir yıl süren ayrılık sona erer ve nikâhları kıyılarak birbirlerine kavuşurlar.

Vuslatın arkasından firkat gelir. Nikahtan iki yıl sonra kızın vebadan ölmesi üzerine Örfî, kızın güzelliklerini ve aşkının büyüklüğünü anlatan bir mersiye söyler. Aşk sırrını çözdüğünü, gerçek aşkın ilâhî aşk olduğunu anlatır. Bu eseri yazmasındaki sebebin Leylâ ve Mecnûn hikayesi olduğunu tekrar ederek okuyanlardan hayır dua ister ve hikayeyi bitirir.

Mesnevînin Plânı

Giriş	1-20	Tevhid, Na't
	20-28	Sebeb-i Nazm u İnşâ
Gelişme	28-141	Aşk hikayesinin anlatıldığı bölüm
Sonuç	141-149	Hakikî aşkın anlatılması

Aşk Hikâyesinin Plânı

Giriş	28-33	Kızın özellikleri
	33-35	Örfî'nin kıza aşık olması
Gelişme	35-43	Kız ile aşık arasında geçen muhabbet
	43-48	Kızın annesinin bu aşktan haberdar olup görüşmelerini yasaklaması
	48-53	Örfî'nin perişanlığı
	53-60	Hakiki aşka ulaşması
	60-64	Kızın Örfî'ye olan aşkın artması ve vuslat talebi
	64-73	Örfî'nin söylediği murabba
	73-86	Bir dostunun sevdiği kızla evlenmesini tavsiye etmesi
	86-91	Tekrar aşk arzusunun gönlüne düşüp durumu annesine açması
92-113	Kızın istenip nikahın kıyılması ve vuslat	
Sonuç	114-116	Kızın ölmesi
	117-141	Örfî'nin söylediği mersiye

Örfî, yaşadığı aşkın Leylâ vü Mecnûn'un aşklarına benzemesini, mesneviyi yazma sebebi olarak göstermektedir. Oysa bu büyük aşk efsanesinin yanında Örfî'nin aşkı basit ve yüzeysel kalır. Ortak sayılabilecek motifler ise şunlardır:

- Kızın annesinin durumu öğrenip görüşmelerini yasaklaması.
- Örfî'nin Mecnûn gibi perişan olup kendini kaybetmesi.
- Ayrılık acısıyla şiirler söylemesi.
- Mecazî aşktan hakikî aşka ulaşması.
- Sevgilisinin vuslat teklifini reddetmesi.
- Hikayenin zaman zaman tasavvufî özellikler taşıması.

Şair, benzerliği şu beyitlerle ifade eder:

İkimüz Leyli vü Mecnûna hem-pâ
Gezerdüm ben de ıııkı ile tenhâ

...

Bizüm ile meger hem-hâl imişler
Kemâl-i ııık ile abdâl imişler

Kısa bir hikâye olan Mahabbetnâme'nin kahraman kadrosu zayıftır. Örfî, mesnevîde sevgilisi ve onun güzellik unsurları ile ilgili pek çok isim, sıfat ve benzeri ifadelere yer verir. Bu ifadeler şunlardır: Mehlikâ (21), perî ruhsâre bir pâkize duhter (28), mâh-peyker (28), gözü şehbâz (29), gönül sayd edici bir yâr-i mümtâz (29), siyeh ebrû (30), lem'a-ı hurşîd-i pür-nûr (cemâl) (30), leb-i şîrîni cam-ı sahbâ (31), (leb-i şîrîni) mânend-i helvâ (31), mest nigâh (32), hüsn-i dildirîb (34), dildâr (36, 73, 123), nigâr (44), dil-rübâ (45, 112), yâr (47, 69, 102, 104, 110, 126), cânân (48, 50, 52, 72), ma'sûk (60, 67), melek-sîmâ (64), dilber (65, 103), zülfî siyâh (80), nigâhı sâhir (80), gül-gonca-i bağ-ı letâfet (96), gül-ruhsâr-ı gülzâr-ı melâhat (96), rengârenk olan ruhsâr-ı âl (100), mâh (107, 115), münevver tal'at (109), yâr-ı vefâ-dâr (111), verd-i bâğ-ı letâfet (117), nahl-i nevres (118), çeşm-i nergîs (119), hüsn-i tâb-nâk (120), nev-cevân (122), mahbûb-ı nâzenîn (129), cism-i pâk (129), nigâr-ı pâk-beden (133), mihr-bân (137), gonce (138).

Örfî ile ilgili isim ve sıfatlar: Diyânet sahibi (46), âşık(70), yâr-ı vefâ-dâr (79), merd-i hüner-mend (81), şeydâ-yı mahabbet(103).

Mesnevînin diğer şahısları ise kızın annesi, nasihat veren dost (merd-i dâna) ve Örfî'nin annesi (şefkatle yek-tâ, didesi mübârek, ruhları münevver)dir.

Hikâyede bulunan dinî unsurlar; tevhid ve na't bölümlerindeki hamd u senâlar, Hz. Muhammed'e ve âl u ashâbına salavat (1-20), imam ile cemâatin davet edilip nikah akdinin yapılmasıdır. Toplumsal ve geleneksel unsurlar ise, kızın annesinin aşıkların görüşmesini yasaklaması (44-48), kızın namusluluğunun ispatlanması (47), Örfî'nin annesinin kızı istetmesi (92), gelinin hazırlanması ve bir alay kadın ile yürümesi (99-102) ve nikahın kıyılması (108) olarak belirlenebilir.

Mesnevîde geçen deyimler; feyz almak (3), cihana nur salmak (10), yoluna can vermek (12), murada erişmek (14), gönül sayd etmek(29), nazar kılmak (34), el vermek (34), nazara almak (35), hatıra gelmek (42, 146), ismetini çâk etmek (45), kararı kalmamak (49, 86), el çekmek (59), aradan çıkmak (59),

niyâzı kesmek (59), teselli vermek (63), derdine derman olmak(76), tarâvet vermek(98), Hızır gibi erişmek (107), cihânı yakmak (127), tâb u tüvânı kesilmek(135), lisânını yakmak (136), safâsını uçurmak(138), beyâna çekmek (139).

Dili sade, üslubu anlaşılır olan Mahabbetnâmede Türkçe fiillerin ve deyimlerin fazlalığı göze çarpmaktadır. Şair hikaye tekniğinde başarılı olduğundan konuyu sıkıntıya girmeden istediği yere getirir. Anlaşılabilir sade bir dili olan Örfî, genellikle ikili tamlamalar, az da olsa bazen üçlü tamlamalar (96, 121, 122) kullanmıştır. Murabada geçen “E's-salâ erbâb-ı ırşka e's-salâ” ifadesindeki samimiyet ve meydan okuma dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, bu çalışmamızla verimli bir şâir ve tarihçi olan fakat az tanınan Edirneli Örfî Mahmud Ağa'nın hayatı ve eserlerini tanıtmaya çalıştık. Eserleri hakkında yeni tespitler yaptığımız şâirin Mahabbetnâme ve Nasihatnâme mesnevîleri hakkında bilgiler vererek Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin yeni bir nüshasını tanıttık. Ayrıca bir aşk hikayesi olan Mahabbetnâme mesnevisinin metin tespitini yaptıktan sonra eserin şekil, muhtevâ ve dil özelliklerini ortaya koyduk. Eser iki kahramanlı diğer aşk hikayeleri kadar efsânevî, geniş ve sürükleyici olmasa da tek nüsha ve orijinal olması açısından kayda değerdir.

Nazm-ı Maḥabbet-nāme-i ‘Örfī

Mefāilün Mefāilün Faulün

85b

1. Cenāb-ı Ḥaḳḳa ḥamd u şükr-i bī-ḥad
Ḳapusından bir ‘abdin eylemez red
2. Ki ‘ālem ḥ^vān-ı elṭāfına muḥtāc
Kerīm Allāhumuz ḳoymaz birin ac
3. Ḥuşūşā ‘aşḳıdır sermāye-i cān
Anuñla feyż alur insān u ḥayvān
4. Ḳulūbuñ cümlesinde var maḥabbet
Güher kānı durur diller ne minnet
5. Kimi kānında ḳaldı zīr-i iḥfā
Kimisi işlenüp oldı hüveydā
6. O gevher kim ola dilden nümāyān
Olur zīb-efgen-i tācān-ı şāhān
7. Salāvātla selām olsun Resüle
Ki ‘aşī ümmeti geçdi ḳabüle
8. O maḥbüb-ı Ḥüdādur çünki maḥbüb
Görinür ḥüsni mir‘ātiyle maṭlūb
9. Dü ‘ālemde odur maḥbüb-ı ‘ālem
Ki nūrından görindi ḥüsni-i ādem
10. Ḳamer devrinde ol ḥurşīd nāgāh
Cihāna şaldı pertev nūrı billāh
11. Anuñ zerrātıdır ḥübān-ı dünyā
Anuñ nūrından oldı pertev eşyā
12. Ḥaḳīḳatde odur maḥbüb el-ḥaḳ
Virilse yolına biñ cān elyāk

13. Odur bādī-i icād-ı dü ʿālem
Odur aḥsen cemīʿan nevʿ-i ādem
14. İrişmek ise maḳşūduñ murāda
Aña ʿıışkuñ ola cāndan ziyāde
15. Ve āl-i emcediyle cümle aşḥāb
Delīl-i ʿıışk u hem maḳşūda esbāb
16. Gerekdür şevḳ ile dilden maḥabbet
Ki anlardur delīl-i ʿıışk u ḥālet
17. Resūl ü āl ü aşḥābına her bār
Şalāvāt ile selām eyle tekrār
- 86.a**
18. Bilindi var imiş her dilde gevher
Revā mı ḳala kāmı içre bī-fer
19. Yanup ʿıışk u maḥabbetle şafā it
Çerāğum ol baña ḥayır duʿā it

S e b e b - i N a z m u İ n ũ ā

20. Gel āğāz eyle ey dil ḥasb-ı ḥāle
Nedür bāʿiş bilinsün bu maḳale
21. Çün ʿıışk oldu ezelden baña māye
Maḥabbet eyledüm bir meḥliḳāye
22. Beni leylā-yı zülfi itdi meftün
Bölüncü ʿaḳl u fikrüm itdi mecnün
23. İkimüz Leylī vü Mecnūna hem-pā
Gezerdüm ben de ʿıışkı ile tenhā
24. Gelince ḥaṭıra Mecnün u Leylā
Baña ḥāletleri virdi tesellā
25. Bizüm ile meger hem-ḥāl imişler
Kemāl-i ʿıışk ile abdāl imişler

26. Anuñ çün kışsa-ı Mecnûn u Leylâ
Sebeddür olmağa bu resme inşâ

27. Dilâ hüd ser-güzeştüñden ʿıyân it
Maḥabbet resmini şerḥ ü beyân it

H a s b - ı H â l - i ʿ Ö r f î

28. Perî-ruḥsâre bir pākîze duḡter
Cemâlin ʿarz idüp ol mâh-peyker

29. Dü çeşm-i dil-şikârı şekl-i şeh-bâz
Göñül şayd idici bir yâr-i mümtâz

30. Siyeh ebrûları mânend-i semmür
Cemâli lemʿa-ı ḥürşîd-i pür-nür

31. Leb-i şîrîni gūyâ câm-ı şahbâ
Ya Ferhâd-ı dile mânend-i ḫelvâ

32. Nigâh-ı mestine aşlâ bakılmaz
Şerâr-ı ışığına kim var yakılmaz

33. Nigâh itdüm aña ʿiffetle tenhâ
Göñül varını itdi cümle yağmâ

34. Nazar kıldum o ḥüsn-i dil-firîbe
Baña el virdi ḫâlât-ı ġarîbe

86b.

35. Beni evvel nazara aldı ol yâr
Ne çâre eyler oldum nâliş ü zâr

36. Gelürdi ḫâneme tenhâca dildâr
Tekellüfsüz iderdi ʿarz-ı dîdâr

37. Gice tâ şubḫa dek bir yirde ammâ
Mecâzî ḫâleti yoğ idi ḫâşâ

38. Virürdi hüsni baña dürlü hālāt
Bu şevke nazm iderdüm nice ebyāt
39. Gehī şoḥbet gehī ʿarz-ı maḥabbet
Bu hāletle iderdük ʿıyş u ʿışret
40. Yoğ idi anda bende hiç liyākat
Mecāzī fışkına ola cesāret
41. Temennī-yi vişāle gāhī ammā
Ġazeller nazm iderdüm bī-muḥābā
42. Gelürdi hātıra bīm-i firāķı
Beni nālān iderdi iştıyāķı

Māder-i nigār ḥāl-i maḥabbetden haberdār olup
ʿarz-ı dīdār itmemek üzre nigāra tenbīh ü āzār
itmekle ʿÖrfīnüñ ḥasret-i dildār ile zār zār olduġıdur

43. Nühüfte cilve çün oldı nümāyān
Vişālün āḫiri elbette hicrān
44. Nigāruñ māderi olmuş haberdār
Dimiş yā yok mı sende ʿırz ile ʿār
45. Ḳasem yād eylemiş ol dil-rübā pāk
Benüm müştāķum itmez ʿişmetüm çāk
46. Ben itdüm ʿırzumı aña emānet
Diyānet şāhibi itmez ihānet
47. Muʿayyen oldı gerçi ʿişmet-i yār
Rıza yok ʿarz ide ammā ki didār
48. Baña çünki görünmez oldı cānān
Nihānī kārūm oldı āh u efgān
- 87a**
49. Ḳarārūm ḳalmayup ḥasretle aşlā
Firāķ ile ġazeller itdüm inşā
50. Görinmez oldı çünki rüy-ı cānān
Ḥayālini görüp eylerdüm efgān

51. Benümle zâr iderdi dost u düşmen
Baña külhen gelürdi aşr-ı gülşen
52. Kime bakşam görindi üsn-i cānān
Yanumda üb u zışt olmışdı yeksān
Resīden Peyk-i Hidāyet
53. İrişdi āıbet peyk-i hidāyet
Didi ister iseñ fevz-i selāmet
54. Fenā dehrüñ fenādur her řafāsı
Gider almaz nigār u mübtelāsı
55. Bekā yokdur cemāl-i dil-rübāda
Ziyā bākī degül bir meh-liada
56. aıat nüktesi ün oldu malüm
Baña keřf oldu nie sırr-ı mektüm
57. udādan ayrı fānī cümle ālem
Olur āk-i siyeh ecsād-ı ādem
58. Gören kim görinen kim fehm-i ālāk
aıat añla kimdür eyle idrāk
59. Sivādan ektdüm el ıtdum aradan
Niyāzı kesmedüm dāim udādan
60. Bu demde düşdi mařūa maabbet
Eşer itdi aña da ış u ālet
61. Olup peygüle-i asretde nālān
İdermiş derd ile feryād u efān
62. Niyāza başladı nāz itdüm ammā
aıatde bu imiş resm-i sevdā
63. Bu nazmı söyledüm ol demde nāāh
Teselli virdi baña tab-ı āāh

Hulāşa - 1 ʿIşķ - 1 Hākīķat

Fāilātün Fāilātün Fāilün

1

Bir melek-sīmāya oldum mübtelā
 Ben niyāz itdükçe nāz itdi baña
 Şimdi ben nāz eylerem dil-ber ricā
 E'ş-şalā erbāb-1 ʿIşķa e'ş-şalā

87b

2

Bülbüle zārı muṭābık eyledüm
 Ol gül-i pür-hārı şādık eyledüm
 Kendüme maʿşūķı ʿāşık eyledüm
 E'ş-şalā erbāb-1 ʿIşķa e'ş-şalā

3

Bir ten içre çünki olmaz iki cān
 Ben beni sevdüm meger bunca zamān
 Baña meftün eyledüm yāri hemān
 E'ş-şalā erbāb-1 ʿIşķa e'ş-şalā

4

Mürşid-i ʿIşķuñ olınca himmeti
 Dil-rübā ʿāşıkdan ister vuşlatı
 Kim bilür böyle nü hüfte devleti
 E'ş-şalā erbāb-1 ʿIşķa e'ş-şalā

5

ʿÖrfi öğrendi maḥabbet kārınā
 Başladı cānān ile bāzārına
 Nāz u istiğnā şatar dildārına
 E'ş-şalā erbāb-1 ʿIşķa e'ş-şalā

Eḥibbādan bir merd-i dānā ‘Örfiye naṣiḥat
itmekle viṣāl-i yāre nā’il ve ḥacle-gāh-ı maḫṣūda
vāṣıl olduğudur.

Mefārlün Mefārlün Faülün

74. Eḥibbādan birisi gördi ḥālüm
Dükenmiş idi refāre mecālüm
75. Didi n'oldı saña ey ‘Örfi böyle
Nedendür ıztırābuñ toğrı söyle
76. Senüñ bu derdüñe dermān yoğ mı
‘İlāc olunmağa imkān yoğ mı
77. Didüm bīmār-ı hicrānem devā yoğ
Benüm gibi cihānda mübtelā yoğ
78. Netice ḥālümü itdüm ḥikāyet
Aña ḥālüm eger itdi o sāt
79. Didi riḫḫatle ey yār-ı vefādār
Seni mecnūn ider bu ‘ıṣḫ u efkār
80. Perīṣān eylemiş zülfi siyāhı
Saña sihr eylemiş sāḥir nigāhı
- 88a**
81. Yazuğdur saña ey merd-i hüner-mend
Naṣiḥat ideyüm gel eyleme red
82. Hemān sa’y it tezevvücle viṣāle
İrişdürmüş sizi Mevlā kemāle
83. Ḳalursañ böyle ḥasret ile nālān
Olur mecnūn gibi ‘aḫluñ perīṣān
84. Olursañ cezbe-i ‘ıṣḫ ile abdāl
Dü-tā-yı ḳāmetüñ olmuş buña dāl
85. Bu resme idicek pend ü naṣiḥat
‘Urūğ-ı cānuma itdi sirāyet

86. Düşürdi gönlüme arzûyı tekrâr
Karârüm kalmayup oldum talebkâr
87. Cenâb-ı vâlide şefkatle yek-tâ
Beni görmege şabr itmezdi aşlâ
88. Varup âdâb ile itdüm ziyâret
Ayâğına yüzüm sürdüm o sâ'at
89. Didi oğlum seni gördüm perîşân
İfâde eyle hâlin itme pinhân
90. İdüp ahvâlümü bi'l-cümle taqrîr
Aña da hâl-i ışkum itdi te'sir
91. Mübârek dâdesi eşk ile töldi
Münevver ruhları gül gibi şoldı
92. Hemân gönderdi bir câriye derhâl
Ki yâri da'vet için itdi irsâl
93. Varınca mâder-i yâre bu peygâm
Dimiş ki duhterine çekme âlâm
94. Yeter âh eyleme künc-i belâda
İrişirdi sizi Mevlâ murâda
95. Müheyâ ol yeter zâr itme tenhâ
Netîce buldı bu pâkîze sevdâ
96. Çün ol gül-gonce-i bâğ-ı letâfet
O gül-ruhsâr-ı gülzâr-ı melâhat
97. Hudâya hamdi tekrâr itdi handân
Ki bir yıl olmuş idi vaqt-i hicrân
98. Hazân olmuş idi berg-i bahârı
Yine virdi tarâvet aña Bârî

99. Hemān ol laḥza oldılar müheyyā
 ʿArūs-ı ḥüsni tekml̄ idi zīrā
- 88b**
100. Ki meşşāta ne ḥācet bu cemāle
 O reng-ā-reng olan ruḥsār-ı āle
101. Niḳābı zūlf idi teller de ḡsū
 Ezeldendür müzeyyen ḥüsn ile bu
102. Yüridi bir alay nisvān ile yār
 İde bu ʿaşıḳa tā ʿarz-ı dīdār
103. Bu şeydā-yı maḥabbet ise ḥayrān
 Ḳudūm-ı dilbere ḥasretle nig(e)rān
104. Dü çeşmüm muntazır teşrīf-i yāre
 Ne şübhe maḳdeminden intizāre
105. Belā-yı derd-i firḳat başḳa miḥnet
 Belā-yı digeri ārzū-yı vuşlat
106. İrer mi fülk-i dil ḥoş rūzgāra
 Gelür mi yoḥsa gelmez mi kenāra
107. Yem-i ḥayretde iken dīde nāḡāh
 Hızır gibi irişdi geldi o māh
108. Cemāʿatle imām olındı daʿvet
 Olup ʿaḳd-i nikāḥ emrinde sürʿat
109. Anı gördüm ki ol ḥurşīd-dīdār
 Münevver taʿatı oldu bedīdār
110. Gelince ḥacle-i maḳşūda ol yār
 Ki pāy-endāz bu kālā-yı güftār
111. Şükür kim geldi ol yār-ı vefādār
 Tūlūʿ itdi seḥerde āfitābvār
112. Zihī devlet saʿadet mübtelāya
 İrişe luṭf-ı vaşl-ı dil-rübāya

113. İrişdüm ıışk-ı tām ile vişāle
Şafā hengāmı olduğda dü sāle
114. Vişālūn firķati emr-i muķarrer
İrtir her gūn zevāle mihr-i enver
115. Dem-i firķat irişmiş āh nāgāh
Vebādan tūtulup çūn gitdi ol māh
116. Didūm merşiyyesin hūzn ile nālān
Bu resme iderek nālişle efgān

M e r ş i y e

Mefūlū Fāilātū Mefāilū Fāi lūn

1

- 89a Āh el-firāk ḥasret amān el-amān amān
İtdi o verd-i bāg-ı letāfet bu dem ḥazān
- Kesdi o naḥl-i nev-resi āh erre-i ecel
Oldum hezār girye vū mātemle pūr-figān
- Yumdı dü çeşm-i nergisini şarşar-ı fenā
Şoldı ruḥānı gülgül iken şekl-i erguvān
- İrdi zevāle gūn gibi ol ḥūsn-i tāb-nāk
Geydi libās-ı mātemini ol giçe cihān
- Geçdi nesīm-i ‘ömri dirīgā şitāb ile
Kim rūzgār-ı dehr-i denī eyledi vezān
- Ḥayfā vū ḥayf ki göçdi daḥī nev-cevān iken
Ḥūsn-i bedīi rūḥ-ı dil-i ‘āşıkān iken

2

- Yaқdı derūnı ḥasret-i dildār āteşi
Sönmiş degüldi dilden o ruḥsār āteşi
- Ḥākister itdi ehl-i maḥabbet ocağını
Bu sūziş ü mātem ile efkār āteşi

Mānend-i cemre irdi fetīl-i derūnuma
Derd-i elemle atşe vü ekdār āteşi

‘Azm-i riyāz-ı ‘adn idicek rūh-ı pāki āh
Dehri cehennem itdi baña yār āteşi

İtfāya eşk-i dīde aķarsa ne fā’ide
Yaķdı cihānı ‘āķıbet-i kār āteşi

Tennūr-ı dilde yaķdı şerār-ı ğamını āh
Vire kemāl-i şabr-ı sūkūn bize İlāh

3

Oldı şehīd-i ğurbet o maħbūb-ı nāzenīn
Çekdi o cism-i pāki der-āĝūşına zemīn

Derd-i firāk u ħasret ile zār zār olup
Tākāt dükendi eylemeden rūz u şeb enīn

Geyse bu gice kisve-i mātem n'ola şebān
Toĝmaz cihānda bir daħi hīç böyle meh-cebīn

Pür-dil olunca dāĝ-ı ğamı eyledüm fiĝān
Oldum be-nāle hem-nefes-i nāy-veş ħazīn

Böyle niĝār-ı pāk-beden toymaz ‘ömrine
Tırmaz bu baĝda bir iki gün berg-i yāsemīn

Şanma ki anı dehr-i denī içre görürsüñ
Ey dīde anı bir daħi maħşerde görürsüñ

89b

4

Ger almaz ise Ĥazret-i Ĥallāķ cānumı
Hicr ü firāk kesmeye tāb ü tūvānumı

Tā ħaşr olunca söyler idüm nazm u neşr ile
Mersīyesinde yaķmasa āteş lisānumı

Dāmāne iner idi o dem çāk giribān
Bilsem kefenle yatduĝın ol mihr-bānumı

Bülbül şafâsın uçurur idüm nevâ ile
Güş itse mümkün olsa o gönçe fiğânumı

Ĥalka hikâyet eyler idi kışsa-ĥvân-ı ıışk
Bir bir beyâna çeksem eger dâstânımı

Ṭayy it bu nazm-ı pür-kederüñ ‘Örfiyâ yeter
Besdür bu giryenâk eşerüñ ‘Örfiyâ yeter

Tesellî-bahş-ı İlhâm u Hidâyet

Mefâilün Mefâilün Faülün

141. Vişâl ü infisâli oldu ma‘lüm
Bilindi ıışk ile esrâr-ı mektüm
142. Ğam-ı fırkatle zevk-i vaşlı tev‘em
Olmaz her kişi bu remze maĥrem
143. Libâs-ı ‘âriyetdür kisve-i ten
Ki rûĥ oldu o ĥüsne zîb-efgen
144. Kâalır ıışk-ı ebedle mübtelâsı
Beĥâyâ ‘âzim olsa dil-rübâsı
145. Görinen ĥüsne bakma anı seyr it
Nühüfte cân içinde cânı seyr it
146. Gelince ĥatıra Mecnün u Leylâ
Virürdi ĥâleti baña tesellâ
147. Sebebdür nazmuma Mecnün u Leylâ
Eşer olmaĥa itdüm nazm u inşâ
148. Ferâmüş itmeye ĥayır du‘âdan
Temennî eylerem bây ü gedâdan
149. Ola ıuşşâka bu sermâye-i cân
Oĥundukça şafâ kesb ide ĥübân

“ÖRFİ MAHMUD AĞA AND HIS POEM TALE «MAHABBETNÂME»”

Abstract

This study focuses on the life, works and especially the poem tale (mathnawi) “Mahabbetname” of Örfî Mahmud Ağa, an Ottoman poet, historian and calligrapher, who lived in the eighteenth century. New information about the poet’s works have been stated. “Mahabbetname” which was until now known to consist of 412 couplets in all the resources, was found to be only 149 couplets. In the only copy we have, when it was counted together with the other poem tales (Nasihatname and Leyla vü Mecnun) the total number of the couplets were found to be 412. Moreover, an unknown copy of the poet’s Leyla vü Mecnun poem tale was introduced. “Mahabbetname” which the writer wrote by taking inspiration from Leyla vü Mecnun, was studied and its text analysis was done.

Keywords

Örfî, Mahabbetname, History of Edirne, Nasihatname, Leyla vü Mecnun.

ABDÜLHAK HÂMİD'İN ESERLERİNDE OSMANLI TARİHİ

Sema UĞURCAN*

ÖZET

Abdülhak Hâmid'in şiir ve piyeslerinde Osmanlı tarihi ile ilgili pek çok malzeme vardır. Osmanlı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süredeki bazı tarihî durum, şahıs ve olayları yorumlar. Murad Hüdâvendigâr, Yıldırım Bayezid, Fatih, Selim, Kanunî gibi padişahların icraatından söz eder. XIX. ve XX. yüzyıldaki Osmanlı savaşlarını aksettiren şiirler yazar. Hâmid; Osmanlı tarihine, özellikle kuruluş ve yükseliş dönemlerine "yüceltme" ile bakar. Bozgun yıllarındaki şanlı maziden örnekler vererek bir telafi mekanizması yaratır.

Anahtar kelimeler:

Abdülhak Hâmid, edebiyat-tarih ilişkisi, Osmanlı tarihi, büyüklük iradesi, millet-devlet-lider ilişkisi.

Yeni Türk edebiyatında tarihî konulara ilgi Namık Kemal ile başlar. Abdülhak Hâmid bu hususta onun en yakın takipçisidir. Ailesinde tarihçilerin bulunması, tarihi mekânlarla küçük yaşta karşılaşması, "alelâlede"den değil "büyük"ten hoşlanması, romantik edebiyatın tesiri Abdülhak Hâmid'in tarihi sevmesinin sebepleri arasında sayılabilir. Hâmid, olay ve insan olarak tarihten tamamlanmış örneği alır. Bu gerçeğin iç yüzünü tahayyül eder ve "Hâmidâne" bir şekilde yeniden kurar. Tarihteki başarıları yüceltir veya hataları naklederken, Osmanlı dönemine ağırlık verir. Bu ilgide, İslâm ve Osmanlı ideolojisinin de etkisi vardır.

Tarihte daimî bir oluş ve akış gören Abdülhak Hâmid, bir şey bittiği anda yenisinin başladığına inanır. Dünyanın bir yüzü kararırken, diğer yüzü aydınlanmaktadır. Onun tarihî eserlerine bütün hâlinde bakıldığında, devletlerin kaderiyle ilgili bir başlama-bitme sürecini işlediği görülür: İlhanlı Tatar devleti yıkılırken, Osmanlı devleti doğmaktadır. Endülüs yıkılırken Osmanlı yükselmekte, Osmanlı yıkılırken yeni Türkiye devletine geçilmektedir. Biten ile başlayan arasındaki temel farkları dile getirmek, "tezatlar şairi" Abdülhak

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Hâmid'in hoşuna gider. Hâmid'e göre devletlerin temelinde milletler vardır. Milletler yekpare olduğu ve kendisine lider bulduğu takdirde, içindeki temel dinamiklerle devlet kurması zor değildir. Yazarın tarihte gördüğü oluşlardan birisi budur.

Hâmid'in Osmanlı tarihiyle ilgili eserlerinden (şiir-piyes) hareket edersek, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar şu olay, durum, şahıs ve meselelere yer verdiğini tespit edebiliriz:¹

Osmanlı devleti bir kaç yüz çadırılık halk tarafından kurulmuştur. Metaforlarla konuşmayı seven Hâmid,

Düş-ı kuvvete rehz etmişiz hıyâm (Arzîler, s. 63)

der. "Çadırı kuvvetin omuzuna dikmek" ifadesinde, devletin millete dayandığı, devlet ve milletin gücünü yüce prensiplerden aldığı şeklinde bir anlam gizlidir. Bu prensipler aşağıda açıklanacaktır.

Osmanlı'nın kuruluşundan ilk bahseden eser *İlhan* piyesidir. Piyese göre yeni kurulan Osmanlı devleti belde yıkmaz, çöle medeniyet getirir. Bu, piyes kahramanlarının mensup oldukları İlhanlı Tatarlarından farklı bir davranış şeklidir. Kosova savaşına da yer veren *Turhan* piyesinde Osmanlı hanedanından kahramanlar vardır. Hâmid'in anakronizme düştüğü bu piyeste İlhanlı Tatarları, Osmanlılara yardım için Kosova savaşına giderler. Piyesin kendi gerçeğine göre, Kosova'da ordugâhta Osmanlı hanedanından üç nesil Nilüfer Hatun, Murad Hüdavendigâr, oğulları Bayezid, Yakup Çelebi ve eşleri savaşta bir aradadır. Savaş ve ordugâh tasvirleri yapmakta daima başarılı olan Abdülhak Hâmid, Kosova'da Balkanları mağlup eden Osmanlıların kahramanlık, birlik ve adalet prensiplerine dayandığını gösterir. Adalet gelince tefrika gittiği için bütün devletler Osmanlı birliğine katılmışlardır. Yabancı hanedanlara mensup gelinler, Osmanlı kadını haline gelmişlerdir. Müttefikler Osmanlı devletinin evlâdı olmuştur. Bu özellikleri ile Osmanlı doğuyu ve batıyı birleştirecek, Hristiyan Balkan dünyasını siyasî hakimiyetine alacak güçtedir. Osmanlı devletinin ileri görüşlü hükümdarları vardır. Murad Hüdâvendigâr, zafer ile bozgunun birbirini takip edebileceğini söyler. İyi idareci, zaferlerin ardından gurura kapılmayan, tayakkuzu elden bırakmayan,

¹ Abdülhak Hâmid Tarhan'ın şu eserlerinden faydalanılmıştır: *Macera-yı Aşk*, İstanbul 1290; *İlhan*, İstanbul 1329, Tanin Mat., 155 s.; *Turhan*, İstanbul 1332, Yeni Osmanlı Mat., 160 s.; *Tayflar Geçidi*, İstanbul 1338, İkdam Mat., 67 s.; *Ruhlar*, İstanbul 1922, Mahmut Bey Mat., 155 s.; *Arzîler*, İstanbul 1925, Akşam Mat., 97 s.; *Hep yahut Hiç / İlham-ı Vatan* (Haz. İnci Enginün, *Abdülhak Hâmid Tarhan Bütün Şiirleri* 3, İstanbul 2000, Dergâh Yay., 2. baskı, 435 s.) İktibaslar eserlerin bu baskılarından yapılmıştır.

zamanın kanununu ihmal etmeyen insandır. Barışı savaştan daha değerli bulan Hâmid, Sultan Murad'ın ağzından savaş aleyhtarı sözler söyler. Savaş ve istilâ, sonucunda iyilik ve adalet getiriyorsa iyidir. İyi hükümdar, büyüklüğün prensiplerini zayıfa karşı göstermelidir. Özellikle esirlere iyi davranmalıdır.

Abdülhak Hâmid, Murad'ın Miloş tarafından öldürülüşünü, Sırp'lar tarafından işlenmiş fanatik bir cinayet olarak yorumlar. Buna rağmen Miloş'un millî kını işe yaramamış, ölüm Osmanlı'nın Rumeli'deki varlığını kesinleştirmiştir.

Bayezid tahta geçer geçmez, iktidarına ortak olmasın diye kardeşi Yakup Çelebi'yi öldürür. Bayezid döneminde Timur'la yapılan Ankara savaşı, büyümekte olan Osmanlı'nın ilk ciddi yenilgisidir. Osmanlı tarihinin bu dönemini Hâmid *Tayflar Geçidi* diyalogunda canlandırır... *Tayflar Geçidi*'nde Abdülhak Hâmid metafiziğe yer verir. *İlhan ve Turhan*'ın yüzlerce yıl önce ölen kahramanlarının bedenleri 20. yüzyılda, yer altında tayfa dönüşmüştür. Sadece bilinçleri çalışmakta ve geçmişteki hareketleri konusunda birbirleriyle münakaşa etmektedirler. Eserde Timur'un tayfı İlhanlı Tatar hanedanının, Bayezid'in tayfı, Osmanlı hanedanının temsilcisidir. Her ikisi de kendi liderliğinde bir Türk birliği kurmak istemişlerdir. Hâmid'e göre tarihte anlaşmazlıklar tarafların daima kendilerini haklı görmelerinden kaynaklanır. Burada da tayflar, kendi icraatını haklı çıkaracak deliller ileri sürerler. Osmanlılık ideolojisi-ndeki Abdülhak Hâmid Yıldırım Bayezid'den yanadır. Onun kendisini savunmasına, Timur'un kendisini savunmasından fazla ağırlık verir. Savaşın başlama sebebi, Bayezid'in Timur'dan kaçıp kendisine sığınanları geri vermemesi yüzündendir. Timur'un tayfı, Bayezid'in gururu yüzünden, barış teklifini reddettiğini söyler. Bayezid'in tayfı, barış şartlarının zorlayıcı ve haysiyet kırıcı olduğunu ileri sürer. Savaş sırasında tarihteki hakikate uygun olarak, Osmanlı ordusunda bulunan Tatarlar Timur'un tarafına geçerek, Osmanlıların yenilmesine yol açmıştır. Bayezid, savaşta yenilmeyi tarihte görülen sebeplere bağlar. Ama *Turhan*'ın kahramanı Kanbur'un tayfı (tarihî değil hayalî bir şahıs) Bayezid'in yenilme sebebi olarak, kaderin "cüz'î irade"ye dayanan işleyişini gösterir. İnsanların başına gelenler, işledikleri kötülüklerin cezasıdır. Kanbur'a göre Bayezid'in iktidar uğruna kardeşi Yakub'u öldürmesi, ileride onun başkası tarafından cezalandırılmasına yol açmıştır. Lider hata işleyince, bedelini kendisiyle birlikte millet de öder. Tabii tarihteki konjonktürler bu kadar basit oluşmuyorlardı. Tarihî vâkıa burada "Hâmidvari" şekilde aşırı yorumlanır. Bayezid'in tayfı ebediyetin penceresinden tarihe sürekliliğini görmüş bir kişi olarak, Ankara yenilgisine rağmen kârlı çıkanın Osmanlı olduğunu iddia eder.

Bayezid, Timur ile kendi arasındaki farkı; kılıcı zulüm için kullananla, zulmü engellemek için kullanan arasındaki farka indirir. Bayezid'in askerleri hisar inşa etmiş, Timur'un askerleri cesetlerden kuleler inşa etmiştir. Bayezid'in ordusunda yiğit ve alim, diğerininkinde canavar vardır. Bayezid, tarihin hatırasına güzel şeyler bırakmıştır. Atası kendisi ile iftihar etmiş, oğlu Çelebi Mehmet, Timur'un yıktığı birliği yeniden kurmuştur. Halefleri Osmanlı medeniyetini dünyanın en üstün medeniyeti haline getirmiştir. Böylece Tatar ile Osmanlı arasında *İlhan* piyesiyle başlayan mukayese devam eder. Bayezid'i öteki dünyada tek rahatsız eden şey, kardeşine yaptığı haksızlıktır. Bunun için özür diler ve kardeşi Yakup Çelebi de kendisini affeder.

Osmanlı tarihinin ilerleyişinde sıra Fatih'e ve Selim dönemine gelir. Hâmid gençken yazdığı iki şiirde "Merkad-ı Fatih'i Ziyaret" ve "Kabr-i Selim-i Evvel'i Ziyaret" şiirlerinde onları yüceltmıştır. Hâmid şahsiyet, icraat ve arkasındaki prensipleri ile iki hükümdarı "büyük adam" olarak nitelendirir. Hâmid'e göre Fatih isabetli değerlendirmeler ile mazinin sınırlarını açar, geleceğin yolunu aydınlatır. Atalarının başlattığı işleri sonuçlandırır, haleflerinin işlerini kolaylaştıracak zeminler kurar. Savaş tekniğini geliştirir.

Hâkinden oldu nâbit esbâbı kârzârın (s. 401)

Yıldırıma benzeyen gücünden kimse kaçamaz. Fethettiği yerleri bahşiş ve yadigâr olarak halkına sunar, gitmediği yere şöreti gider. Hakimiyeti mekânda yayılma olduğu kadar gök yüzüne de yükselmiştir. Hâmid öldükten sonra hükümdarın gökyüzüne çıkmasını ruha ait bir fetih hareketi olarak gösterir.

Her dem açıktır sana ebvâb-ı arş-ı rahmet

Türbendir en azimi fethettiğin diyarın (s. 401)

Fatih toprağın derinliklerine de damgasını basar. Hâmid onu potansiyel bir enerji halinde sunar. Deha şulesinden bin parlak yıldızı vardır. Ölse bile terbiyesini alan kişilerin ufuklarında devam edecektir. Yaptığı bütün icraatın ardında tek bir niyet kendisini gösterir: İslâmı bütün insaniyet ile tanıştırmak.

Hamid en sevdiği şiiri "Kabr-i Selim-i Evvel'i Ziyaret"te Sultan Selim'i yüceltir. Selim'in fethettiği yerleri, Fatih'ininkinden daha bâriz olarak sayar. İran, Mısır, vakit kalsa idi Hint ve Çin... Selim İslâmiyetin ilk yayıldığı yerleri hakimiyeti altına almıştır. Selim'e "Hâdimü'l-haremeyn" olarak hitap ederken, yalnız somut bir tarihî olayın somut mukaddes eşyalarını telmihle kalmaz. Selim'in İslâmiyetin prensiplerine hizmet, ilâ-yı kelimetullah için hareketini özetlemek için kullandığını düşünüyorum. "*Zalâm içre hakikat tenevvür etmişti*" sözü ile peygamberimize verilen bir benzetme ile Selim'in şahsiyetini dile geti-

rir. Şiirde mensubiyet fikri kuvvetle işlenir. O Peygamberinin izinden, diğer hükümdarlar ve milleti Selim'in izinden giderler. Abdülhak Hâmid, Selim'in kısa süreli saltanata büyük işler sığdırdığını göstermek üzere şiirde hızla ilgili ifadeler kullanır. Selim sahip olduğu üç hızlı unsur, şöhreti, kılıcı ve atıyla ülkeler fetheder:

İnerdi sadme-i sıytiyle burçlar hâke

Kılardı cilve-i tigiyle berkler ric'at. (s. 405)²

Ardından Kanuni dönemi gelir. Bu dönem destanî şiir ile değil dram çatışması ile canlandırılır. Yazarın bitiremediği son tiyatro eseri *Kanuni'nin Vicdan Azabı*'ndan, üç şiir parçası yayınlanmıştır. Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Hamid, Kanuni'nin oğlu Mustafa'yı öldürtmekten hissettiği vicdan azabını canlandırarak tarihi psikolojiye döndürmeye çalışır. Devlet reisinin yakınıni öldürmesi, Bayezid'de de görülmektedir. Eşleri bu idam emrinde rol oynamışlardı. İkisinde de Hâmid hareketi, "devlet-i ebed-müddet" için verilmiş bir karar kadar, iktidarlarına yönelmiş bir tehlikenin kaldırılması olarak yorumlar. Kanuni'nin vicdan azabı, Bayezid'inkinden daha derindir. Kanuni-Mustafa ilişkisi ile yazar, derunî bir azabdan başka bir hususu daha dile getirir. Bu kıymetli oğuldan sonra devlet kime kalacaktır? Kanuni diğer iki oğlunu Mustafa ayarında bulmaz. Kanuni acı ve azabdan kurtulmak için rüyaya, aşka ve tarihî harekete sığınır.

Kanuni ile Osmanlı yükselmesi sona erer ve iniş başlar. Yazar, Kanuni'nin hatasının bu inişi çabuklaştırdığını telkin eder. Arkadan toprak kayıpları başlar. Binlerce kale, şehir elden gider. Abdülhak Hâmid'in yaşadığı döneme ulaşılır. Fatih-Selim dönemi ile Hamid'in dönemi arasında yaşayanlar ve ölenler, o iki padişahın kabrini ziyarete devam ederler. Yani onlardan büyüklük dersi alırlar. Böylece milletin varlığı devam eder.

Abdülhak Hâmid, Osmanlı devletinin son dönemini rejim ve savaş meseleleri ile canlandırır. Zalim padişah motifi, Hâmid'in 33 yıl boyunca yazdığı tiyatro eserlerinde aktüel zaman için telmih vasıtası olur. Ancak Abdülhak

² Hâmid'in ilk piyesi *Macera-yı Aşk* masalımsı bir hüviyet taşır. Ancak içinde tarihe ait telmihler bulunur. Yavuz'un Şah İsmail ile savaşına yer verilir. Piyenin kahramanlarından Muzaffer, Çaldıran'da Osmanlı'ya esir düşen Taçlı Hatun ile dönemin şeyhülislâmlarından Cafer Çelebi'nin oğludur. Piyenin gerçeğine göre Cafer Çelebi Selim tarafından idam edilince Taçlı Hatun ortada kalır. Bir müddet sonra ölür. Muzaffer büyüyünce önce yeniçeri olur, sonra annesinin ülkesi İran'a gider. *Macera-yı Aşk*'ta masal unsurları tarihî unsurlardan daha fazladır. Olay daha çok Hindistan ve İran'da geçmektedir. Piyeste Osmanlı tarihine ait ayrıntılar burada anlatıldığı kadardır. Bu yüzden yazımızda Hâmid'in bu ilk piyesine fazla yer vermedik.

Hâmid, bu motifle hiç bir şahsı kasetmediğini, zulmün kendisine düşman olduğunu belirtir. Osmanlı devletinin bitiş döneminin temel siyasî olayları, 93 harbi, Teselya savaşı, Girit'in, Balkanların elden çıkması, Birinci dünya savaşı onun şiirine yansır.

Hâmid 93 harbi Osmanlı yenilgisini *Eşber* piyesinde Eşber'in yenilgisi ile aynı paralelde gösterilir. *İbni Musa*'da vatansever bir genç kıza vatan mersiyesi söyler. Abdülhak Hamid Merkad-ı Fatih'i Ziyaret şiirini 93 harbi sonucu İstanbul'un tehlikeye düşmesinin hemen ardından yazmıştır. Bu tarih, Fatih'in türbesinin değerini ve onu bekleyen kavmin sorumluluğunu arttırır. Millet Fatih'in Allah'ın nezdindeki makbuliyetine güvenir, ona sığınır. Fatih'in mezarından kalkıp bu korkunç şartlara son vermesini ister. Böylece Fatih'in varlığını kollektif bir kurtarıcı haline getirir. Hâmid'in Fatih şiirinde sergilediği bu medet umma, önemli bir vâkıyayı gösterir. Sosyal-siyasî kriz dönemlerinde aydın tarihe giderek moral kazanmaya çalışır. Tarihte devlet-millet dinamiklerinin sebeplerini araştırır. Halk büyüklerin türbesine gider, onların varlığından güç alır. Ayrıca yazar, zamanın padişahına Fatih'i örnek gösterir.

Ardından galibiyeti ile 1897 Yunan savaşı gelir. Abdülhak Hâmid, "Ordu-yı Hümâyûnda Bir Şair" şiirinde, Osmanlılar ile Yunanlıları mukayese eder. Bu şiirde, Hâmid Türk edebiyatında başlayıcısı olduğu Yunan mitolojisini reddeder. Osmanlı Müslümanlarının manevî değerlerini, Yunan dünyasından daha büyük bulur. Zaferin kazanılması onu mutlu eder. Ancak dış politikadaki tecrübesiyle Osmanlıların bu zaferin nimetlerinden faydalanamayacaklarını sezer. Kazanma ve korunması sel gibi kana ve gözyaşına bedel Girit, inkılâbın ardından Yunanlılar tarafından ilhak edilir. Abdülhak Hâmid, adanın kaybı üzerine yazdığı "Girit İçin" şiirinde Osmanlı tarihinden ilham alarak bir çare sunar: Ataları karadan gemiler yürüterek olmazı olura çevirmiştir. Evlâtları da Girit'i istirdad için denizden hisarlar yürütmelidir.

Hâmid, annesi için yazdığı *Validem* mersiyesinin sonuna, Balkan bozgununun acılarını ekler. Sonucunun sorumluluğunu, idareci, aydın, halk... bütün Osmanlı milletine yükler. Evlatlar anne vatana karşı sorumsuzlukta devam ederse, anne vatan tarafından reddedileceklerdir. Böylece şair, bir kaç yıl sonra düşülecek durumu önceden haber verir. Bu durumdan kurtulmanın çaresini Hâmid yine tarihte bulur: Selim'in manevî meşalesine uymak, Selim'in uyduğu prensiplerle hareket etmek gerekmektedir. Hâmid, milleti iç ve dış tehlikelere karşı Selim'inki gibi demirden bir elin koruyabileceğini söyleyerek, millî lidere duyulan ihtiyacı dile getirir.

Abdülhak Hâmid Çanakkale zaferini "İlham-ı Nusret" şiirinde mucizeler devrine geri dönüş olarak nitelendirir. Ama bu zafer tek başına yeterli değildir. Osmanlı sona doğru yürümektedir. *Ruhlar* diyaloguna göre, bu yıllarda İslâm dünyası işlediği kabahatlerle, peygamberini dahi darıltmıştır: Yağma, nifak, fitne, kan dökücülük. Ardından Hz. Peygamberin ihtarı gerçekleşir. Hâmid'in eserlerindeki tarihi yürüyüşle 1918'lere gelinir. Bu tarih bir son mudur?

Ancak Hamid'in 1880'li yıllardan itibaren tekrar ettiği bir fikir vardır. Devletlerin temelinde millet vardır. Millet ölmezse devlet de ölmez. Bir devlet bitse de temelindeki dinamik güç sayesinde yeni bir devlet ortaya çıkar.

Burada Yahya Kemal'in Abdülhak Hâmid'den aldığı bir yorumu yer vereceğiz: Yahya Kemal Millî Mücadele sırasında yazdığı "O" başlıklı makalede "*Mustafa Kemal Paşa'nın simasını ileride tahattur edecek her Türk, onu Abdülhak Hamid'in 'Akardı pâyine mahşer misâl bir millet' mısraındaki çerçeve ile görecek. Çoktanberi bir millet bir oğlunun şahsında böyle temessül etmemiştir*" der.³ Yahya Kemal Selim'in hareketlerini ve kitleyi toplama işlemini tarif ederken Hâmid'in kullandığı şairane ifadenin, 1920'li yıllarda Mustafa Kemal Paşa'nın yaptıklarına da tıpatıp uyduğunu belirtir. Hâmid Osmanlının sona eriş dönemini canlandırdığı *Arzîler*'de "demirden elli" büyük liderin fonksiyonuna tekrar döner ve onun adını, yerini belirtir. Bu elin yoğurduğu milletin, müstakil bir vatan ve devlet için açtığı savaş öyle kuvvetlidir ki Hâmid'in muhayyilesinde, ölümler bile bu harekete katılır. *Arzîler* diyalogunda, *İlhan*, *Turhan* piyeslerinin insan kahramanı, *Tayflar Geçidi*, *Ruhlar*, *Arzîler* diyaloglarının tayf ve ruh kahramanı Dilşad dahi dirilir.

Biz şems-i garibiz

Batsak biz yarın doğarız ihtişam ile (s. 65)

derken kendi adından çok, milleti adına konuşur. Dilşad, Ankara'nın yaydığı taze güç ile Millî Mücadele'ye iştirak eder. Hâmid, konusu 1300'lü yıllarda geçen eserlerinde, tarihe uygun olarak başarılı istilâ savaşları canlandırmaktaydı. 19.-20. yy. tarihiyle ilgili eserlerinde ise savunma savaşları vardır. Ancak savaş şekli ne olursa olsun 1300'lerde ve 1920'lerde aynı kahramanlık mevcuttur.

Böylece Abdülhak Hâmid'in eserlerindeki Osmanlı yürüyüşü sona erer. Biz sözümüzü, Abdülhak Hamid'in tarihi gerçekten yapanın kim olduğuna dair görüşüyle bitirmek istiyoruz. Hâmid'e göre tarih, liderler ve onların idare

³ Yahya Kemal Beyatlı: "O", *İleri*, 12 Mayıs 1922, *Eğil Dağlar*, İstanbul 1966, Yahya Kemal Enstitüsü Yay., s. 116.

sindeki halkın beraberliği ile yapılır. Bu ikisini şekillendiren, tarihten alınmış, bir çok nesiller tarafından işlenmiş, ruh-zihin güçleridir. Tarihî dönemlerin liderleri ve halkı, bu zincire birer halka eklerler⁴.

“THE IMAGE OF OTTOMAN HISTORY IN THE WORKS OF ABDÜLHAK HÂMİD”

Abstract

In the poems and plays of Abdülhak Hâmid, the famous Ottoman poet, a great amount of material related to the Ottoman history were noticed. He commented on certain historical events, figures and cases of the Ottoman history. Hâmid wrote about the practices of the Ottoman rulers such as Murad II, Bayezid I, Mehmed the Conqueror, Selim I and Suleiman the Magnificent and wrote poems reflecting the Ottoman wars took place in the nineteenth and early twentieth centuries. He idealized certain periods of the Ottoman achievements, especially those of the rise and the golden days of the state. Regarding the declining times, he created a mechanism of compensation by giving samples from the glorious past of the Ottomans.

Keywords

Abdülhak Hâmid, history and literature, Ottoman history, striving after glory, nation-state-leader

⁴ Araştırmada ayrıca şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Ömer Faruk Akün, "Merkad-ı Fatih'i Ziyaret Manzumesi ve İçindeki Görüşler", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Nr: VII, 1957, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., s. 61-104; Mehmet Kaplân, "Merkad-ı Fatih'i Ziyaret Şiiri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Nr. 4, 1988, M. Ü. Fen-Edebiyat Fak. Yay., s. 53-60; İnci Enginün, "Tanzimat Sonrası Edebiyatta Osmanlıya Bakış", *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul 2000, s. 282-283.

BATI AVRUPA TÜRKLERİNİN ÇOCUKLARININ TÜRKÇE ÖĞRETİMİ
(İKİ DİLLİ EĞİTİM VE BERLİN MODELİ)
SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Cemal YILDIZ*

ÖZET

Bilindiği gibi 1960'lı yıllardan itibaren başta Almanya olmak üzere ülkemizden yurt dışına başlayan iş gücü göçünün 40. yılına ulaşmış bulunmaktayız. Geçtiğimiz 40 yıl içerisinde yurt dışında yaşayan Türklerin bir çok sorunu ortaya çıkmıştır ve bunlardan önemli bir kısmı da hâlen devam etmektedir. En başta gelen ihtiyaçlardan bir tanesi çocukların eğitimidir. İki bölümden meydana gelen bu çalışmanın birinci bölümünde, yurt dışındaki Türk çocuklarına yönelik Türkçe ve Türk kültürü derslerinin nasıl ve kimler tarafından karşılandığı konularına açıklık getirilmekte ve en fazla Türk öğrenci bulunan Almanya'nın Berlin eyaletindeki durum en son istatistik bilgilerine dayanılarak ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde ise iki dilde eğitim veren ve Berlin modeli olarak adlandırılan Türk-Alman Devlet Avrupa Okulunun doğuşu ve bu sistemin öğrencilere kazandırdıkları yanında, Avrupa okullarındaki eğitim-öğretimin genel çerçevesi ele alınmaktadır. Her bölümün sonunda ilgili konu hakkında bazı değerlendirmeler ve önerilerde bulunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yurtdışında Türkçe öğretimi, iki dillilik, Berlin modeli, uyum, çok kültürlülük, yabancı dil öğretimi

GİRİŞ

1960'lı yıllardan itibaren başta Almanya olmak üzere dünyanın bir çok ülkesine ülkemizden yoğun bir işçi akını başlamıştır. Daha sonraları ailelerin de gitmesiyle başlangıçta sadece kısa bir süre öngörülen çalışma arzusu kalıcı bir durum hâline gelmiş ve böylece geçen 40 yıl içerisinde yurt dışında toplumun her kesiminde azımsanmayacak bir Türk nüfusu oluşmuştur.

Başlangıçta sadece kısa bir süre çalışmak ve geri dönmek amacıyla özellikle Almanya'ya yönelen Türk işçi göçünün 40 yıl içerisinde kat etmiş olduğu

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı.

yolu, bu süreç içerisinde ortaya çıkan sorunları, kısaca eğitim, kültür, sosyal ve siyasal alanlardaki durumu inceleyen bir çok bilimsel çalışma yapılmıştır¹. Bu çalışmalarda konu değişik boyutları ile ele alınarak incelenmiş ve irdelenen sorunlara çıkış yolları bulunmaya ve çözüm önerileri getirilmeye çalışılmıştır². Bu anlamda özellikle yurt dışındaki Türk çocuklarının eğitim sorunları en çok ele alınarak incelenen konulardan biri olmuştur³. Zira eğitim, sadece içinde bulunulan zaman dilimini içine almayan, etkileri daha sonraları da devam eden ve insanın tüm hayatını kapsayan bir olgudur. Bundan dolayıdır ki, çocuk ve çocuğun eğitiminin önemi asırlardan beri bilinmekte ve incelenmektedir. Yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının eğitim problemleri konusunda yapılan bir çalışmada aynen şu görüşlere yer verilmektedir:

“... temel bir kültür anlayışından eksik olarak gelen bu gençler, Almanya'da kendi insanından kendi kültürel davranışını görememektedir. Aileleri bile kendi kültürlerinin ne olduğunu bilmemektedir. Burada geçim kaygısında olan ailelerden fazla bir şey beklenemez. Okulda birden fazla kültürün çarpıştığını gören çocuk hangi kültürel davranışı yapacağını şaşırılmaktadır. [...] Çocuklarımız Almanlaştırılmak istenmektedir. Bunu nasıl yapmaktalar? Bu Almanlaştırma işlemi önce yemek sofrasında başlamaktadır. Alman yemeklerinin Türk mutfağında daha iyi olduğu öğretilmekte, bizce yenmesi sakıncalı olan yiyecekler çocuklara yedirilmektedir. Bir okulun sınıf gezisinden edindiğim bilgiler bunlar [...] Bir Gesamtschule (Karma Lise) okulu sekreterinin açıklaması: ‘Geziye giden Türk kızlarının gezi sonrası bu bayana gelip birlikte doktor kontrolüne gitmeleri.’ Ayrıca Alman öğretmenlerin şikayetleri: ‘Türk kızları neden Alman erkeklerle arkadaşlık yapmıyor?’ Bu türden arkadaşlık yapmayan kızlar gerici ve uyumsuz öğrenciler olarak nitelenmektedir. Türk öğretmenler de bunu desteklemektedir. Aynı okulda Türkçe derslerine giren öğrencilerden % 70’i

¹ Çetin Baytekin, *Yurt Dışında Öğrenim Gören Öğrencilere Uygulanan Türk Dili Öğretimi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1992 (Bu çalışmanın kaynakça bölümünde konuyla ilgili yapılan araştırmaların ayrıntılı listesi verilmektedir).

² Sezgin, Avrupa'daki Türk işçilerinin eğitimleri konusunda ortaya çıkan sorunları aile, okul ve sosyal çevreye bağlı olmak üzere üç ana başlıkta toplamış ve bu sorunlar hakkında ayrıntılı çözüm önerileri sunmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. Osman Sezgin, “Avrupa'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitimi”, *Batı Avrupa Türkleri. Federal Almanya'da 30. Yıl*, Frankfurt 1992, s. 48-49.

³ Yurt dışında yaşayanların sorunlarının incelenmesi yanında geri dönüş yapan çocukların Türkiye'deki eğitim ve uyum sorunlarını da ele alan bir çok bilimsel araştırma yapılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Sezgin, *Üçüncü Neslin Eğitimi*, İstanbul 1991.

*Türkçe ve Almanca yazılı anlatımları ve genel bilgileri olmayanlardı.*⁴

Yukarıdaki alıntının çok kısa ve öz bir şekilde özetlediği gibi, yurt dışındaki vatandaşlarımızın acilen çözüm bekleyen en önemli sorunlarının başında, çocuklarının eğitim sorunu gelmektedir. Yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının eğitim problemleri arasında önemli yer tutanlardan bir tanesi de onlara uygulanan ana dil ve Türk kültürü öğretimi noktasında odaklanmaktadır. İki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, yurt dışındaki Türk çocuklarına uygulanan ve program ve uygulama bakımından çok sık eleştirilen Türkçe ve Türk kültürü öğretimi, ikinci bölümde ise Almanya'nın Berlin eyaletinde başlatılan ve eğitim alanında atılan olumlu adımlardan bir tanesi olarak değerlendirilebilecek olan iki dilli (Türkçe-Almanca) eğitim modeli ve bu modelin uygulamaya yönelik bazı özellikleri ele alınacak ve her bölümün sonunda bu konular hakkında bazı gözlem ve çözüm önerileri sunulacaktır.

1. BÖLÜM

1.1 Yurt Dışında Türkçe Öğretiminin Genel Çerçevesi

Yurt dışındaki Türk vatandaşlarının her türlü hizmetinin karşılanması görevini kanunlarımız devlete yüklemiş ve koruma altına almış bulunmaktadır. Nitekim anayasamızın 62. maddesi "*Devlet, yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşlarının aile birliğinin, çocuklarının eğitiminin, kültürel ihtiyaçlarının, sosyal güvencelerinin sağlanması, ana vatanla bağlarının korunması ve yurda dönüşlerinde yardımcı olunması için gerekli tedbirleri alır*" hükmüyle, yurt dışında yaşayan vatandaşlarımızın her alandaki ihtiyaçlarının giderilmesini, bu çerçevede özellikle çocuklarının eğitimi için gerekli tedbirleri alma görevini devletin üstlendiğini açıkça belirtmektedir. Aynı şekilde Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 59. maddesi de, Türk vatandaşlarının yurt dışında eğitim, öğrenim ve ihtisas görmeleriyle ilgili devlet hizmetlerinin düzenlenmesinden Milli Eğitim Bakanlığını sorumlu tutmaktadır. Bu hükümler gereği değişik zamanlarda ilgili ülkeler ile uluslar arası kültür anlaşmaları yapılmıştır. Belirli yılları kapsayan bu anlaşmalar, süreleri bitiminde yenilenmektedir.

Geleceğimizin güvencesi olan çocuklarımızın yaşadıkları ülkede bir kimlik kazanmaları, kendi ülkelerini sevmeleri, ülkeleriyle bağlarını kuvvetlendirmeleri, yurtlarına döndüklerinde kolayca uyum sağlamaları ancak Türkçe, Türk kültürü dersleri ve sosyo-kültürel etkinliklerin etkin bir biçimde yapıl-

⁴ Çetin Baytekin, "Hesapta Silinip Gitmek de Var Almanlaşmak da", *Milliyet* Gazetesi Berlin eki. 22 Nisan 1985.

masıyla gerçekleştirilebilir. Bu amaca yönelik olarak Türkiye Cumhuriyetinin ülkelerle yaptığı anlaşmalarla çocuklarımızın ana dilde eğitim alabilmeleri esasen sağlanmıştır. Yurt dışında ana dil eğitimi, Milli Eğitim Bakanlığının 15.6.1981 tarih ve 3888 sayılı onayı gereğince yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının, kendi kültürlerini ve kimliklerini tanıma, koruma ve geliştirmelerini hedefleyen Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 29.12.1981 tarih ve 1233 sayılı kararı ve bakan onayı ile kabul edilen “Türkçe ve Türk Kültürü Dersleri Programları” doğrultusunda verilmektedir⁵. Almanya ve Türkiye hükümetlerinin bu konuyla ilgili imzaladıkları anlaşma 1957⁶ tarihli ve bu anlaşmanın 1. ve 4. maddesi ana dil derslerinin verilmesiyle ilgilidir. Madde 7’de bu derslerin haftada 5 saati geçmeyeceği belirtilmiştir. Bu anlaşmanın yürütülmesiyle görevlendirilen Türkiye-Almanya Daimi Karma Kültür Komisyonu 16. toplantısını 21-23 Şubat 2001 tarihinde Berlin’de gerçekleştirmiş ve toplantıda ele alınan konular imzalanan bir protokol ile kamuoyuna ilan edilmiştir. Protokolün dil eğitimi ile ilgili bölümlerinde aynen şu ifadeler geçmektedir:

“(Madde 6) Taraflar, Almanya’da yaşayan Türk gençlerine ve çocuklarına hem Türkçe hem de Almanca dilinde yeterli eğitim olanakları sağlanmasının, bu vatandaşlarımızın buldukları topluma saygın bireyler olarak entegrasyonu⁷ için gerekli olduğu hususunda görüş birliği içinde olduklarını teyid etmişlerdir. (Madde 7) Taraflar Almanya’daki Türk çocuklarına yönelik olarak verilmekte olan Türkçe ve Türk Kültürü derslerinde gerileme olduğunu tespit etmişlerdir. Her iki taraf da Türkçe ve Türk

⁵ *Yurt Dışındaki İşçi Çocukları İçin Türkçe-Türk Kültürü ile Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Programı*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1986.

⁶ 8 Mayıs 1957 tarihli Türk-Alman Kültür Anlaşması’nın yürütülmesiyle görevlendirilen Türkiye-Almanya Daimi Karma Kültür Komisyonu 16. toplantısını 21-23 Şubat 2001 tarihinde Berlin’de gerçekleştirmiş ve toplantıda ele alınan konular imzalanan bir protokol ile kamuoyuna ilan edilmiştir.

⁷ Almanca “Integration” kelimesi sosyolojik manada “Duden Deutsches Universalwörterbuch”da şu şekilde açıklanmaktadır: “*Tek tek bireylerden oluşan bir grubun ya da çokluğun toplumsal ya da kültürel bir bütün hale getirilmesi*” (bkz. Duden Universalwörterbuch, Mannheim 1996, s. 772). Kavram, bu anlamıyla sonu asimilasyona varan bir süreci anlatmaktadır. Bize göre bilimsel çalışmalarda ve özellikle de resmî dökümanlarda bu kelimenin yerine Almanca “Anpassung” kelimesinin kullanılması daha uygun olacaktır. Zira, Alman diliyle yazılmış hemen bütün sosyoloji sözlüklerinde “Anpassung” maddesi bulunmasına rağmen “Integration” kelimesine yer verilmemektedir. Nitekim, Almanca yazılmış ve yabancı işçilere ilişkin çok tanınmış 119 ayrıntılı makeden oluşan “Handwörterbuch Ausländerarbeit. Hrsg. Von G. Auernheimer, 1985, Basel” adlı sözlükte “Integration” maddesi bulunmamaktadır.

Kültürü derslerinin yoğunlaştırılmasının Türk vatandaşlarının kimliklerini ön plâna çıkarılmasına katkıda bulunacağını belirtmiş, Türk tarafı ayrıca, bu hususun entegrasyon sürecini de güçlendireceğini ilave etmiştir. Türk tarafı, Türkçe ve Türk Kültürü derslerinin öğrencileri bağlayıcı olması ve bu derslerin not ile değerlendirilmesi arzusunun beyan etmiştir.⁸

Ana dil eğitimi derslerinin verilmesi dışında ayrıca birçok ülkeyle yapılan ikili anlaşmalar sonucu Türkçe'nin ikinci yabancı dil olarak seçmeli dersler arasında yer alması da sağlanmıştır. Bu nedenle, yurt dışında yaşayan vatandaşlarımızın çocukları ile Türkçe'yi ikinci yabancı dil olarak seçmek isteyen öğrenciler için "Yabancı Dil Olarak Türkçe Dersi Öğretim Programı"⁹ hazırlanmış ve bu program bulunulan ülkenin 6. sınıfından başlayıp 11. sınıfa kadar devam edecek şekilde düzenlenmiştir.

Yabancı çocukların eğitimi ile ilgili anlaşmalarda Unesco, daha önceki bir tarihte (1954) bir çocuğun ana dilini öğrenme ve mükemmelleştirme zorunluluğunu ileri sürmüştür. 14.5.1964 tarihinde toplanan Federal Almanya Kültür Bakanları Konferansı'nda, göçmen işçi çocukları için okul programlarına ana dil derslerinin konulması kararı alınmıştır. Federal Almanya Eyalet Eğitim Bakanları Daimi Konferansı 14, 15 Mayıs 1969 ve 3 Aralık 1971 tarihli kararlarla eyaletlerin eğitim yöneticilerine, yabancı çocukların öğretimine ilişkin uygun önlemlerin alınmasını tavsiye etmiştir. Aynı kurul 8 Nisan 1976 tarihinde aldığı kararla, yabancı çocukların Alman okul sistemine tam uyumlarının sağlanmasına ve aynı zamanda onların ülkeleri ile olan dil, kültür ve tarih bağlarının korunup beslenmesine gayret edilmesini tavsiye etmiş ve Türk dilinin öğretim programları içinde yer almasına karar verilmiştir¹⁰.

⁸ "Türkiye-Almanya Daimi Karma Kültür Komisyonu 16. Toplantısı Protokolü", Berlin: 21-23 Şubat 2001, Madde 6-7.

⁹ *Yurt Dışındaki Türk Çocukları İçin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Programı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 1999.

Yurt Dışındaki Türk Çocukları İçin Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 1999.

(Daha önce tek bir program içerisinde ele alınan Türk Kültürü ve Yabancı Dil Olarak Türkçe programları 1999 yılında ayrı ayrı taslaklar olarak hazırlanmış ve ilgililerin görüşleri alınmak üzere gerekli yerlere ulaştırılmıştır. Bu çalışmada söz konusu taslaklardan faydalanılmıştır.)

¹⁰ Kultusministerkonferenz-KMK, 1976, s. 1-4, aktaran: Ünal Akpınar, "Zur Schulsituation der Kinder ausländischer Arbeitnehmer." *Zur Integration der Ausländer im Bildungsbereich-Probleme und Lösungsversuche 40*. Hrsg. von Langenohl-Meyer; Wöneskes; Bendit; Blasko; Akpınar; Ving. München: Juventa Verlag, 1979, s. 107.

Günümüz Almanya okul sistemi içinde müfredat programlarında “Türkçe Dil Dersleri” uluslararası kültür anlaşmaları doğrultusunda isteğe bağlı olarak 5. ve 6. sınıflarda “Birinci Yabancı Dil” olarak haftada 5 ders saati ve 7-10. sınıflarda 4-5 saat¹¹ arasında değişirken, “İkinci Yabancı Dil” olarak 3-4 saat arasında verilmektedir.¹² Ayrıca 1991/92 öğretim yılında yapılan değişiklikle ana dili Türkçe olan öğrencilerin 10-13. sınıfları kapsayan lise döneminde de ikinci yabancı dil olarak Türkçe’yi seçmeleri mümkün olabilmıştır¹³. Böylece Türkiye-Federal Almanya hükümetleri arasındaki ikili anlaşmalara dayalı olarak, 1980 yılında imzalanan protokol ile Türkçe’nin ikinci yabancı dil olarak konulması sağlanmıştır. Türkçe’nin ikinci yabancı dil olarak seçilme uygulaması Almanya’nın bazı eyaletlerinde orta öğretim seviyesinde devam etmektedir. 1980 yılında Cumartesi okulları dışında Federal Eğitim Bakanlığı etnik diller için bazı orta dereceli okullarda Türkçe dersini seçmeli yabancı dil olarak koymuştur.

Söz konusu dersler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından görevlendirilen öğretmenler ile eyalet yönetimi olan ülkelerde eyalet yönetimi tarafından görevlendirilen Türk öğretmenlerince verilmektedir. Dersler, öğrenci velilerinin isteği üzerine en az 15 öğrencilik bir sayıya ulaşıldığında günlük ders saatleri içinde haftada 3 saat olmak üzere yapılmaktadır. Türkçe sınıflarındaki öğrencilerin bilgi ve sınıf düzeyleri aynı değildir. Yani öğretmenin sınıfta değişik seviyede öğrencilerle ders yapması gerekmektedir. Bu durum birleştirilmiş sınıf gibi düşünülmektedir. Genellikle bu dersler, öğleden sonraları, bulunulan ülkedeki öğrencilerin din ve ahlak eğitimi aldığı saatlerde verilmektedir. Diğer 2 saatlik dersin ne zaman okutulacağı okul müdürünün tasarrufuna kalmaktadır. Bu dersler, genellikle dinlenme saatlerinde ve hafta sonu tatillerine rastlandığından öğrenciye ilave bir yük getirmektedir.

Yurt dışında yaşayan Türk çocuklarının ana dil eğitimi almalarının okul başarılarını artırdığı gözlenmiştir. Zira öğrencilerin Türkçe’yi kavramaları buldukları ülkenin dilini de iyi kavramaları demektir. Çünkü bu dilde öğrenilenler diğer dilde de öğrenilenlere yarar sağlar. Diğer yandan çeşitli nedenlerle ülkelere dönen gençler, ana dil derslerini almışlarsa hem kimliklerini

¹¹ *Vorläufiger Rahmenplan für Unterricht und Erziehung in der Berliner Schule*. Türkisch als 1. Fremdsprache. Klassenstufe 5-10. Berlin: Der Senator für Schulwesen., 1982, s.1.

¹² *Vorläufiger Rahmenplan für Unterricht und Erziehung in der Berliner Schule*, Türkisch als 2. Fremdsprache. Klassenstufe 7-10. Berlin: Der Senator für Schulwesen, 1979, s. 1.

¹³ *Vorläufiger Rahmenplan für Unterricht und Erziehung in der Berliner Schule*, Gymnasiale Oberstufe. Fach Türkisch. Berlin: Senatsverwaltung für Schule, Berufsbildung und Sport, 1991, s. 1.

korumuş hem de uyumlarını kolayca sağlamış olmaktadır. Bu nedenle öğrencilerin, bu dersleri almaları önerilmektedir. Bu derslerden alınan notlar karneye yazılmakta, ancak sınıf geçmelerini etkilememektedir.

Çocuklarının Türkçe ve Türk Kültürü derslerine girmesini isteyen veliler okullara müracaat etmekte ve bu isteklerini bildirmektedirler. Ancak Türkçe derslerine gerek veliler gerekse öğrenciler tarafından pek fazla ilgi gösterilmediği bir gerçektir. Bunun bir çok nedeni sıralanabilir. Derslerin genelde birleştirilmiş sınıflarda yapılması ve öğleden sonraları okulun boş olduğu saatlere konulması öğrenciyi motive etmemekte, bu da derse devamı düşürmektedir. Diğer bir neden ise, Türkçe derslerinde kullanılan ders araç gereçleri, işlenen konular ve bu konuların ele alınış biçimindeki tutum olabilir. Zira görüştüğümüz bir çok öğrenci, “Alman okullarında ilginç ve zevkli ders araç gereçleri ve ders kitaplarıyla çalışıyoruz, ama Türkçe derslerimiz çok sıkıcı geçiyor, kitaplarımız ya yok ya da bizi ilgilendirmeyen konularla dolu, biz de Türkçe derslerine katılmıyoruz” gibi ifadeler kullanmaktalar. Gerçekten de yurt dışındaki Türk çocuklarının Türkçe dersleri için günümüz şartlarına ve Almanya’da yaşayan insanların ihtiyaçlarına göre hazırlanmış program ve ders kitaplarının eksikliği hissedilmektedir. Diğer taraftan, yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, Türkçe derslerinde okullarda mevcut eğitim araçlarının eğitim ve öğretimde kullanılma oranının %12, kullanılmama oranının ise % 88 olduğu ortaya çıkmıştır¹⁴. Elde edilen veriler Türkçe derslerinin eğitim araçları ile zenginleştirilip sunulmadığını ve Türkçe öğretmenlerinin okullardaki eğitim ortamından gereği gibi faydalanmadıklarını göstermektedir. Bu da haklı olarak öğrencilerin istek ve motivasyonunu kırmakta, sonuç olarak da Türkçe derslerine olan ilginin azalması durumu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda belirtilen yasalar ve alınan kararlara rağmen geçmiş yıllarda yurtdışında yapılan Türkçe dersleri uygulamaları istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Alman makamları tarafından yapılan açıklamalara göre bunun nedeni, Türkçe dersini verecek yeterli üniversite mezunu olmayışıdır. İlk bakışta haklı gibi görünen bu gerekçenin tam olarak gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin Almanya genelinde olduğu gibi özellikle Berlin’de Berlin Senatosu 1973-1984 yılları arasında Türk çocuklarını okutmak için sanat okulu mezunu, orta okul mezunu vb. gibi kişileri Türkçe öğretmeni olarak tayin edebilmiştir. 1992 yılı itibarı ile Berlin’de Berlin senatosunca atanmış 235 kadar Türk öğ-

¹⁴Çetin Baytekin, *Yurt Dışında Öğrenim Gören Öğrencilere Uygulanan Türk Dili Öğretimi*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 208.

retmen bulunmaktaydı. Bugün bu sayı 90 civarındadır. Baytekin¹⁵ özellikle Berlin'deki Türkçe dersleri veren öğretmenlerle ilgili şöyle ilginç bir tespitte bulunmaktadır: “Demek ki bu öğretmenlerin çoğu yüksek okul mezunu değildir. Bu öğretmenlerin çoğunluğunun Türk azınlıkları veya siyasî yönden belli eğilimleri olanlardan oluştuğu gözlenmektedir. Türkçe dersleri başlangıçtan beri bir grup Türk öğretmenin hegemonyasındadır. Bu öğretmenlerin öğrenimleri hakkında kesin veriler yoktur”. Aynı konuda daha bir çok araştırmada benzer görüşlere yer verilmektedir¹⁶.

Türk Dili öğretiminde kullanılacak okul kitapları konusunda uzun süreden beri gelen bir tartışma vardır. Almanya'nın hiç bir eyaletinde okul kitabı ve Türkçe ana dil dersleri niteliğinde kitap pazarı olmadığından derslerde okutulan belli bir ders kitabı ve öğretim materyali bulunmamaktadır. Bazı okullarda Türkiye'de kullanılan Türkçe okul kitaplarının ana dil derslerinde okutulması uygun değildir. Zira Almanya'da yaşayan Türkler birbirinden farklı iki kültür arasında bulunmaktadır. “Gurbet çocukları, aileden aldığı kültürle yaşadığı ülkenin kültürü arasında bocalamış, sonuçta ikisine de uyum sağlayamamıştır... Çünkü çocuklar, okulda, evde, sokakta başarılı olacak kadar ne ana dilini ne de yaşadığı ülkenin dilini bilmektedirler. İkinci dezavantaj ise, Türkçe'yi de gerektiği kadar öğrenmemiş olmalarıdır. Her iki dilin de yeterince bilinmeyişi yüzünden işçi çocukları eğitim basamaklarında başarısız duruma düşmüştür¹⁷. Akpınar ve diğer bir çok araştırmacının da belirttiği gibi, “Türk çocukları Almanya'da eğitim-öğretimde akültürasyon ve karakter erozyonuna uğratılmaktadır.”¹⁸ Bu konuda Türk dili, Türk kültürü ile ilgili olan derslerin içeriğinin yeterli olmadığı ve bu derslerin aynı zamanda kişilik gelişmesine de yardımcı olabilecek bir takım değer yargılarının da içine alınabileceği dersler olarak düzenlenmesinin gerekliliği ön plâna çıkmaktadır. Diğer taraftan Almanya'da yazılan ve bazı okullarda okutulan ders kitapları da bir çok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Eleştirmenlere göre, her dersin bir amacı olmalıdır. Fakat “Türkçe Dil ve Okuma

¹⁵ Baytekin, a.g.e., s. 80-81.

¹⁶ Örneğin Sezgin yapmış olduğu araştırmada şöyle demektedir: “İllegal yolla Avrupa'ya giden örgüt elemanları Eyalet Senatolarınca Türk çocuklarına öğretmen olarak atanmışlardır. [...]” Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Sezgin, “Avrupa'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitimi”, *Batı Avrupa Türkleri. Federal Almanya'da 30. Yıl*, Frankfurt 1992, s. 50.

¹⁷ Ursula Neumann, “Federal Almanya'daki İşçi Çocuklarının Eğitim Sorunları ve Çözüm Önerileri” *Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Eğitim Sorunları*, Çev.: İnci San, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Araştırmaları Merkezi, 1979, s. 22-23

¹⁸ Ünal Akpınar, v.d. *Pädagogische Arbeit mit ausländischen Kindern und Jugendlichen*. München: Juventa Verlag, 1977.

Kitapları'nın¹⁹ amacı açık değildir. Yazarlar kitaplarda çizmek istedikleri insan tipini açıkça ortaya koymamaktadırlar. Bu nedenle de konu ve metinler yamalı bohçaya dönüştürülmektedir²⁰. Ders kitaplarında yurt dışındaki çocuklara çevre olumlu bir şekilde verilmemektedir. Ancak en önemli tehlike, yetiştirilecek kuşaklarda bir boşluk yaratılmasıdır. Ana dil öğretiminin temel amacı bir dil ve zevk terbiyesi; yani dilimizi iyi kullanıp anlama, güzellikleri kavrayıp, güzellikler yaratma alışkanlığı kazandırmasıdır²¹. Ancak söz konusu Türkçe ders kitaplarında genellikle güzellikler değil, kötümserlik, bireyi şaşırtma, çevreye hınç duyma, ezilme duygusu içinde bunalım yer almaktadır²².

Bu yüzden Türkçe ders kitapları; öğrenciyi, kendi kendine yorum yapıp karar verici, eleştiri gücünü geliştirici, kültürler arasında, Almanca ve Türkçe dil yapı özellikleri yönünden birbirini destekleyici ve çocuğun şahsiyetini kazanmasına yardımcı olmalıdır²³. Metinler, öğrenciyi araştırmaya yöneltmeli ve öğrenci seviyesine uygunluğunun sağlanması ve titizlikle seçilmesi gerekmektedir. Ders kitapları çağın koşullarına uygun bir biçimde düzenlenmeli ve alanın uzmanlarından oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmalıdır.

Türkçe derslerine ilginin azalmış olmasında diğer önemli bir faktörün ise, velilerin gerek yoğun iş temposu gerekse dil ve diğer problemlerin de etkisiyle genelde çocuklarının okul ve eğitim problemleriyle gerektiği kadar ilgilenmeme gibi tutumları olduğu düşünülebilir.

Ancak özellikle yurt dışında yaşayan insanlar için Türk dili ve kültürü derslerinin önemi son derece büyüktür. Dil, insanın kendi öz kültürü ile bağını devam ettirmesini sağlayan en önemli araçlardan birisidir. Dil, bir milletin kültürünü oluşturan en önemli temel taşıdır. Dilin kaybı, bir insan açısın-

¹⁹ Burada bahsedilen "Türk Dili ve Okuma Kitabı" Adnan Binyazar ve İncila Özhan adlı yazarlara Berlin Eğitim Senatörlüğü tarafından 1982-1985 yılları arasında yazdırılmıştır ve 5. sınıftan 10. sınıfa kadar okutulan 6 kitaptan oluşmaktadır.

²⁰ Oya Adalı, "Anadili Olarak Türkçe Öğretimi", *Türk Dili*, Dil Öğretimi Özel Sayısı, Sayı 379, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983, s. 31.

²¹ Adnan Binyazar, "Anadili Öğretiminde Yazınsal Alanlara Açılım" *Türk Dili*, Dil Öğretimi Özel Sayısı, Sayı 379;380. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983, s.59

²² Çetin Baytekin, *a.g.e.*, s.204

²³ Enise Kantemir, "Orta Öğretimde Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimine Genel Bir Bakış", *Orta Öğretim Kurumlarında Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi Sorunları*, Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları, 1986, s. 40; Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Helga Schwenk, "Fachdidaktische Zielsetzungen für den Türkischunterricht in Deutschland", *Türkisch als Muttersprache in der Bundesrepublik Deutschland. Schulbücher und Unterrichtskonzepte zwischen zwei Kulturen*. Band 49. Hrsg. Von Kerser, Pingel. Graunschweig: George Eckart Institut für internationale Schulbuchforschung, 1987.

dan kendi öz kültürüyle olan bağının da kopmasına neden olabilir. Dünya bilimini kavramakta ana dilin önemi bugüne kadar hep vurgulanmıştır. Ana dilin yardımı ile bilimsel olgular kazanılır, ana dil olmadan matematik kavramak mümkün değildir²⁴. Ana dil diğer bilimler içinde Fen Bilimleri, Sosyal Bilimleri öğrenmeye, bilimsel prensipleri kavramaya yardımcı olur ve böylece, bireyin kendini çevreleyen dünyayı algılamasına ve sağlıklı düşünmesine yardımcı eder²⁵. Dile yeterince hakim olamama çocuktaki öğrenme oluşumunu da etkilemektedir. Çocuk ana dili ile öğretime katıldığında okul başarısı etkin bir biçimde etkilenmektedir²⁶. Araştırmacıların elde ettikleri sonuçlara göre dil seviyesi çocuğun gelişmesine, okul içindeki başarı ve sosyal davranışlarına etki etmektedir. Bu etki, dile yeterince hakim olan öğrencide pozitif, yeterince hakim olamayan öğrencide negatif olmaktadır²⁷. Bu sebepten dolayıdır ki, gerek yurt dışındaki Türk vatandaşlarının gerekse anayasa ve kanunlarımıza göre onların her alandaki ihtiyaçlarıyla ilgilenme görevi olan devletimizin özellikle çocukların ana dillerini unutmamalarına son derece özen göstermesi gerekir.

1.2 Berlin Eyaletinde Durum

Yaklaşık 170-180²⁸ bin arası vatandaşımızın yaşadığı Almanya'nın Berlin eyaletinde ilk ve orta öğretim okullarına devam eden (Alman ve yabancı) toplam öğrenci sayısı 492071'dir²⁹. Bu öğrencilerin okul türlerine göre dağılımı ve bunlar arasındaki Türk öğrencilerin sayıları aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

²⁴ Helga Pfundt, "Muttersprachliches Weltbild und die Entwicklung wissenschaftlicher Vorstellung", *Der Deutschunterricht* Hrsg. von Wilhelm Dehn, Hartmut Eggert, u.a. Jahrgang 34. 1/82. Klett Verlag, 1982, s. 9-19.

²⁵ Bkz. *a.g.e.*, s. 19-25.

²⁶ Ünal Akpınar, "Zur Schulsituation der Kinder ausländischer Arbeitnehmer", *Zur Integration der Ausländer im Bildungsbereich-Probleme und Lösungsversuche 40*. Hrsg. von Langenohl-Meyer; Wöneskes; Bendit; Blasko; Akpınar; Ving. München: Juventa Verlag, 1979, s. 97.

²⁷ Çetin Baytekin *Yurt Dışında Öğrenim Gören Öğrencilere Uygulanan Türk Dili Öğretimi*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 7.

²⁸ İstatistikler T.C. Berlin Başkonsolosluğu'ndan alınmıştır.

²⁹ Eğitim sistemi hakkındaki İstatistiki bilgiler Berlin Başkonsolosluğu, Eğitim Ateşeliği'nden elde edilmiştir. Bu vesile ile kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

TABLO 2: Berlin Eyaleti Eğitim Sistemine Ait İstatistiksel Bilgiler 2 (1999-2000)

OKULLAR	Okullara Göre Toplam Öğrenci Sayısı	Okullara Göre Toplam Yabancı Öğrenci Sayısı	Yabancı Öğrencilerin oranı	Okullara Göre Türk Öğrencilerin Sayısı	Türk Öğrencilerin Yabancı Öğrencilere Göre Oranı	Türk Öğrencilerin Toplam Öğrenci Sayısına Göre Oranı
Okul Öncesi Eğitim	10586	3281	%30.9	1419	%43.2	%13.4
İlköğretim (Grundschule)	186333	33746	%18.1	16864	%49.9	%9
Ortaöğretim (Hauptschule)	15210	4401	%28.9	2296	%52.1	%15
Ortaöğretim (Realschule)	31045	3385	%10.9	1756	%51.8	%5.6
Karma Ortaöğretim (Gesamtschule)	56069	5863	%10.4	2857	%48.7	%5
Lise (Gymnasium)	85859	6402	%7.4	1932	%30.1	%2.2
Özel Eğitim Okulu (Sonderschule)	11516	1960	%17	903	%46	%7.8
Mesleki Okullar	95453	8587	%8.9	4905	%57.1	%5.1
TOPLAM	492071	67625	%13.7	32932	%48.7	%6.7

Yukarıdaki tablolarda ayrıntılarıyla gösterilen Türk öğrenci sayısı 2000-2001 öğretim yılında aşağıdaki şekilde artış göstermiştir:

Okul Öncesi	2454
İlköğretim	16558
Tüm Ortaöğretim	8962
Özel Eğitim	1123
Meslek Okulları	4508
TOPLAM	33605

Berlin eyaletinde 2000-2001 öğretim yılı rakamlarına göre toplam 33605 Türk öğrenciden gerek 1. ve 2. yabancı dil olarak Türkçe, gerekse konsolosluk öğretmenleri olarak adlandırılan ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından seçilerek gönderilen Türk öğretmenlerin verdiği Türkçe ve Türk kültürü derslerine giren öğrenci sayısı sadece 2106'dır. Eğitim Ateşeliği yetkililerine göre çok

yetersiz olan bu sayı sene başındaki sayıdır ve yıl içerisinde Türkçe derslerine olan ilgi azalmakta ve derslere devam eden öğrenci sayısı çok daha aşağılara inmektedir. Bunların dışında 619 Alman öğrenci de 2. yabancı dil olarak Türkçe derslerini almaktadır ve bir Alman okulunda da Türkçe dersi lise bitirme sınavı dersi olarak kabul edilmiştir. Türk ve yabancı öğrencilerinin Türkçe dersleri hâlen Berlin Eyaletinde hükümetler arası yapılan anlaşma ve protokoller gereği 38'i T.C. Milli Eğitim Bakanlığı'nın ve 90 tanesi de Berlin Senatosu'nun görevlendirmiş olduğu toplam 128 Türkçe öğretmeni tarafından verilmektedir. (Bu sayı daha önceden toplam 365 iken son yıllarda giderek düşüş göstermiştir.) Yaptığımız gözlemlere ve ateşelik yetkililerinden alınan bilgiye göre derslerde belirli bir ders kitabı ve malzemesi kullanılmamakta, bu iş daha çok öğretmenlerin becerisine bırakılmaktadır.

Yukarıda kısaca çizilen bu tablo anayasamızın devlete (Milli Eğitim Bakanlığı'na) yüklediği görevlerin ne derece etkili bir şekilde yerine getirilebildiğini (sadece Berlin eyaletindeki istatistiklerden) göstermektedir.

Yurt dışındaki Türkçe öğretiminin daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesine yönelik tespit ve öneriler yıllardan beri bir çok bilimsel çalışma ve toplantıda gündeme gelmiş ve ilgilere iletilmiştir. Meydana gelen yeni gelişmeler doğrultusunda bizim bu konudaki değerlendirmemiz ve görüşlerimiz ise diğerleri yanında aşağıda özetle sıralanmıştır.

1.3 Değerlendirme ve Öneriler

1- En son 1986 yılında basılmış olan ve yurt dışında yaşayan vatandaşlarımızın gerçeklerine olumlu yaklaşımı sağlayamamış görünümünü veren müfredatı yenileme çalışmalarının bir an önce bitirilerek yürürlüğe girmesi gerekmektedir. Müfredat hazırlanırken ilgili ülkelerin müfredatları da incelenerek, bu konuda uzman görüşlerinin alınması son derece önemlidir.

2- Derslerin birleştirilmiş sınıflarda yapılmasından vazgeçilmeli, öğrencilerin seviyeleri dikkate alınarak seviye sınıfları oluşturulmalıdır.

3- Bazı özel yayınevlerinin dışında Türk Milli Eğitim Bakanlığı yurt dışında yaşayan Türk çocuklarına yönelik ders kitabı ve ders malzemeleri hazırlamış değildir. Başta yöneticiler olmak üzere yurt dışında görevlendirilen eğitim personeli, derslerinde kullanmak üzere Milli Eğitim Bakanlığı tavsiyeli kitaplar bulamamaktadırlar. Bakanlık bir an önce yurt içinde ve yurt dışında değişik yayınevleri tarafından çıkartılmış ders kitaplarını inceleyerek uygun olanlarını tavsiye etmeli ve yurt dışındaki öğretmen ve öğrencilerin hizmetine sunmalıdır. Türk dili eğitiminde kullanılan kitaplar çağdaş ve akılcı bir dü-

şünce içinde bireyin hür düşünmesini geliştirici, öz benliğini ve kültürel kimliğini korumaya yönelik nitelikte olmalıdır. Kitapların hazırlanmasında Türk dili uzmanları, dil uzmanları, eğitimcilerin görüşlerinden yararlanılmalıdır. Ayrıca Türk dili öğretimi el kitabı hazırlanmalıdır.

4- Gerek yurt dışındaki Türk veliler gerekse öğrenciler tarafından Türkiye'den gönderilen öğretmenlerin Alman okul idareleri ve meslektaşları ile yakın ilişkiye girmediği, yabancı dil eksikliği yüzünden bazı problemlerle karşılaştığı ifade edilmektedir. Bu durum öğretmenler ve öğrencilerde motivasyon eksikliğine de yol açmaktadır. Bu konuda resmî makamların daha hassas davranarak Türk dili ve kültürü derslerinin daha verimli hâle getirilmesi yönünde önlemler alması kaçınılmazdır. Zira sadece Berlin eyaletinde toplam 33605 Türk öğrenciden sadece 2000 kadarının Türkçe dersine katılması bu konuda hangi noktada bulunduğu bir göstergesidir. Türkiye'deki ilgililerin yurt dışındaki vatandaşlarımız hakkında DPT plânlarında yer alan görüşlerden başka şeyler yapmaları ve sorunlara çözüm getirici eylemler gerçekleştirmeleri gerekmektedir.

5- Türk dili öğretimi ana sınıfından başlayarak eğitimin her kademesinde sürdürülmelidir. Türk dili öğretimi verecek öğretmenler Türkiye'de etkin bir hizmet içi eğitimden geçirilmeli, bu konuda Alman-Türk hükümetleriyle üniversitelerin işbirliği yapmaları sağlanmalı ve Türkçe öğretmeni olarak Almanca bilenler tercih edilmelidir. Üniversitelerimizin Almanca ve Fransızca Öğretmenliği bölümlerinden mezun olan ve okullarda ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle son yıllarda Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sınıf öğretmeni olarak atamaları yapılan Almanca ve Fransızca öğretmenlerinin yurt dışındaki okullarda Türkçe öğretmeni olarak görevlendirilmeleri son derece faydalı olacaktır. Zira bir çoğu Almanya, Fransa vb. Avrupa ülkelerinde doğmuş, Avrupa okul sistemini ve toplumsal hayatını tanıyan, dil problemi bulunmayan bu öğretmenlerin söz konusu okullarda yapacakları hizmet anayasamızın devlete yüklediği görevlerin şekilde kalmayıp daha etkin bir biçimde yerine getirilmesine katkıda bulunacaktır

2. BÖLÜM

2.1 Almanya'da İki Dilli Eğitim (Berlin Modeli)

Türkçe-Almanca Devlet Avrupa Okulu Berlin (Staatliche Europaschule Berlin)

Yurt dışındaki Türk çocuklarının eğitimi konusunda geçen 40 yıl içerisinde ortaya çıkan ve yukarıda kısmen değinilen tüm olumsuzluklara³⁰ rağmen bazı ilerlemelerin de kaydedilmeye başlaması olumlu yönde adımların da atıldığını göstermektedir. Yurt dışındaki Türk vatandaşlarının problemlerini çözmeye yönelik gerek Türkiye gerekse yurt dışındaki yerel hükümetler her yıl yeni kararlar almakta, yeni projeler başlatmakta ve bunları uygulamaktadırlar³¹. Bu anlamda özellikle son yıllarda eğitim alanında bazı olumlu atılımların yapıldığı ve Almanya'nın başta Berlin olmak üzere, Köln ve Münih'te faaliyette bulunan ve 2002-2003 öğretim yılında Hamburg'da da açılması plânlanan iki dilli (Türkçe-Almanca) eğitim (iki dilli okuma yazma dahil) projelerinin gerçekleştirildiği bilinmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, Almanya'nın Berlin eyaletinde başlatılan, yabancı bir ülkede yaşamının gereği olarak diğer ülkenin dilini ve kültürünü de öğrenmek suretiyle kültürler arası iletişime de katkı sağlamayı hedefleyen Berlin Türkçe-Almanca Avrupa Okulu, bu okulda yürütülen ve Berlin modeli olarak adlandırılan iki dilli eğitim modeli ve bu modelin uygulamaya yönelik bazı özellikleri ele alınacaktır.

³⁰ Eğitim alanında yaşanan olumsuzluklardan bir tanesine örnek olarak, Türk çocuklarının yeterli derecede Almanca bilmedikleri gerekçesiyle yaşları ile aynı sınıflara alınmayışı verilebilir. Bu konuda Baytekin (1992:52) aşağıdaki gerçek olayı anlatmaktadır. *“Almanca'nın ölçülmesine Ağustos 1984 yılında bir okul müdürünün odasında olan olayı anlatarak açıklık getirelim: Gelen Türk veli okul müdürüne çocuğunu okula yazdıracağını söyler. Müdür hemen “Önce Almancasını kontrol edelim” der. Çocuğa adını sorar, çocuk suskun, çocuğa kağıt kalem verir çeşitli şekiller yapmasını ister. Çocuk verilenleri almaz, bu durumda babasına bakar. Müdür hemen veliye döner. “Bu çocuk konuşmuyor. Söyleneni anlamıyor, gördüğümüz çizgi bile çizemedi” der. Veli boynu bükük odadan çıkmak ister. Okul veli başkanı Türk olaya karışır. Çocukla önce Türkçe konuşur, çocuk gülerken cevap verir. Kağıdı kalemi verir. Müdürün söylediklerini Türkçe söyler, çocuk hemen ev, ağaç v.b. yapar, bazı harfleri çizer, sayıları 5'e kadar sayar. Olayı müdür görür. İşte bu çocuk ilkokul birinci sınıfa değil, okul öncesi sınıfa alınacaktır. Örnekte belirtilen çocuklar gibi aynı durumda olan çocuklardan pek çoğu engelliler okuluna gönderilmiştir. Türk öğretmenlerin belirttiklerine göre bu çocukların genel sorunları bu güne kadar çözümlenmiştir. İlkokula 4, 5 ve 6. sınıfa gelen Türk çocuklarının durumu da bundan farklı değildir.”*

³¹ Bu çerçevede 8 Mayıs 1957 tarihli Türk-Alman Kültür Anlaşması'nın yürütülmesiyle görevlendirilen Türkiye-Almanya Daimi Karma Kültür Komisyonu 16. toplantısını 21-23 Şubat 2001 tarihinde Berlin'de gerçekleştirmiş ve toplantıda ele alınan konular imzalanan bir protokol ile kamuoyuna ilan edilmiştir.

Türk ve Alman çocuklarının Türkçe ve Almanca'nın bir okulda eşit seviyede iki ders dili olarak kullanıldığını her gün bizzat yaşayarak gördükleri, iki dilde şiirler, şarkılar söyledikleri, öyküler okudukları, tiyatro gösterileri yaptıkları bir ortam var mıdır sorusuna bir çok kişi "hayır" diye cevap verir. Hatta bunun da ötesine gidersek, başta okul müdürü olmak üzere tüm öğretmenlerin derslerde sürekli iki dili de (Türkçe-Almanca) konuştuklarını, Türk çocuklarının bir Alman okulunda kendi ana dillerine yer ve değer verildiğini gördüklerini ve Alman çocuklarının da onlarla birlikte, iki dilde ilk okuma yazmadan başlayarak Türkçe öğrendiklerini söylersek, buna biraz zor inanırsınız. Böyle bir ortam, Avrupa'ya başlayan Türk işçi göçünün ancak 35-40. yılından sonra deneme uygulamaları çerçevesinde de olsa gerçekleşmeye başlamıştır. Bu deneme uygulaması iki dilli "Berlin Türkçe-Almanca Devlet Avrupa Okulu"nda yürütülmektedir.

İki dilli Türkçe-Almanca Devlet Avrupa Okulu, Federal Almanya'nın Berlin eyaletinde ilk resmi adı "Berlin Devlet Avrupa Okulu" (Staatliche Europaschule Berlin- SESB; 22. Grundschule Kreuzberg) olarak 15 Şubat 1996 tarihinde eğitime başlamıştır. Okulun adı Berlin-Kreuzberg belediyesinin 24.10.2000 tarihli oturumunda "Aziz-Nesin-Grundschule Berlin" olarak değiştirilmiştir. Berlin Türkçe-Almanca Avrupa Okulu projesine, Federal Almanya Kültür Bakanları Konseyi'nin (Kultusministerkonferenz-KMK) 7 Aralık 1999 tarihinde "Derslerde Avrupa" ilkesi çerçevesinde "Berlin Devlet Avrupa Okulu projesinin... geliştirilmesi tavsiye edilir" ifadesiyle yeşil ışık yakılmıştır³². Avrupa okulu düşüncesi daha önce Berlin Eğitim Senatörlüğü uzmanlarınca, yine Berlin J. F. Kennedy Lisesi'nin uygulamaları temel alınarak hazırlanmış ve Berlin Eyalet Hükümeti tarafından onay alınmak üzere Kültür Bakanları Konseyi'ne sunulmuştu.

İki dilde birlikte öğrenme ve oynama projesi, aslında 1993/1994 eğitim öğretim yılından beri uygulanmakta olan bir model denemesidir. Bu tür okullara devam etmek isteğe bağlıdır ve ailenin talebi ve onayı gerekmektedir. Bu zamana kadar Berlin eyaletindeki okullarda Almanca yanında, toplam 9 ayrı dilde eğitim imkânı hazırlanmıştır. Bu diller, Almanca-İngilizce, Almanca-Fransızca, Almanca-Rusça, Almanca-İspanyolca, Almanca-İtalyanca, Almanca-Yunanca, Almanca-Portekizce, Almanca-Lehçe ve Almanca-Türkçedir.

³² *Deutsch-Türkische Europa-Schule- Türkçe-Almanca Avrupa Okulu-* tanıtım broşürü. Berlin: Motif Ofset, November 2000, s. 8. (Bu okulun adı resmî belgelerde Almanca olarak yazılırken "Deutsch-Türkisch" Almanca önce, Türkçe olarak yazılırken ise "Türkçe-Almanca" Türkçe önce yazılmaktadır. Biz de bu yazılış şeklini değiştirmeden aynen alıyoruz.)

Söz konusu deneme uygulamasının temel amacı, iki dilli öğrenim gruplarının bu niteliklerinin okul sistemi içine çekilmelerini sağlamak, bunun için de ders plân ve programlarının bu bağlamda iki dilli hazırlanıp uygulamaya konmasının yolunu açmaktır. Uygulamanın yapılacağı her okul, bir ana dil ve bir komşu dili³³ (Partnersprache) ile ders görecektir şekilde donatılmakta, komşu dilin öğretilmesi ile çocuğun sosyal açıdan dünyasının geliştirilmesi ve kültürel açıdan da zenginlik kazanması öngörülmektedir. Yine komşu dilin öğrenilmesi ile çocuklar, ilgili ülkenin dili ve kültürü ile tanışacak, ana dil eğitimi ile ise kendi kültür değerlerini edinecek, böylece de ulusal kimliklerini kazanacaklardır. Bu sayede *Türk çocuklarının eğitimdeki başarılarının artmasına ve Türk gençlerinin Alman toplumuna entegrasyonuna büyük katkı sağlayacağına inanılmaktadır*³⁴.

Derslerde ve ders dışı etkinliklerde kültürler arası eğitimin ilkeleri ön plâna çıkarılarak çocukların karşılıklı kültürel deneyim kazanmaları ve buna bağlı olarak birbirlerine ve kendileri gibi olmayanlara hoşgörü ile yaklaşmaları amaçlanmaktadır. Bunu gerçekleştirmek için günlük yaşam biçimleri, gelenek ve görenekler, bayram ve buna benzer çeşitli etkinlikler, derslerde ya da başka fırsatlarla değerlendirilip konuşturularak kültürler arası eğitime katkıda bulunmaktadır. Deneme okulu olarak bilinen “Avrupa Okulu” bir elit, başka bir deyişle seçkinler okulu olarak düşünülmemiştir. Bu okullar çeşitli dillerin bulunduğu, içinde iki dilde kültürler arası eğitimin gerçekleştiği, herkese açık devlet okullarıdır ve Berlin okul sisteminin vazgeçilmez bir parçası olarak değerlendirilmektedirler.

Uzun bir tartışma ve hazırlık aşamasından sonra 1992/93 öğretim yılında Berlin'in çeşitli ilçelerinde 6 okul ve 12 ana sınıfı ile başlayan ilk uygulamalar, seçilen okulların bünyesinde “Avrupa Sınıfları” adını aldı. Başlangıçta Almanca-İngilizce, Almanca-Fransızca ve Almanca-Rusça Avrupa Okulu olarak yola çıkan bu uygulamalar, zamanla Almanca-İtalyanca, Almanca-İspanyolca, Almanca-Yunanca, Almanca-Türkçe, Almanca-Portekizce ve en son olarak da Almanca-Lehçe dillerine de yayıldı. Şu anda Berlin'de Avrupa okulları toplam

³³ Almanca “Partnersprache” kelimesinin Türkçede, “kardeş dil” olarak karşılanması daha uygun olabilirdi; ancak Türkçe-Almanca Avrupa okulu modeli ile ilgili metinlerde bu kelime karşılığında “komşu dili” kullanıldığından biz de bu karşılığı devam ettirmeyi uygun görüyoruz.

³⁴ *Türkiye-Almanya Daimi Karma Kültür Komisyonu 16. Toplantısı Protokolü*, Berlin: 21-23 Şubat 2001, Madde 10.

9 ayrı dilde, 14 okulda ve 2300'den fazla öğrencinin katılımıyla eğitim çalışmalarını yürütmektedirler³⁵.

Öteki Avrupa okullarından farklı olarak, Türkçe-Almanca Avrupa Okulu, en başta Almanca-Türkçe bir grup velinin çok yoğun mücadelesi sonucu kurulabilmiştir. Velileri bu mücadelelerinde başta T.C. Berlin Başkonsolosluğu olmak üzere zamanın Kreuzberg Eğitim Müdürü ve kimi siyasî parti yetkilileri ile Türk Veliler Birliği gibi kuruluşlar desteklemiştir. Bu kadar yoğun bir kamuoyu desteği gerekiyordu, çünkü zamanın Eğitim Senatörlüğü yetkililerine göre “Türk çocukları için şimdiye değin çok şeyin yapıldığı, sıranın artık öteki çocuklarda olduğu...” düşüncesi ya da ön yargısı yaygındı. Ancak bütün bu zorluklara rağmen, başlangıçtaki alt yapı hazırlıklarının da bizzat veliler tarafından yüklenilmesiyle 16 öğrencili ilk ana sınıfı 8 Ocak 1996, ikinci ana sınıfı ise 15 Şubat 1996 günü öğretime başlamıştır. İlk başlayan öğrenciler bugün 6. sınıfa devam etmektedirler. 2000-2001 öğretim yılı itibarı ile okulda 23 öğretmen ve 16 eğitimci görev yapmıştır. Her sınıf seviyesinde iki şube olmak üzere 2000-2001 öğretim yılında hazırlık sınıfından 5. sınıfa kadar okulda toplam 280 öğrenci ders görmüştür. Bu sayı 2001-2002 yılında yapılan yeni kayıtlarla toplam 340 öğrenciye ulaşmıştır. 2001-2002 ders yılında 25 öğretmen ve 17 eğitimci okulda görev yapmaktadır. Bu ders yılında 3. hazırlık sınıfının da açılmasıyla şube sayılarının üçe çıkarılması plânlanmıştır³⁶.

2.2 “Avrupa Okulları”nda Eğitim-Öğretimin Genel Çerçevesi

“Avrupa okulları”nın ana sınıflarında 16, diğer sınıflarda ise her sınıfta 24-26 öğrenci ile eğitim yapılmaktadır. Bu öğrenci sayısının yarısının ana dili Almanca, diğer yarısının ise (Türkçe-Almanca Okulu'nda) Türkçedir. Okula beklenenden fazla talep söz konusu olduğundan kimlerin kayıt yaptırmaya hak kazanacağı kura ile belirlenmektedir.

Avrupa okulları, Berlin okul sisteminin bir parçası olduğu için bu okullarda da Berlin eyaleti okulları için hazırlanmış “Ders Programları” (müfredat) geçerlidir. Ancak bu müfredatlarda belirlenmiş esaslar, Avrupa okullarının özel şartlarına uydurulmakta ve böylece bu okulların amacına uygun olarak her iki dili ve kültürü kapsayan kültürler arası içeriklerin derslerde konuşturulması ve işlenmesine gayret sarf edilmektedir. 5. sınıfa gelindiğinde diğer bir yabancı dilin öğrenimi başlamaktadır. Almanca-Türkçe Okulu'nda üçüncü dil

³⁵ *Deutsch-Türkische Europa-Schule- Türkçe-Almanca Avrupa Okulu-* tanıtım broşürü, Berlin: Motif Ofset, November 2000, s. 9.

³⁶ <http://www.Aziz-Nesin-Grundschule.de>

olarak İngilizce öğretilmektedir. Okullardaki iki dilde eğitim ve dil öğrenme süreçlerinin ana sınıfından lise mezuniyetine kadar kesintisiz yapılması plânlanmış ve güvence altına alınmıştır.

Avrupa okulları değişik ana dilleri olan çocukların birlikte eğitilmeleri temel düşüncesi üzerine bina edilmiştir. Sınıfta çocuklar her iki dilde birbirleriyle konuşmakta, ve böylece yavaş yavaş ikinci bir dili anlamaya, okumaya ve yazmaya başlamaktadırlar. Her iki ana dil de aynı derecede kullanılmaktadır, birinin diğerine tercihi söz konusu değildir. Türkçe-Almanca okulunun en önde gelen özelliklerinden bir tanesi, toplam derslerin % 50'sinin Alman öğretmenler tarafından Almanca, diğer % 50'sinin ise Türk öğretmenler tarafından Türkçe verilmesidir. Yani çocuklar derslerin yarısında kendi ana dillerinde diğer yarısında ise komşu dilde ders görmektedirler.

TABLO 3: Avrupa Okulu'nda derslerin sınıflara göre dağılımı (Anasınıfları dahil)³⁷

Öğrenim Alanları	Ana sınıfı	Branş Öncesi Dersler				Branş Dersleri		Branş Dersleri
		1	2	3	4	5	6	
Ana dil		7	7	6	6	5	5	Ana dil
Komşu Dili		3	4	6	6	5	5	Komşu Dili
Matematik		2	5	5	5	5	5	Matematik
Resim/Müzik		4	3	3	3	3	3	Resim/Müzik
Hayat Bilgisi						2	1	Biyoloji
		4	2	3	5	1	2	Coğrafya
Spor						2	2	Tarih/Sosyal Bilgiler
		2	2	2	2	2	2	Spor
						5	5	Yabancı Dil
<i>Toplam Ders Saatleri</i>								
Ana sınıfı	21							
Branş Öncesi Dersler		22	23	25	27			
Branş Dersleri						30	30	
Bütün Sınıf düzeylerindeki takviye dersler		2	2	2	2	2	2	Takviye dersler

³⁷ *Deutsch-Türkische Europa-Schule- Türkçe-Almanca Avrupa Okulu*-tanıtım broşürü, Berlin: Motif Ofset, November 2000, s. 10.

Bu okul modelinde, ana okulunun başlangıcında erken yaşta ikinci bir dilin öğretilmesi öngörülmektedir. Diğer bir deyişle bu anlayış, yaşadıkları ortam gereği iki dilli olan çocukların her iki dilinin de erken yaşta yoğun bir şekilde teşvik edilmesi anlamına gelmektedir. Böylece 4. sınıfın sonuna gelindiğinde duyma-anlama, konuşma, okuma ve yazma becerilerinin her iki dilde de, özellikle de komşu dilde öyle bir seviyeye getirilmesi hedeflenmiştir ki, çocuklar 5. sınıftan itibaren başlayan branş derslerini (coğrafya, tarih, biyoloji derslerini Türkçe olarak, matematik dersini de Almanca olarak) başarıyla takip edebilsinler.

Dil edinimi açısından tabii yoldan dilin edinimi yanında okuldaki yönlendirmelerin de anlamı büyüktür. Komşu dildeki ders konuları, okul hayatındaki hareketli iletişim ortamı yanında kendiliğinden gelişen değişik öğrenme alanları ve durumlardan ortaya çıkmaktadır. Örneğin, hayat bilgisi dersindeki içeriklerin öğrenilmesi zaten dilin uygulamalı öğrenimi anlamına gelmektedir, bu durum özellikle bir yabancı dilin öğretilmesi söz konusu olduğunda geçerlidir. Bilindiği gibi bir yabancı dilin derste öğrenilmesiyle ilgili öğrenci motivasyonu, öğrenilen konunun öğrenci tarafından kullanım değeri ile doğru orantılıdır. İlgi, konuyla ilgili eşya ve süreçlerin adlandırılması ve tasvir edilmesi bakımından somut gereklilikler varsa en yüksek noktaya ulaşmaktadır. İki dilli öğrenme ortamında da derslerde gerek mevcut ortamın beraberinde getirdiği özellikler, gerekse derslerde işlenen konuların içeriklerinden dolayı dil öğrenmeye yönelik motivasyonun en üst düzeye ulaştığından söz edilebilir. Dil ve kültür arasındaki yakın bağ ve bunun kültürler arası eğitim için önemi bu modeldeki esas hedeftir ve bu hedef de anlaşmayı, iletişimi ve birbiriyle ilişkiye girmeyi gerekli kılmaktadır. Zira yabancı öğrenciler için Almanca bir öğrenim dili olmanın yanında toplumsal ihtiyaç ve meslek edinme dili niteliği taşımaktadır. Bu açıdan yabancı öğrencilerin, Alman toplumuyla iyi bir etkileşime girebilmesi, toplumla kaynaşması için Almancayı yeterli düzeyde öğrenmesi son derece gereklidir. Bu amaca yönelik olarak, iki dilli derslerin ağırlık noktası, karşılıklı olarak birbirinin dil ve kültür arka plânlarını tanıma, farklı kültürel eğilimler ve yönelimler için anlayış ve merak uyandırma, yabancı ile ve yabancı olanla bilinçli ve tabii bir ilişkiye girme ana başlıklar olarak sayılabilir. Kısaca, kültürler arası becerinin edinilmesi (Kompetenz) bu modelde geleceğe yönelik en önemli anahtar özellik olarak görülebilir. Hiç Almanca bilgisi olmayan çocukların okula alınması, bu hedefleri gerçekleştirebilmede bir engel olarak görülmemektedir. Ders ortamlarında farklı kültürel eğilimler ve yorumlama biçimleri ele alınmakta, böylece kültürler arası iletişimin alt yapıları hazırlanmaktadır. Çocuklar sınıfta her iki ana dilin de ders dili olarak kullanıldığını görerek birlikte ve birbirlerinden öğ-

renmenin keyfini çıkarmaktadırlar. Sınıflarda bir öğretmen Almanca bir öğretmen ise Türkçe eğitim vermekte ve bu öğretmenler aynı seviyede yetkili ve sorumlu tutulmaktadır. Böylece gerek öğretmenler gerekse öğrenciler açısından iki dilli ve iki kültürlü bir ortam oluşmaktadır. İki dillilik ve iki kültürlülük dil ve kültür aktarıcıları olarak bizzat öğretmenler tarafından temsil edilmektedir. Çocuklar kendi ana dillerini öğreten öğretmenin şahsında bizzat kendi öz kültür ve dillerinin modelini görmekte ve böylece kendi durumlarını tanımlamakta ve kabul etmektedirler.

Aileler açısından düşünüldüğünde de Berlin iki dilli eğitim modeli özellikle Türk aileler/veliler için de büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Türk veliler çocuklarının okulunda kendileriyle aynı dili konuşan, aynı kültür davranışlarını ve değer yargılarını paylaşan öğretmenlerle daha kolay iletişime girme imkânı bulmakta ve böylece Türk aileler Alman okuluna daha kolay yaklaşma şansını elde etmektedirler. Bu yakın işbirliği de ailelere çocuklarının iki dillilik durumlarını korumalarını ve hatta daha da geliştirmelerine yardımcı olmaları fırsatını doğurmaktadır. Alman aileler de bu modelde çocuklarının iki dilli ve iki kültürlü yetişme imkânına kavuşmalarını önemsemekte ve onların bu yolla yeni öğrenme, gelişme ve olgunlaşma imkânlarına kavuştuklarını düşünmektedirler. Zira kültürler arası kompetans (Interkulturelle Kompetenz) Avrupa'da artık yeni nesillere gelecek için kazandırılması gereken en önemli kazanç ve eğitim özelliklerinden biri durumuna gelmiştir.

2.3 İki Dilli Okuma Yazma Öğretimi

Berlin Türkçe-Almanca Avrupa Okulu'nda yürütülmekte olan diğer bir çalışma da iki dilli okuma yazma öğretimidir. İki dilli okuma yazma öğretimi aslında 1980 yılında Berlin Serbest Üniversitesi'nin "Kreuzberg'deki Okullarda Kültürler Arası Eğitim" projesi çerçevesinde başlatılan ve uzun yıllardan beri devam etmekte olan bir deneme modelidir³⁸. Deneme modeline 1984 yılında Berlin Eğitim Senatörlüğü tarafından onay verilmiş ve gerekli koordinasyonlar sağlandıktan sonra ilk uygulama özellikle Türk öğrencilerin yoğun olarak bulunduğu okullarda değişik kuram ve yöntemlerle başlatılmış ve en deneyimli öğretmen, pedagoğ ve dilbilimcilerden oluşan bir ekip tarafından yürütülmüştür. Bu denemeler sonucunda başarılı bulunan Türkçe-Almanca iki dilli okuma yazma öğretimi modelinin 1993 yılında yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Halen Berlin'deki 11 ilköğretim okulunda bu model uygulanmaktadır. Peki iki dilli eğitim modelinin özelliği nedir?

³⁸ *Zweisprachige Alphabetisierung und Erziehung in der Berliner Grundschule*. BİL- Berliner Institut für Lehrerfort- und -weiterbildung und Schulentwicklung, Berlin: November 1999, s. 1.

İki dilli okuma yazma öğretiminin temeli, her iki dildeki seslerin koordineli bir şekilde, birlikte öğrenilmesine dayanmaktadır. Başlangıçta okuma yazma bilmeyen Türk ve Alman çocuklarına her iki dilin alfabesini aynı zamanda öğretme düşüncesi Almanya'da yaşayan ve Türk yazı dilini ve Türkçe metinleri de Alman yazı dili ve metinleriyle aynı zamanda çözme ihtiyacından, hatta bunun bir gereklilik hâlini almasından ortaya çıkmış ve daha önce de bir çok ülkede denenmiş “diyalog pedagojisi” (Dialogpädagogik) adı verilen bir yaklaşımdan kaynaklanmıştır³⁹. Zira Almanya'da yetişen Türk çocukları, içinde buldukları iki dilli ortam dolayısıyla bazen Türkçe bazen de Almanca ifade etme ya da okuma ihtiyacını hissetmekte ve bu da ancak her iki dilin alfabesini birlikte öğrenmekle mümkün olabilmektedir.

Bu modele göre, daha önceleri 1-4. sınıflarda iki dilli (Türkçe-Almanca) okuma yazma öğretimi yapılmaktaydı, ancak son iki yılda yapılan değişiklikle Berlin okul sistemine göre ilk kademenin sonu olan 6. sınıfa kadar iki dilli eğitim yapılmaktadır. İki dilli eğitimin yapılacağı okullarda ayrıca iki dilli ana okulları da açılmaktadır. Böylece öğrenciler toplam 7 yıl iki dilde eğitim görmektedirler ki, bu süre genelde öğrencilerin branş derslerini de her iki dilde takip edebilmelerini sağlayacak yeterli bir süre olarak görülmektedir. Organizasyon bakımından sınıflara göre dersler bazen ayrı bazen de birlikte yapılmaktadır. Türk öğrenciler öğleden önce 4 ya da 5 saat Türkçe ders görmekte, diğer 5 ya da 7 saatte ise dersler tüm Alman ve Türk çocuklarının birlikte katıldıkları ve sınıfta bir Alman ve bir de Türk öğretmenin katılımıyla iki dilli ortak yapılmaktadır.

Ana okulunda haftada 12'şer saat olmak üzere bir Alman bir de Türk ana okulu öğretmeni bütün çocuklarla birlikte çalışmaktadır. 1. ve 2. sınıflarda koordineli olarak Türkçe ve Almanca yazı öğretimi başlamaktadır. Ayrıca ek olarak 5 saat Türkçe okuma yazma öğretimi yapılmaktadır. Almanca okuma yazma ise Alman çocuklarıyla birlikte 7 saat yapılmaktadır. Bu amaca yönelik olarak “Birlikte Öğrenelim-Voneinander Lernen” adlı Türkçe ve Almanca okuma yazma (Alfabe) kitapları geliştirilmiştir⁴⁰.

³⁹ Diyalog pedagojisi kavramı Brezilya'da fakir ve baskı altında olan kırsal kesimde yaşayan halka okuma yazma öğretmek amacıyla açılan kampanyalarda Freire tarafından ileri atılmış ve daha sonra da oldukça taraftar bulmuş bir modeldir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Freire, P. (1972): *Pädagogik der Unterdrückten*. Reinbek:Rowohlt; Nehr, M. U.a (1988): *In zwei Sprachen lesen lernen- geht es denn das? Erfahrungsbericht über die koordinierte zweisprachige Alphabetisierung*, Weinheim/Basel: Beltz-Verlag.

⁴⁰ *Birlikte Öğrenelim-Voneinander Lernen* (1999): Neubearbeitung von Ursula Rasch;Brigitta Schnell; Ertuğrul Mut; Latife Şahin. 3. völlig überarbeitete Aufl. Berlin: BİL- Berliner Instiut für Lehrerfort- und weiterbildung und Schulentwicklung.

3. ve 4. sınıflarda Türk çocukları için verilen 5 saatlik Türkçe dersine ilaveten bütün çocuklar için iki dilde ortak 5 saatlik (özellikle) hayat bilgisi dersi verilmektedir. Bu derste kullanılmak üzere iki dilli bazı ders malzemeleri de geliştirilmiştir.

5.ve 6. sınıflar için 8 saatlik Türkçe dersi öngörülmüştür. Bu sene ilk 6. Sınıf eğitimi veren okulda, ortak derslerin dağılımı ve branş derslerinin durumu henüz tam olarak belirlenmemiştir, bu konulardaki denemeler devam etmektedir (örneğin, tarih, biyoloji, coğrafya gibi derslerin kaç saat ve hangi dillerde yapılacağı, vs.). Ancak bu sınıflarda Türk dili ve edebiyatının da ders konusu yapılması düşünülmektedir.

Alman çocukları için Türkçe, içinde yaşadıkları çevre gereği bir komşu dili konumundadır. Zira bugün Berlin Eyaletinde yaklaşık 180 bin civarında Türk vatandaşı yaşamakta ve bu sayının büyük bir kısmı da Kreuzberg, Neuköln, Wedding gibi belirli semtlerde yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla bu bölgelerin bazı okullarında Türk öğrenci sayısı neredeyse Alman öğrencilerin iki katına kadar çıkmış bulunmaktadır. Bu uygulama ile Alman çocuklarına Türk çocuklarıyla birlikte ortak dersler yapma imkânı sağlandığı gibi, ayrıca sadece Alman çocuklarına mahsus olmak üzere haftada 2 saatlik Türkçe dersleri de sunulmaktadır. Böylece Alman çocukları kültürler arası ilişkilerde tecrübe kazanmakta ve farklılıklara karşı daha açık ve hoşgörülü olabilmeye, ön yargıları daha kolay tanıyabilme ve böylece ortadan kalkmalarına katkıda bulunma, daha iyimser bir bakışla da kendilerinde önyargı oluşmaması özelliğini kazanmaktadır. Arkadaşlık yolu ile ortak ve farklı yönleri birlikte yaşayarak tecrübe etme fırsatı kazanmaktadır.

Peki bu modelin diğer hedefleri nelerdir?

Bu konuyla ilgili bilimsel çalışmaların çoğu göstermiştir ki, iki dilde eğitim ve gelişme okulda verildiği ve teşvik edildiği sürece Türk çocukları her iki dilde daha kolay öğrenmekte ve başarılı olmaktadır⁴¹. Bu gerçekten hareketle iki dilli eğitimin amacı işlevsel açıdan dengelenmiş bir iki dilliliğin teşvik edilerek geliştirilmesidir. Yani, kendilerine özgü kullanım alanlarında birinci ve ikinci dile en iyi şekilde hakim olma bu modelin en temel amaçlarından birisi olarak gözükmektedir. Diğer önemli bir amaç ise, öğrencileri 6. sınıf sonunda 2. kademenin gerektirdiği yeterli Almanca bilgisine ulaştırmak ve de Türk yazı dili ve kültürünün özelliklerini edindirmek.

⁴¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Nehr, Monika, Birnkott-Rixsius, K., Kubat, L., und Mausch, L. (1988): *In zwei Sprachen lesen lernen- geht es denn das? Erfahrungsbericht über die koordinierte zweisprachige Alphabetisierung*. Weinheim/Basel: Beltz-Verlag.

Alman çocukları komşu dili olan Türkçe ile tabii bir ortamda doğrudan irtibata geçtikleri için bu dili daha ileri seviyede öğrenme imkânına kavuşmaktalar. Ayrıca, bir yabancı dilin küçük yaşta öğrenilmesi, daha sonra öğrenilecek diğer yabancı dillerin daha kolay öğrenilmesini sağlamaktadır⁴². Zira öğrenilen ilk yabancı dil sayesinde öğrenciler zihinlerinde kendilerine özgü bir yabancı dil öğrenme yöntemi oluşturmakta, bu konuda tecrübe kazanmakta ve öğreneceği diğer yabancı dillerde ise bu yöntem ve tecrübelerden faydalanmaktadır. İki dilli eğitimin diğer bir avantajı da özellikle sosyal çevreyi ve atmosferi değiştirmesidir. İki dilli eğitim ve her iki dilin de aynı derecede önemsenmesi sayesinde yabancı çocuklarının yabancılık duygusundan ve kendilerinin ikinci sınıf vatandaş olarak değerlendirildikleri psikolojisinden kurtuldukları gözlemlenmiştir. Böylece, hem gerçek anlamda kültürler arası eğitimin gerekleri yerine getirilmiş olmakta hem de yabancı çocukların Alman toplumuna uyumu daha kolay sağlanmış olmaktadır.

2.4 Değerlendirme ve Öneriler

İki dilli eğitim modelinin her iki grup çocuklarına sağladığı olumlu katkılar yanında, uygulanmasında bazı zorluklarla karşılaştığı da bir gerçektir. Bunlardan en önde geleni, modelin özüne ve amacına uygun Türkçe ve Almanca dillerinde eğitilmiş öğretmenlere ihtiyaç bulunmasıdır. Bu ihtiyaç diğer diller için de geçerlidir. Bu bağlamda söz konusu eksikliği gidermek amacıyla Berlin Eğitim Senatörlüğü tarafından sürekli hizmet içi eğitim faaliyetleri yürütülmektedir⁴³. Ancak bu geçici bir çözüm olabilmekten ileri gidememektedir. Esas önemli nokta, iki dilli eğitim konusunda yeni öğretmenler yetiştirecek bölümlerin üniversitelerde bulunmaması, gelecek için yeni öğretmenlerin yetiştirilmesi konusunda alt yapı eksikliğidir. Bu çerçevede özellikle Almanya'nın değişik üniversitelerinde ve özel olarak da Berlin üniversitelerinde öğretmenlik ve eğitim bilimleri alanlarında okuyan Türk öğrencilerden öğretmen olarak faydalanma yoluna gidilmektedir. Ancak, Almanya'da yetişmiş, Türk eğitim sistemi içinden gelmemiş, yazılı kültür ve Türk dilinin özelliklerini tam olarak kavrayamamış, bu konularda akademik bir eğitim almamış öğretmenlerin Türkçe ve Türk kültürü açısından Berlin modelinin amaçlarının gerçek-

⁴² Ernst Apeltauer, *Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs. Eine Einführung*, Berlin: Langenscheidt, 1997, s. 25.

⁴³ Bu çerçevede bu makalenin yazarı da 20 Eylül 2001 tarihinde Berlin Eğitim Senatörlüğü'nün düzenlemiş olduğu *İki Dilli (Almanca-Türkçe) İlk Okuma-Yazma seminerine* katılmış ve Türkiye'de Türkçe eğitimi konusunda bilgiler vermiştir. LISUM (Landesinstitut für Schule und Medien) Berlin/Almanya.

leşmesinde ne derece katkı sağlayabilecekleri başka bir tartışma konusudur. Kanaatimizce, bu konuda Türk Milli Eğitim Bakanlığı'na önemli bir görev düşmektedir. Nitekim Türkçe-Almanca Avrupa Okulu yetkililerinin ifadesine göre, diğer Avrupa okullarında ilgili devletler öğretmenlerini kendileri tayin etmişlerdir. Örneğin, Yunanca-Almanca Avrupa okulunda ders veren Yunanca öğretmenleri Yunanistan Eğitim Bakanlığı görevlendirmiş ve koordinasyonu sağlama görevini de bunlar üstlenmiş durumdadır. Almanya'da diğer yabancı ülkelere göre en fazla vatandaşa sahip olan ve 2000 yılı resmî istatistiklerine göre sadece Berlin eyaletinde 33605 ve Almanya genelinde ise 1997 yılı resmî verilerine göre 403.574 öğrencisi bulunan Türk Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu insanların geleceği adına bir şeyler yapması kaçınılmazdır. Çünkü yine resmî verilere göre Almanya'da yaşayan Türklerin diğer yabancılara ve Almanlara oranla daha düşük eğitim veren okullarda yoğunlaştığı, büyük bir kısmının bu okul türlerinden diploma almadan ayrıldıkları, diploma alabilenlerin ise, okul bitirme derecelerinin düşük olması nedeniyle her hangi bir meslekî eğitim veren okula devam edemedikleri görülmektedir⁴⁴.

Bir çözüm olarak, daha önceki bölümde de belirtildiği üzere, üniversitele-
rimizin Almanca öğretmenliği bölümlerinden mezun olan ve okullarda ihtiyaç
olmadığı gerekçesiyle Milli Eğitim Bakanlığı tarafından geçtiğimiz yıllar iç-
sinde (1990-2000) Almanca öğretmeni olarak değil de sınıf öğretmeni olarak
atamaları yapılan Almanca öğretmenlerinin yurt dışındaki okullarda Türkçe
öğretmeni olarak görevlendirilmeleri son derece faydalı olacaktır. Bir çoğu
Almanya'da doğmuş, Alman okul sistemini ve toplumsal hayatını tanıyan, dil
problemi bulunmayan bu öğretmenlerin söz konusu okullarda yapacakları
hizmet, anayasamızın devlete yüklediği görevlerin daha etkin bir biçimde ye-
rine getirilmesine katkıda bulunacaktır.

⁴⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Çakır, *Göçün Kırkinci Yılında Almancanın İkinci Dil Olarak Edinimini Etkileyen Kültürlerarası Olgular*, Köln: Kleikamp Druck, 2001, s. 1-5.

K a y n a k  a

- Akpınar, Ünal “Zur Schulsituation der Kinder ausländischer Arbeitnehmer”, *Zur Integration der Ausländer im Bildungsbereich-Probleme und Lösungsversuche* 40, Hrsg. von Langenohl-Meyer; Wöneskes; Bendit; Blasko; Akpınar; Ving. München: Juventa Verlag, 1979.
- , v.d. *Pädagogische Arbeit mit ausländischen Kindern und Jugendlichen*, München: Juventa Verlag, 1977.
- Adalı, Oya “Anadili Olarak Türkçe Öğretimi”, *Türk Dili*, Dil Öğretimi Özel Sayısı, Sayı 379, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983.
- Apeltauer, Ernst, *Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs. Eine Einführung*, Berlin: Langenscheidt. 1997.
- Baytekin, Çetin *Yurt Dışında Öğrenim Gören Öğrencilere Uygulanan Türk Dili Öğretimi*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.
- , “Hesapta Silinip Gitmek de var Almanlaşmak da”, *Milliyet Gazetesi* Berlin eki, 22 Nisan 1985.
- Binyazar, Adnan, “Anadili Öğretiminde Yazınsal Alanlara Açılım”, *Türk Dili*, Dil Öğretimi Özel Sayısı, Sayı 379;380, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983.
- Birlikte Öğrenelim- Voneinander Lernen* Neubearbeitung von Ursula Rasch;Brigitta Schnell; Ertuğrul Mut; Latife Şahin, 3. völlig überarbeitete Aufl. Berlin: BİL-Berliner Istiut für Lehrerfort- und weiterbildung und Schulentwicklung, 1999.
- Çakır, Mustafa *Göçün Kırkıncı Yılında Almancanın İkinci Dil Olarak Edinimini Etkileyen Kültürlerarası Olgular*, Köln: Kleikamp Druck, 2001.
- Deutsch-Türkische Europa-Schule- Türkçe-Almanca Avrupa Okulu-* tanıtım broşürü, Berlin: Motif Ofset, November 2000.
- Freire, P., *Pädagogik der Unterdrückten*, Reinbek:Rowohlt, 1972.
- <http://www.Aziz-Nesin-Grundschule.de>
- Kantemir, Enise, “Orta Öğretimde Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimine Genel Bir Bakış”, *Orta Öğretim Kurumlarında Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi Sorunları*, Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları, 1986.
- Nehr, Monika, Birnkott-Rıksius, K., Kubat, L., und Mausch, L. *In zwei Sprachen lesen lernen- geht es denn das? Erfahrungsbericht über die koordinierte zweisprachige Alphabetisierung*, Weinheim/Basel: Beltz-Verlag, 1988.
- Nehr, Monika, Karajoli, Edeltraud, *Expertise on Bilingual literacy Education of Turkish Schoolchildren in Berlin*, Council of Eorope. Confidence Building Measures. Final Report. Berlin: November, 1995.

- Neumann, Ursula, "Federal Almanya'daki İşçi Çocuklarının Eğitim Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Eğitim Sorunları*, (Çev. İnci San), Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Araştırmaları Merkezi., 1979.
- Pfundt, Helga, "Muttersprachliches Weltbild und die Entwicklung wissenschaftlicher Vorstellung." *Der Deutschunterricht*, Hrsg. von Wilhelm Dehn, Hartmut Eggert, u.a. Jahrgang 34. 1/82. Klett Verlag, 1982.
- Sezgin, Osman, *Üçüncü Neslin Eğitimi*, İstanbul 1991.
- , "Avrupa'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitimi", *Batı Avrupa Türkleri. Federal Almanya'da 30. Yıl*, Frankfurt 1992, s. 47-54.
- Schwenk, Helga, "Fachdidaktische Zielsetzungen für den Türkischunterricht in Deutschland", *Türkisch als Muttersprache in der Bundesrepublik Deutschland. Schulbücher und Unterrichtskonzepte zwischen zwei Kulturen*, Band 49. Hrsg. Von Kerser, Pingel, Graunschweig: George Eckart Institut für internationale Schulbuchforschung, 1987.
- Türkiye-Almanya Daimi Karma Kültür Komisyonu 16. Toplantısı Protokolü*, Berlin: 21-23 Şubat 2001, Madde 6-7.
- Vorläufiger Rahmenplân für Unterricht und Erziehung in der Berliner Schule Türkisch als 1. Fremdsprache. Klassenstufe 5-10*. Berlin: Der Senator für Schulwesen, 1982.
- Vorläufiger Rahmenplân für Unterricht und Erziehung in der Berliner Schule Türkisch als 2. Fremdsprache. Klassenstufe 7-10*. Berlin: Der Senator für Schulwesen, 1979.
- Vorläufiger Rahmenplân für Unterricht und und Erziehung in der Berliner Schule, Gymnasiale Oberstufe. Fach: Türkisch*. Berlin: Senatsverwaltung für Schule, Berufsbildung und Sport, 1991.
- Yurt Dışındaki İşçi Çocukları İçin Türkçe-Türk Kültürü ile Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Programı*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Yurt Dışındaki Türk Çocukları İçin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretim Programı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 1999.
- Yurt Dışındaki Türk Çocukları İçin Türk Kültürü Dersi Öğretim Programı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 1999.
- Zweisprachige Alphabetisierung und Erziehung in der Berliner Grundschule* Berlin: BİL-Berliner Institut für Lehrerfort- und -weiterbildung und Schulentwicklung, 1999.

“THE EDUCATION OF THE CHILDREN OF IMMIGRANT TURKISH WORKERS IN WESTERN EUROPE
(BILINGUAL EDUCATION AND BERLIN MODEL): PROBLEMS AND SUGGESTIONS FOR SOLUTION”

Abstract

As it is a well-known fact, this year is the 40th anniversary of Turkish workers' migration into the Western Europe, especially into Germany which began in the 1960s and is still going on. Turkish immigrant workers have faced many problems for the last four decades and some of these problems are still playing a crucial role in their lives. One of the major problems Turkish immigrants have been dealing with is Turkish children's education. This paper consists of two parts. The first part is devoted to the answer of the following questions: Who teaches Turkish language and culture to Turkish students living abroad and how are these lessons offered to them? The majority of the Turkish students attend schools in Berlin, in Germany, therefore the statistical data offered in the first part concerns with the schools located in Berlin. The second part dwells on the conditions giving rise to the foundation of Turkish-German State School which is also called as 'Berlin model' and offers a bilingual education.. The aims of this school, the general framework of its educational policy and also the extent of achievements of the students attending this school are discussed in the second part. Some evaluations and suggestions concerning the discussions are offered at the end of each part.

Keywords

Turkish language teaching in Western Europe, bilingual education, 'Berlin Model', harmony, multiculturalism, foreign language teaching.

KÖY AİLESİ VE AİLE İÇİ İLİŞKİLERİN DEĞİŞMESİ
(Fındık Köyü-Malatya, Kurşunlu Köyü-Antalya Örneği)

Cihangir DOĞAN*

ÖZET

Çalışmanın amacı Türk toplumunda meydana gelen sosyal ve kültürel değişimlere paralel olarak, köy aile yapısında meydana gelen değişimleri araştırmak ve aile reislerinin tutum ve davranışlarındaki farklı ilişkileri belirlemektir.

Bu araştırma 1997 senesinde tamamlanmıştır. Çalışmada iki değişik coğrafi bölgemizden değişme ve gelişmelere daha açık sayılabilecek Antalya yöresinden bir köy (Kurşunlu Köyü) ile, değişme ve gelişmelere daha kapalı sayılabilecek Malatya yöresinden bir köy (Fındık Köyü) seçilmiştir. Bundan sonra bu yerleşim birimlerinde yaşayan aile reislerinin çeşitli davranış örüntüleri iki köy arasında karşılaştırılarak incelenmiştir.

Araştırmanın örneklemini için her köyden 100 aile reisi olmak üzere toplam 200 denek seçilmiş ve toplam 44 soruya cevap aranmıştır.

Anahtar Kelimeler

Aile, aile reisi, hane halkı, değişme, köy.

Ailenin Tanımı ve Fonksiyonu

Ailenin tanımı konusunda genellikle araştırmacıların farklı düşündükleri ve bir tanımda birleşmedikleri bilinmektedir. Bu durumun temelinde bilim adamlarının farklı disiplin alanlarına sahip oluşu ve her araştırmacının kendi açısından konuyu ele alışı söylenebilir. Bundan dolayı her tanımda ailenin farklı bir yönü öne çıkarılarak açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir.

Ailenin tanımı konusunda farklı görüşler olmakla beraber bu tanımlardaki dikkati çeken ortak noktaları sıralayabiliriz.

Ailenin varlığını koruyan, neslin devamını sağlayan, nüfusu yenileme fonksiyonunu yerine getiren biyolojik faktör.

Aileye dıştan gelebilecek maddi ve manevi zararlara karşı aile üyelerinin korunmasını sağlayan koruyuculuk görevi.

Aile üyelerinin davranışlarını ve ailedeki duygusal dengenin geliştirilmesini sağlayan psikolojik görev.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği Bölümü.

4- Aile üyelerinin yetiştirilmesini, sosyalleştirilmesini, milli kültürü taşıma ve kültür naklini sağlayan eğitim görevi.

5- Aile üyelerinin her türlü maddi ihtiyaçlarını karşılayan ekonomik görevi.

Aile türlerine göre bu görevlerden bazılarının kısmen yada tamamen fonksiyonunu kaybettiği tartışılmaktadır. Ailenin bazı görevlerini toplumun ve devletin üstlendiği bilinmektedir. Ancak bir kısım görevleri toplum ya da devlet üstlenirken diğer görevlerin daha çok hayatiyet kazandığı bir gerçektir.

Bazı aile tanımlarını kaydetmek gerekirse;

“ Aile; ana, baba, çocuklar ve tarafların kan akrabalarından oluşan ekonomik ve toplumsal bir birliktir”¹.

Le Play’e göre “Aile, toplumun en küçük birimidir.”²

G.P. Murdock’a göre aile: “İstihdam, ekonomik ve üretimce belirlenmiş sosyal bir birimdir; kadın ve erkek her iki cinsin bir arada bulunduğu ortamdır. Toplum tarafından cinsel beraberlikleri onaylanmış karı-koca, bir yada daha fazla çocuktan oluşmaktadır.”³

Aile biçimlerini kesin çizgilerle sınıflandırmanın güç olmasına karşılık kısaca belirli ölçütlerle bazı sınıflandırmalar yapabiliriz. Hane sayısına göre, büyük aile ve küçük aile olarak ele alınabilir. Otorite ölçütüne göre, ana ailesi ve baba ailesi olarak belirtilmektedir. Türkdogan ailedeki yetki ve büyüklük kriterini esas alarak, Türkiye’deki aile yapılarını geleneksel, intikal tipi ve modern aile olarak üçe ayırmaktadır.⁴

Evlilik biçimlerine göre tek eşli evlilik, çok eşli evlilik şeklinde sınıflandırılabilir. Yerleşim esasına göre ise, kent ailesi, gecekondü ailesi, kasaba ailesi ve köy ailesi olarak adlandırılabilir.

Köy ailesi, Serim’e göre karı-koca ve çocuklardan oluşan çekirdek ailedir. Çekirdek aileden sonra aynı çatı altında birden çok evli çiftin yaşadığı bu aile yapısında babanın otoritesi ve soy çizgisinde genişleme görülür.⁵

¹ Birsan Gökçe, “Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme”, *Aile Yazıları*, AAK (Aile Araştırma Kurumu) Yayını, Ankara 1991, I, 206.

² Amiran Kurtkan, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, İstanbul 1982, s. 78.

³ Murdock G., *Social Structure*, New York, 1949, s. 325.

⁴ Orhan Türkdogan, *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, İstanbul 1977, (2. Basım), s. 224.

⁵ Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, Eskişehir 1994, s. 113.

1994 Aile Araştırma Kurumu Aile Raporunda köy ailesi, ortak mülkiyet, gelir ve tüketim ürünlerini paylaşan ve aynı çatı altında aynı kazandan yiyip içen kimselerin meydana getirdiği toplumsal birim olarak tanımlanmıştır.⁶

Yasaya göre “Köylerde cemaat tipi aile egemendir. Bundan dolayı köylerde temel birim aile değil hanedir.”⁷

Köy ailesi hakkında dikkati çeken bir görüşü de Saran belirtmektedir. Saran köy ailesinin çekirdek aile olmayıp, ana-baba ve diğer kimselerden meydana gelmiş geniş aile yapısında olduğunu belirterek, köy ailesinin giderek küçülmekte olduğu görüşüne katılmadığını ve köylerde ideal aile tipinin “geniş aile” olduğunu kaydetmiştir.⁸

Köy ailesine ilişkin bazı araştırmalarda çeşitli farklılıklar görülmekle beraber temel konularda yakın sonuçlar elde edilmiştir. Köy ailelerinin % 55’i çekirdek aile, % 25’i geniş aile, %3’ü geçici geniş aile ve %6’sı parçalanmış eksik aile olduğu Serim tarafından kaydedilmiştir.⁹ Aynı yıllarda Şahinkaya’nın köy ailesi araştırmasında ailelerin %47’si küçük aile, %46’sı büyük pederşahi aile ve %6.9’u da modern ailedir.¹⁰

Kısaca köy ailesinin karakteristik özelliklerini belirtirsek, bu aileler genellikle tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlar. Buna karşılık tarım ve hayvancılık dışı gelirlerinde de giderek önem kazandığı bilinmektedir.

Köylerde baba otoritesinin daha belirgin biçimde hissedildiği ve evlenme yaşının şehirlerden daha düşük olduğu söylenebilir. Köy ailesinde evlenecek adayların eş seçiminde ana-babanın önemli etkisi vardır. Evlenmede eşler genellikle aynı köyden eş seçer. Akriba evliliği daha yaygındır. Evlenmelerde başlık geleneğine rastlanır. Genellikle iki nikah birden yapılır (dini nikah-medenî nikah). Ayrıca akrabalık ilişkisi önemli yer tutar. Doğurganlık şehirlerden daha yüksektir. Erkeklerde birden fazla eşle evlenme oranı değişmekle beraber şehirlerden daha yüksek orandadır.

Aile içinde davranış ilişkileri ve ailenin işleyişi açısından önem taşıyan aile içi otorite ilişkileri ailenin yapısına göre ve aile bireylerinin çeşitli özel-

⁶ Aile araştırma Kurumu Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı, 1994, *Uluslararası Aile Yılı Özel İhtisas Komisyon Raporu*, Ankara 1994, s. 100.

⁷ İbrahim Yasa, *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Sorunları*, TODAİ. Enstitüsü Ankara 1973, s. 47.

⁸ Nephân Saran, *Köylerimiz*, İ.Ü. Ed. Fak. Yay. İstanbul 1984, s. 153.

⁹ Timur Serim, *Türkiye’de Aile Yapısı*, H.Ü. Yayını, Ankara 1972, s. 31.

¹⁰ Rezzan Şahinkaya, “Orta Anadolu Köylerinde Aile Strüktürü”, *Aile Yazıları*, AAK Yayını, Ankara 1991, I, 194.

liklerine göre önemli değişiklikler göstermektedir. Çekirdek aileler daha demokratik eşitlikçi bir otorite örüntüsüne sahipken¹¹ geleneksel geniş aileler eşitlikçi olmayan bir otorite örüntüsüne sahiptir.¹²

Kırsal bölgelerde bireyin tüm kişiliğini kapsayan ve aile üyesinin bütün sosyal ilişkilerini biçimlendiren devamlı ve tek küçük sosyal grupların aile olduğu belirtilmektedir.¹³ Bundan dolayı ailede çeşitli rol ve statülerdeki ilişkiler cinsiyete, yaşa ve ekonomik duruma göre değişiklik göstermektedir. Atalay'a göre, geleneksel ailelerde erkek tam yetki ile evin reisi ve kadın kocasının her isteğini yapmakla yükümlüdür.¹⁴

Çeşitli köy araştırmalarında kadının önemli fonksiyonları yanında, bazı köylerde erkeklerden ayrı oturdukları,¹⁵ işlerin daha çok kadınlar tarafından yapıldığı¹⁶ kadınlara baba mirası verilmediği dikkati çekmektedir. Yine kayda değer bir noktada kadının erkek çocuk sahibi olması bir taraftan statüsünü iyileştirirken, diğer taraftan aile içi ilişkilerde olumlu rol oynadığı belirtilmiştir.¹⁷ Ayrıca önemli bir noktada köy ailesindeki değişimler kadının rol ve statüsünde kayda değer bir rol oynamaktadır. Gelir arasındaki farklılaşma aile yapısını ve babanın yeteneklerini kısıtlayarak ferdiyetçi ailenin belirmesine yol açtığı kaydedilmiştir.¹⁸

Çocuğun değeri açısından davranış ilişkileri köy ailesinde dikkati çekmektedir. Genellikle erkek çocuğun kız çocuktan daha iyi statüde olduğu bilinmektedir. Erkek çocuğun ailedeki varlığı anne-baba için bir çok konuda hayati önem taşımaktadır. Anne-baba yaşlanınca daha çok erkek çocuğunun yanında kalma ümidi ve beklentisi içerisindedir. Ailenin her türlü işinde çocuk iş gücü olarak değerlendirilmektedir. Erkek çocuk ailenin ve soyun devamını sağla-

¹¹ T. Serim, *a.g.e.*, H.Ü.Yayıncılık, Ankara 1972, s. 102.

¹² Ferhunde Özbay, "Türkiye'de Kırsal-Kentsel Kesimlerde Eğitimin Kadınlar Üzerindeki Etkisi", *Türk Toplumunda Kadın*, Ankara, 1984, s. 37.

¹³ Altan Eserpek, *Sosyal Kontrol, Sapma ve Sosyal Değişme Erzurum'un İki Köyünde Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Ankara 1979, s. 1.

¹⁴ Beşir Atalay, *Köy Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum 1979, s. 77.

¹⁵ Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, AÜSBF Yayını, Ankara 1971, s. 61.

¹⁶ Zeki Aslantürk, "Geçitli Köyü Doğu Karadeniz'de Çay Mono-Kültürü ve Sosyo-ekonomik Değişme", *Sosyoloji Konferansları*, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını, İstanbul 1986, s. 122.

¹⁷ Çiğdem Kağıtçıbaşı, "Türkiye'de Çocuğun Değeri, Kadının Rolü ve Doğurganlığı", *Türk Toplumunda Kadın* (Der. Nermin Abadan), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1969, s. 131.

¹⁸ Orhan Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 277.

maktadır. Özellikle kentsel merkezlerden uzak, gelişmemiş bölgelerde erkek çocuk sayısının fazla olması aile için bir güç ve üstünlük oluşturmaktadır. Ayrıca özellikle erkek çocuk anne-baba için bir sigorta ve güvence sayılmaktadır. Bu nedenle anne-babanın çocuklardan beklentilerinin kırsal alanlarda hem ekonomik açıdan hem de duygusal açıdan yüksek olduğu kaydedilmektedir.¹⁹

Kız çocuğu ile olan ilişkilerde ise daha disiplinli bakılır. Kız çocuğu erkek çocuğundan sonra gelir. En belirgin olarak eğitim alanlarında görülür.²⁰ Kız çocuğunun doğumda, miras ve eğitim konusunda ailenin farklı tutumlar izlediği bilinmektedir. Ancak şehirlerdeki giderek iyileşmelerin kırsal alanlarda da kısmen etkili olduğu söylenebilir.

Araştırma Yapılan Köylerin Genel Özellikleri ve Seçimi

Fındık Köyü Doğanşehir (Malatya) ilçesine bağlı olup ilçeye 10 km., Malatya'ya uzaklığı 75 km.dir. Köy dağlık bir bölgeye kurulmuştur ve yerleşim şekli toplu köy tipidir. Köy yaklaşık 400 hanelidir, 2.013 nüfusa sahiptir. Fındık Köyü'nün ekonomik durumu daha çok geleneksel usullerle yapılan tarıma ve hayvancılığa dayanır. Köyde 1937'de ilkokul, 1975'te ortaokul açılmıştır. Köyün camisi, sağlık ocağı, elektriği, suyu ve stabilize yolu mevcuttur. Evlerin çoğunluğu kerpiç duvarlı ve kiremit çatılıdır.

Kurşunlu Köyü Antalya il merkezine bağlı olup kente uzaklığı 30 km.dir. Köyün ekonomik durumu modern usullerle yapılan tarıma ve hayvancılığa dayanmakla beraber, son yıllarda sera, arıcılık ve turizm gibi alanlarda gelişme göstermiştir. Köy yaklaşık 1.870 nüfusa sahiptir. Ancak son yıllarda dışarıdan yazlık amacıyla yabancıların köye geldikleri belirtilmiştir.

Kurşunlu Köyü düz ve ormanlık bir alana kurulmuş, dağınık yerleşim tipi özelliğindedir. Eski yapılar kerpiç ve taş duvarlı olup, yeni yapılar tuğla duvarlı ve kiremit çatılıdır.

Bu araştırmada belirtilen köylerin seçilmesinde farklı bölgelerden oluşları, değişik karakteristik özelliklere sahip oluşları, ilk izlenimde Fındık Köyü'nün yerleşim açısından il merkezine daha uzak ve değişmeye daha kapalı olması, Kurşunlu Köyü'nün ise daha gelişmiş bölgemizde bulunması ve değişmeye açık olması ve iki köyün karşılaştırılmasında daha belirgin ve farklı bulgulara ulaşılabileceği düşüncesi etkili olmuştur.

¹⁹ Çiğdem Kağıtbaşı, "Aile Yaklaşımında Bir Kurumsal Çerçeve Aile Değişimi Modeli", *Aile Kurultayı*, AAK Yay. Ankara 1995, s. 56.

²⁰ Nephân Saran, *Köylerimiz*, İ.Ü. Ed. Fak. Yay. İstanbul 1984, s. 47.

Bulgular ve Tartışma

Çalışmaya ilişkin bilgi edinmek amacıyla aile reislerinin yaş dağılımı, mesleği ve eğitim düzeyleri aşağıda tablolarda verilmiştir. Konumuzla ilgili diğer kayda değer noktalar sonuç ve yüzde olarak belirtilmiştir.

TABLO 1 Aile Reislerinin Yaş Dağılımı

<i>Aile Reislerinin Yaşı</i>	<i>Fındık K. Malatya</i>	<i>Kurşunlu K. Antalya</i>	<i>Toplam</i>
20-29 yaş arası	10	17	27
30-39 yaş arası	25	28	53
40-49 yaş arası	30	29	59
50-59 yaş arası	20	17	37
60 ve yukarı	15	9	24
TOPLAM	100	100	200

Tablo 1’de görüldüğü gibi, her iki köyde de aile reislerinin yarısından fazlasını 30-49 yaşlarındakiler oluşturmaktadır.

TABLO 2 Aile Reislerinin Meslekleri

<i>Meslek Durumu</i>	<i>Fındık K. Malatya</i>	<i>Kurşunlu K. Antalya</i>	<i>Toplam</i>
Çiftçilik	54	19	73
Hayvancılık	3	13	16
Çiftçilik ve Hayvancılık	31	63	94
Ortakçılık	7	3	10
Tarım İşçisi	5	2	7
TOPLAM	100	100	200

Fındık köyünde aileler daha çok yalnız çiftçilikle geçimlerini sağlarken, Kurşunlu’da çiftçilik ve hayvancılığı birlikte yapanların oranı oldukça yüksektir (%63). Aile reislerinin yalnız hayvancılıkla uğraşanların oranı düşük çıkmıştır.

TABLO 3 Aile Reislerinin Eğitim Seviyesi

<i>Aile Reislerinin Eğitim Seviyesi</i>	<i>Fındık K. Malatya</i>	<i>Kurşunlu K. Antalya</i>	<i>Toplam</i>
Okur-yazar değil	12	11	23
Okur-yazar ve İlkokul M.	62	78	140
Ortaokul Mezunu	7	8	15
Lise ve Dengi Okul M.	15	3	18
Yüksek Okul Mezunu	4	-	4
TOPLAM	100	100	200

Tablo 3'te görüldüğü gibi, bu köylerde okuma-yazma bilme oranının yüksek olduğu anlaşılmıştır*.

Köyde yaşayan ailelerin 1-2 çocuk sahibi olanların oranı arasında benzerlik olmasına karşılık, 4 çocuktan yukarı olanların sayısı oldukça farklıdır. Doğuda bulunan köyümüzde hane halkı sayısı daha yüksek çıkmıştır.

Çok eşlilik bakımından önemli bir sonuç çıkmıştır. Antalya'ya bağlı Kurşunlu Köyü'nde birden çok eşlilerin oranı %10 çıkarken, Fındık Köyü'nde %2 çıkmıştır. Çok eşlilik bakımından elde edilen %10 sonucunun Türkiye'nin diğer kırsal bölgelerine göre yüksek olduğu söylenebilir. Ancak benzer sonuçlara başka araştırmalarda da rastlanmıştır.²¹

Bizim araştırma yaptığımız bölgelerde ailelerin yaklaşık %85'ini çekirdek aile, %10'unu geniş aileler oluşturmuştur. Görüldüğü gibi, kırsal alanlarda çekirdek aile oranı yükselirken, geniş aile oranı önceki araştırmalara göre oldukça düşük çıkmıştır.

Eşlerin tamamına yakını evlenmeden önce birbirlerini tanıdıklarını söylemiştir. Fındık Köyü'nde %10 ve Kurşunlu Köyü'nde %17 oranında görücü usulüyle evlendiği belirtilmiştir. Bu konuda önem arz eden bir nokta yaklaşık eşlerin yarısı birbirleriyle akraba ya da komşu oldukları görülmüştür.

Köylerde evlilik yaşı yükselmesine rağmen şehirlere göre düşük olduğu kaydedilmiştir. Aile reislerinin tamamına yakını 18-26 yaşları arasında evlenmiştir. 27 ve daha yukarı yaşlarda evlenme oranı Fındık Köyü'nde %8, Kurşunlu Köyü'nde %3 çıkmıştır. 20 yaşının altında evlenme oranı ise Fındık

* Araştırmada okur-yazar olanlarla, ilkokul mezunlarının aynı grupta toplanmasının nedeni, köy hayat tarzında bunlar arasında önemli bir farkın ya da değişikliğin olmayışındandır.

²¹ Rezzan Şahinkaya, "Orta Anadolu Köylerinde Aile Strüktürü", *Aile Yazıları*, Ankara 1991, I, 192.

Köyü'nde %33, Kurşunlu Köyü'nde %23'tür. Bu araştırmada doğu bölgemizde evlenme yaşının daha küçük olduğu kaydedilmiştir. Görüldüğü gibi, doğudaki köyümüzde evlenmelerin yaklaşık %70'i 20 yaşının üzerinde evlenirken, batıda yaklaşık %80'i 20 yaşının üzerinde evlenmektedir.

Aile reislerinin evlendiği sıralarda önemli ölçüde geçici ya da sürekli baba ailesinin yanında kaldığı ifade edilmiştir. Bu oran Fındık Köyü'nde oldukça yüksek (%79) ve Kurşunlu Köyü'nde (%42)'dir. Yine evlendikten sonra sürekli baba evinde kalanlar önemli miktar oluşturmaktadır. Bu konuda aile reislerinin yaşı ile baba evinde kalma süresi karşılaştırıldığında, yaşlılara doğru gidildikçe baba evinde kalanların sayısının artış gösterdiği hesaplanmıştır. Bunun sonucunda giderek yeni evli çiftlerin baba evinde kalma süre ve oranlarının azalacağı söylenebilir. Yine bu konuda genç evlilerin baba evinden ayrılma nedenlerinin başında geçim zorluğu (%44) ve sırasıyla babanın ölümü (%43), mülk yetersizliği, baba-oğul ve gelin-kaynana geçimsizliği yer almaktadır. Ayrıca yeni evlenen çiftlere bakıldığında damadın mal, mülk, eşya... vs istediği, gelinin de ayrı evde oturma, beyaz eşyalarının alınması, çeşitli isteklerinin yapılması evlenmeden önce şart koştuğu yapılan araştırmada kaydedilmiştir.

Yine kırsal alanlarımızda başlık (kalın-ağırlık) verme uygulaması dikkati çekmektedir. Fındık Köyü'nde aile reislerinin %86'sı başlık verdiğini belirtmiştir. Buna karşılık aynı kimselerin Fındık Köyü'nde %75'i başlık verilmesine karşı gelirken, Kurşunlu Köyü'nde aile reislerinin tamamı başlık verme geleneğine karşı olduğunu ifade etmiştir. Yine bu konuda aile reislerinin yaşları ile başlık verme arasındaki ilişkiye bakıldığında, gençlere doğru başlık verme oranının azaldığı kaydedilmiştir. Bu durumda batıdaki Kurşunlu Köyü'nde bu geleneğin önümüzdeki yıllar kalkacağına karşılık, Fındık Köyü'nde ise giderek azalacağı söylenebilir.

Aile reislerinin nikah durumlarına bakıldığında Kurşunlu Köyü'nde her iki nikahı (dini ve medeni) birlikte yaptıranların oranı %93, yalnız dini nikah yaptıranların oranı %6 çıkmıştır. Buna karşılık Fındık Köyü'nde her iki nikahı birden yaptıranların oranı %46 çıkmıştır. Bu konuda Kurşunlu Köyü insanların oldukça bilinçlendiği görülmüştür.

Kurşunlu Köyü'nde ailelerin %71'i 25 dekar ve daha fazla araziye sahip olurken Fındık Köyü'nde ailelerin %36'sı aynı miktar araziye sahiptir. Aynı şekilde Kurşunlu Köyü'de %79 ailenin traktör ve otomobil gibi araçlara sahip olurken Fındık Köyü'nde ailelerin %14'ü aynı araçlara sahiptir. Ekonomik açıdan, gerek arazi sahibi olma, gerekse evde traktör, kamyon, otomobil sahibi olunması gibi, konularda Kurşunlu Köyü'nün daha çok araziye ve araçlara

sahip olduğu kaydedilmiştir. Yani Kurşunlu Köyü sakinlerinin daha varlıklı olduğu görülmüştür.

Kurşunlu Köyü'nde her gün veya haftada bir il merkezine gitme oranı %90, Fındık Köyü'nde %47'dir. Ayrıca radyo dinleme ve televizyon seyretme sıklığı bakımından Kurşunlu Köyü'nde %60 aile reisi her gün %40'ı ara sıra; Fındık Köyü'nde %38'i her gün, %62'si ara sıra radyo dinlediğini veya televizyon seyrettiğini belirtmiştir. Kitle iletişim araçlarından faydalanma ve şehir merkezine gitme sıklığı bakımından Kurşunlu Köyü'nde yaşayan insanların daha avantajlı olduğu görülmüştür.

Sağlık açısından her iki köyde de yaşayan insanların devlet hastanesine, sağlık ocağına ya da özel doktorlara gittiği, hoca, yatır ve muska gibi konulara ilgi göstermediği anlaşılmıştır. Hastalandığında sağlık kurumuna başvuruların oranı Kurşunlu Köyü'nde %98, Fındık Köyü'nde %100'dür.

Yine çalışmamızda doğu bölgemizde bulunan Fındık Köyü'nde kan davalarının devam ettiği belirtilirken, batı bölgemizde bulunan Kurşunlu Köyü'nde kan davalarına rastlanılmamıştır.

Ayrıca kız kaçırma olayının Kurşunlu Köyü'nde yaygın olarak devam etmesine karşılık, Fındık Köyü'nde daha az rastlanılmıştır. Fındık Köyü'nde bu tür olayların az görülmesine neden olarak büyük çatışmalara neden oluşu gösterilmiştir.

Bunlara karşılık her iki köyde de geleneksel dayanışma ve birlik duygularının güçlü olarak devam ettiği söylenebilir. Fındık Köyü'nde aile reislerinin 75'i dayanışma ve yardımlaşmanın devam ettiğini belirtirken Kurşunlu Köyü'nde bu oran %90'a çıkmıştır.

Aile Tutumlarında Meydana Gelen Değişme

Son yıllarda kırsal bölgelerde meydana gelen hızlı değişimler, aileleri de derinden etkilemiştir. Aileler bir taraftan yapısal değişim gösterirken, diğer taraftan hane halkı üyelerinin hayat tarzlarında, tutum ve davranışlarında önemli değişimlere rastlanılmıştır. Kırsal bölgelerde kaydedilen hızlı nüfus artışı, tarımın makinalaşması, ulaşım ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, sanayileşme ve kentleşme olgusu gibi nedenler değişimi etkileyen faktörler olarak sayılabilir.

Ayrıca aile üyelerinin geliri, kadının aile ekonomisine katkısı, kadının öğrenim düzeyi, aile üyelerinin şehirle olan ilişkisi, gençlerin bilgi ve becerilerinin artışı, baba yaşının ilerlemiş olması, babanın gelirinin azalması, kapalı aile ekonomisinden Pazar ekonomisine geçiş, eğitim yoluyla yatay ve dikey hare-

ketliliğin artışı ve geleneklerin aşınması gibi nedenler aile içinde tutum ve davranışların değişmesinde önemli rol oynayabilmektedir.

Aile içi ilişkilerde kararların nasıl alındığı hayati önem taşımaktadır. Kararlar aile üyeleriyle birlikte alınmadığı takdirde otoriter bir yapı oluşacaktır. Bunun sonucunda bireyler ailenin sahip olduğu fırsatlardan yeterince yararlanamayacaktır. Aynı zamanda üyeler bilgi ve becerilerini aileye katkıda bulunmak için kullanamayacaklardır. Bunun sonucunda sağlıklı bir aile ve sağlıklı toplumun oluşmasını sağlayan paylaşma, objektif yargı, arkadaşlık ve dayanışma gibi tutumlar gelişemeyecektir.²²

Aile reislerinin tutum ve davranışlarına ve aile içindeki ilişkilerine bakıldığında önemli değişiklikler görülmüştür. Her iki köyde de nüfus planlamasının gerekliliğini kabul eden önemli oranlar çıkmıştır. Bu konuda Kurşunlu Köyü'ndeki aile reislerinin daha duyarlı olduğu görülmüş (%68), Fındık Köyü'nde daha az duyarlıdır (%41). Buna karşılık aile reisi tutumlarında daha az değişen noktalara da rastlanılmıştır. Ailedeki önemli kararları verme konusunda eşyle birlikte verenlerin oranı Kurşunlu Köyü'nde %86 ve Fındık Köyü'nde %82 çıkmıştır. Buna karşılık aile içinde kimin sözünün geçtiği sorusuna Fındık Köyü'nde %90 erkeğin, Kurşunlu Köyü'nde %68 erkeğin olduğu belirtilmiştir. Bu konularda birbirleriyle çakışan sonuç elde edilmiştir. Ancak karar vermede ortak gözükrken, otoritede aile reisinin üstünlüğü öne çıkmıştır. Görüldüğü gibi, batıdaki köyümüzde daha belirgin demokratikleşmeye doğru bir gelişmenin olduğu söylenebilir. Yine bu konuda aile reislerinin yaşlarıyla, önemli kararları alma arasında ilişki arandığında, gençlerden yaşlılara doğru bir azalış olduğu kaydedilmiştir.

Yine kayda değer bir nokta erkek çocuğun evleneceği eşini kendisinin seçmesi gerektiğini belirtenler Kurşunlu Köyü'nde %21 ve Fındık Köyü'nde %36 gibi önemli oran oluşturmuşlardır. Benzer bir konuda erkek çocuğunun evleneceği kızla önceden görüşmesinin normal karşılanmasıdır. Kurşunlu Köyü'nde aile reislerinin %67'si normal karşılarken, Fındık Köyü'nde aynı oran %82'dir.

Buna karşılık kız çocuğunun eşini kendisinin seçmesi konusunda hoşgörü ve esneklik daha azdır. Kendisi seçmeli diyenlerin oranı Fındık Köyü'nde %14 ve Kurşunlu Köyü'nde %3 çıkmıştır. Bu konuyla ilgili bir noktada kız çocuğunun evleneceği kimseyle önceden tanışmasını normal karşılayanların oranı Fındık Köyü'nde %61, Kurşunlu Köyü'nde %23'tür. Görüldüğü gibi, kız çocuğu konusunda Kurşunlu Köyü aile reisleri daha az esnektir. Buna karşılık

²² DPT, *Türk Aile Yapısı, Özel İhtisai Kom. Raporu*, Ankara 1989, s. 47.

Fındık Köyü'nde yaşayan aile reislerinin daha esnek ve hoşgörülü oluğu belirtilmiştir.

Köylerimizde çocuğun değeri konusu da önem taşımaktadır. İlk çocuğun erkek olmasını isteyenler Fındık Köyü'nde %40, Kurşunlu'da %50'dir. Buna karşılık ilk çocuğunun kız olmasını isteyenlerin oranı yok denecek kadar azdır (%1-2). Aile reisleriyle çocuk konusunda karşılıklı görüşmelerde genellikle cinsiyet ayırımı yapmadıkları belirtilmesine rağmen, uygulamada erkek çocuklarının değerinin ve statüsünün daha yüksek olduğu görülmüştür.

Erkek çocuğunun eğitiminde ise Fındık Köyü aile reislerinin tamamına yakını yüksek okul bitirmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Kurşunlu Köyü'nde bu oran %65'tir. Eğitim konusunda her iki köyde yaşayan insanlar yeterli bilince sahip oldukları görülmüştür. Bu nedenle eğitimin önemi ve gerekliliği kabul edilmiştir. Bu konuyla ilgili araştırma yapıldığı esnada bir çok ailede lise ve yüksekokullarda okuyan gençlere rastlanılmıştır. Sayı bakımından Fındık Köyü'nde okula devam edenlerin daha çok olduğu görülmüştür. Fındık Köyü'nde araştırma yapılan ailelerin toplam 27 çocuğu liseye, 22 çocuğu yüksek okula devam ederken, Kurşunlu Köyü'nde liseye devam edenlerin sayısı 21 ve yüksek okula devam edenlerin sayısı 16'dır.

S o n u ç

Daha çok durum tespitine ve karşılaştırmaya yönelik bu çalışmada ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kayda değer değişme ve gelişmelere rastlanılmıştır. Bu değişmelere paralel olarak aile içi ilişkilerde, çeşitli tutum ve davranışlarda, değer yargılarında önemli değişmeler görülmüştür. Özellikle kitle iletişim vasıtaları ve ulaşım araçlarının kullanılması nedeniyle bir çok alanda şehir-köy farklılığı azalmıştır.

Öncelikle kırsal alanlardaki maddi değişmeler sosyal ve kültürel değişmeleri de etkilemiştir. Bunun sonucunda geleneksel geniş aile yapılarının azaldığı, geleneksel değerlerin önemli ölçüde aşınmaya uğradığı söylenebilir.

Türkiye'de köy ailesine ilişkin 1950-1970'lerde yapılan araştırmalarla günümüzde yapılan köy ailesi araştırmaları arasında önemli farklılıklar ve değişmeler görülmüştür. Özellikle aile reisleri ve hane halkı üyelerinin çeşitli konulardaki davranış kalıplarında esnekleşme ve yumuşama kaydedilmiştir. Köy insanının eş seçimi, sağlık, eğitim, meslek ve nüfus planlaması gibi konularda bireyci davranışların öne çıktığı ve bilinçlendiği söylenebilir.

Kısaca kırsal alanlarda hayat tarzının gerektirdiği bir çok değerlerle birlikte, aile içinde geleneksel değerler giderek esnekleşirken, bireyci davranışların belirginleşmeye başladığı söylenebilir.

“THE RURAL FAMILY AND THE CHANGE IN FAMILY RELATIONSHIPS”

A b s t r a c t

The aim of the study is to investigate the changes occurred in the structure of the family living in the town as parallel to the social and cultural changes occurred in Turkish society and to determine different relationships in the attitudes and the behaviors of the head of the families.

This research has been carried out in 1997. In this study two villages were chosen from two different regions of Turkey; a village from Antalya Yöre which can be said more open to social changes and developments; a village from Malatya yöre which can be said closer to changes and developments.

After this, the various behavioral styles of the heads of the families living in these settling units were investigated by comparing two villages.

100 heads of families from each village were chosen as sampling to be 200 samples in total and for the answers of 44 questions were looked in total.

Keywords

Family, Head of Family, Household, Change, Village.

ÖĞRETMENLERİN ÖĞRENME-ÖĞRETME SÜRECİNDE
GERÇEKLEŞTİRMELERİ BEKLENEN
DAVRANIŞLARI GÖSTERME DURUMLARI

*Sefer ADA**

*Özgür ŞİMŞEK***

*Coşkun KÜÇÜKTEPE****

ÖZET

Eğitimin kalitesinin büyük ölçüde öğrenme ve öğretme sürecinin etkililiği ve verimliliğine bağlı olduğu tartışmasız bir gerçektir. Öğretim sürecinin etkili olması, öğretmenlerin öğretim sürecinin etkililiğini artıracak davranışları göstermelerine bağlıdır. Bu araştırma, öğretmenlerin bu tür davranışları ne derece gösterip göstermediklerinin saptanması amacı ile yapılmıştır. Araştırma, özel okul ve devlet okulları olmak üzere toplam 36 okulda ve bu okullarda görev yapan toplam 280 öğretmen üzerinde yapılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak öğretmenlerin kişisel bilgilerini içeren ve 4 maddeden oluşan kişisel bilgi formunun yanı sıra öğretmenlerin öğretim sürecinde göstermeleri gereken davranışları içeren ve 17 maddeden oluşan gözlem formu kullanılmıştır. Araştırmada öğretmen davranışları ders sırasında gözlenerek, genel olarak davranışları gösterme durumları ile cinsiyet, meslekî kıdem, mezuniyet durumu ve çalışılan okul türü değişkenlerine göre davranışları göstermede bir farklılaşma olup olmadığı saptanmaya çalışılmıştır. Araştırma sonucunda öğretmenlerin öğretim sürecinde göstermeleri gereken davranışların büyük bir bölümünü göstermedikleri de saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Eğitim, Öğrenme-Öğretme Süreci, Öğretmen Davranışları

GİRİŞ

Yeni bin yılın ilk yıllarını yaşadığımız şu günlerde bilim ve teknolojideki gelişmeler baş döndürücü bir hızla devam etmekte ve her alanda hızlı bir değişim gözlenmektedir. Bu hızlı değişim âdeta yaşadığımız çağın temel karakteristiğini oluşturmaktadır. Bu gelişmeler temelde her alanda görülen kalite ara-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü.

** Öğr. Gör., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü.

*** Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

yırlarının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçekte de günümüzde öne çıkan en önemli anlayış, kaliteli yaşam ilkesinin temel bir yapı olarak kabul edilmesidir. Şüphesiz ki, böyle bir ilke ancak kaliteli yetişen nesillerle gerçekleştirilip sürdürülebilir. Kaliteli bir neslin yetiştirilmesini de eğitim ve onun en önemli işgöreni olan öğretmen sağlayacaktır. Çünkü kaliteli bir yaşamın odağında eğitim ve onun vazgeçilmez ögesi olan öğretmen vardır. Bu nedenle yaşanan hızlı gelişim ve değişim kaliteli bir öğretim sürecini gerekli kılmaktadır. İşte kaliteli yaşam ilkesi, öğrenme-öğretme sürecinin kaliteli bir şekilde düzenlenmesinden başlamaktadır. Bu sürecin kalitesi de onu düzenlemekle sorumlu olan öğretmenlerin, sürecin gerektirdiği davranışları göstermeleri ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla öğretmenlerin öğrenme-öğretme sürecinin etkili bir şekilde plânlanması ve uygulanması ile ilgili davranışları oldukça önemli bir duruma gelmiştir. Bu nedenle, öğretmenlerin öğrenme öğretim sürecini etkili bir şekilde plânlamaları ve buna uygun davranışlar göstermeleri ciddi bir zorunluluk hâline gelmiştir. Eğitim sürecinin temel unsurları göz önüne alındığında öğretmenlerin davranışları üç temel alanda toplanabilir:

Öğretim alanında,

Yönetim alanında,

Rehberlik ve psikolojik danışma alanında¹.

Bu alanların üçünde de öğretmenlerin öğrenme-öğretme sürecinde kullanacakları davranışlar vardır. Öğretmen davranışları ile ilgili bir başka sınıflama da Capel tarafından yapılan sınıflamadır. Ona göre öğretmen davranışlarının alanları şunlardır:

1-Organizasyon-Plânlama ve Öğretim Alanındaki Davranışlar: Dersler için gerekli olan kitap ve materyalleri seçmek ya da hazırlamak, sınıfın özelliklerine göre öğretilecek konuların öğretim plânlarını hazırlamak, düzenli öğrenci kayıtları ve notları tutmak, özel alan bilgisine sahip olmak ve değişik öğretim yöntemleri kullanmak gibi davranışlar bu alana girmektedir.

2-Meslekî Profesyonellik Anlamındaki Davranışlar: Yeni öğrenmelere açık olma, esnek olma, lider olma, kendini geliştirme ile ilgili sorumluluğunun farkında olma, etkili öğretimi sağlayacak etkinlikler kullanma, okul işleyişi ve politikası alanında bilgili olma, uygun kıyafet giyme, öğrenci aileleri ile çocukların gelişimi ile ilgili iletişimde bulunma gibi davranışlar bu gruba girmektedir.

¹ Robert L. Gibson, ve Marranme H. Mitchell, *Introduction to Counseling and Guidance*, Ohio 1995, s. 56.

3-Sosyal Becerilerle İlgili Davranışlar: Öğrenciler ile iyi bir iletişim geliştirmek, esprili olmak, grup hâlinde iyi ilişkiler kurarak çalışmak, yetişkinlerle iyi iletişim kurmak, güç durumlardan zararsız bir şekilde kurtulabilmek gibi davranışlar da bu gruba girmektedir².

Yukarıda bahsedilen bütün alanlarda belirtilen öğretmen davranışları kuşkusuz öğretim kalitesini olumlu veya olumsuz şekilde etkilemektedir. Ancak öğretmenlerin sınıf içi öğretim sürecini plânlama ile ilgili davranışları diğerlerine oranla öğretimin kalitesinin belirlenmesinde daha önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle iyi bir plânlama, eğitimin verimliliği ile yakından ilgilidir. Öğretimi plânlama davranışları, öğretim aktivitelerini desenleme, bu aktiviteleri uygulama ve sonucu değerlendirme (tartma) olmak üzere genel olarak üç bölümden oluşur³. Öğretim aktivitelerini desenleme, ders öncesi hazırlık aşamasında gerçekleşmektedir. Bu aşamada öğretim hedefleri, içerik, öğretim materyalleri, öğrencilerin ders öncesi seviyeleri ile dersin işlenişinde kullanılacak yöntem ve teknikler saptanır. Aktiviteleri uygulama aşamasında ders öncesi plânlanan aktivitelere uygun olarak ders işlenir. Sonucu değerlendirme aşamasında ise, plânlanan ve uygulanan aktivitelerle, öğretim hedeflerine ne derece ulaşıldığı kontrol edilir.

Öğretimdeki bu üç aşama; plânlama, uygulama ve değerlendirme olarak da isimlendirilmektedir. Plânlama, uygulama ve değerlendirme aşamalarının hepsi birden, öğretmenlerin organizasyonel becerilerini ortaya koymalarını gerektirmektedir. Bu becerilerin içinde anlamlı ve ilgi çekici bir öğretim plâni hazırlamak, uygun öğretme etkinlikleri, yöntemleri ve teknikleri ile materyallerini seçmek ve kullanmanın yanı sıra öğrencilerin başarı fırsatlarını arttırmak için yeterli zaman ayırma da yer almaktadır. Aynı zamanda bu beceriler öğrencilerin derse katılımını da sağlamayı gerektirir ki, bu da başarının artmasında oldukça önemlidir⁴.

Öğretim sürecinin etkili şekilde düzenlenmesi için yapılması gereken bazı genel öğretmen davranışları vardır. Öğretim sürecinde öğretmenlerin şu davranışları göstermesini öngörülmektedir:

1- Öğretmen, süreci sadeleştirmelidir. Basit şekilde düzenlenen öğretim süreçleri hem daha az zaman alır hem de öğrencilerin daha başarılı olmasını sağlar.

² S. Capel ve diğerleri, *Learning to Teach in the Secondary School*, London 1995, s. 23.

³ Donald C. Orlich ve diğerleri, *Teaching Strategies A Guide to Better Instruction*, Lexington 1990, s. 137.

⁴ David Jacobsen; Paul Eggen; Donald Kauchak, *Methods for Teaching*, New York 1993, s. 13-14.

2- Öğretmen, sürecin etkili olmasını sağlamalıdır. Öğretim süreci, öğrencilerde en etkili öğrenmeyi sağlayacak ve minimum zaman gerektirecek bir şekilde düzenlenmelidir.

3- Öğretim sürecinde boşa geçirilen zaman olmamalıdır. Öğretmenler sürecin her anını en verimli bir şekilde değerlendirmelidirler. Öğretmen ve öğrencilerin sürecin her anında yapacakları etkinlikler olmalıdır.

4- Öğretim sürecinde öğrencilerin gereksiz davranışlar yapması önlenmelidir. Örneğin, sınıf içinde gereksiz yere dolaşma gibi davranışlar sürecin etkililiğini ve verimliliğini etkileyecektir.

5- Öğretim sürecinde etkili ve verimli bulunan çeşitli etkinlikler rutin hâle getirilmelidir. Böylece öğrencilerin bu etkinlikleri çok iyi öğrenilmesi sağlanacak ve düzenlenecek yeni öğretim süreçlerinde bu tip etkinliklerin öğretilmesi zaman almayacaktır.

6- Öğretmenler, öğretim sürecindeki işlemleri öğrencilere öğretmeli ve onlardan uygulama yapmalarını istemelidir. Bu durumda ders yılı başında öğretilecek bu işlemler ders yılı sonuna kadar öğrenciler tarafından uygulanacak ve önemli ölçüde zaman kazanımı sağlanacaktır.

7- Öğretmenler, öğretim süreci devam ederken öğrencilerin dikkatlerini devamlı korumalıdır. Öğretim sırasında öğrencilerin dikkatlerinin dağılması onların işlenen konuları öğrenememelerini sağlar.

8- Öğretim süreci devam ederken öğrencilerin yaptıkları işlemler , öğretmen tarafından kontrol edilmelidir. Böylece hem öğrencilerin ders dışı şeylerle ilgilenmesi engellenmiş hem de onların gerekli işlemleri ne derece yaptıkları kontrol edilmiş olur.

9- Öğretmenler, öğrencileri tüm süreçten sorumlu tutmalıdır. Başarı veya başarısızlık durumunda ödül veya ceza ile karşılık vermelidirler⁵.

Bir öğretim süreci genel olarak giriş, geliştirme ve sonuç bölümlerinden oluşur. Giriş bölümünde dikkati çekme, motivasyonu sağlama, öğrenilecekleri gözden geçirme ve önceki öğrenilenlerle bağ kurma gibi etkinlikler yapılır. Geliştirme bölümü asıl olarak dersin işlendiği bölümdür. Bu bölümde hedef davranışları öğrenciye kazandırmak için kullanılacak uygun öğretim yöntem ve teknikleri, dönüt, düzeltme, öğretim materyalleri, ipucu ve pekiştirici gibi değişkenler işe koşulur. Sonuç bölümünde ise, ders son olarak özetlenir, öğrencilerin hedef davranışları ne derece kazandıklarını kontrol etmek için de-

⁵ J. Montague Earl, *Fundamental of Secondary Classroom Instruction*, New York 1987, s. 255-256.

ğerlendirme yapılır⁶ ve öğrenilenlerin kalıcılığını ve transferini sağlamak için öğrencilere ödev verilir.

Araştırmanın Amacı:

Bu araştırma yukarıda bahsedilen yapıya uygun olarak öğretmenlerin öğretim sürecindeki davranışlarını ortaya koymak amacı ile yapılmıştır. Veri toplama aracı, bu amaçla öğretmenlerin öğretim sürecinin bu üç bölümüne uygun olarak yapmaları gereken davranışlar araştırmacılar tarafından belirlenerek, uzmanların görüşleri alınmış ve nihai olarak 17 davranış saptanmıştır. Belirlenen bu davranışları içeren bir gözlem formu geliştirilmiştir. Araştırmada kullanılan bu temel veri toplama aracının yanında bir de öğretmenlerin cinsiyet, kıdem, mezuniyet durumları ve çalıştıkları okul türü ile ilgili bilgileri içeren bir anket geliştirilmiştir.

Verilerin Analizi:

Araştırma İstanbul'daki devlet okulu ve özel okullarda olmak üzere toplam 36 okulda yapılmıştır. Bu okullarda toplam 280 öğretmen gözlenmiştir. Araştırmada kullanılan gözlem formunu, araştırmacılar tarafından özel bir eğitime tabi tutulan M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sınıf Öğretmenliği ABD öğrencileri doldurmuşlardır. Gözlemi yapan öğrenciler, her sınıfa ikişer kişi girerek iki farklı gözlem formu doldurmuşlardır. Daha sonra iki gözlemcinin doldurduğu formlar arasındaki korelasyona bakılmış, yüksek korelasyonu olan gözlem formları araştırma için kullanılmış, düşük korelasyonu olan formlar veri olarak kullanılmamış ve böylece araştırmanın objektifliği yükseltilmeye çalışılmıştır.

Bulgular ve Yorum:

Araştırma sonucunda elde edilen veriler yüzde, ağırlıklı ortalama, t testi ve varyans analizi gibi istatistiksel tekniklerle analiz edilmiş, öğretmenlerin genel olarak bu davranışları gösterip göstermedikleri ve kişisel bilgilerindeki değişkenlere göre bu davranışları göstermelerinin farklılaşıp farklılaşmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırma sonucunda şu bulgular elde edilmiştir:

Tablo I'de gözlem formunu oluşturan maddeler ile bu maddelerin öğretmenler tarafından yapılıp yapılmadığı ve yüzde oranları verilmiştir. Buna göre öğretmenlerin % 30.8'i öğretim sürecinin gerektirdiği davranışları yapmakta, % 69.2'si de etkili bir öğretim süreci için gereken davranışları göstermemektedirler. Etkili bir öğretim süreci için gerekli davranışları göstermeyen öğretmenler

⁶ Sönmez 1996

menler bu davranışları gösteren öğretmenlerin iki katından daha fazladır. Bu duruma göre, öğretmenlerin üçte ikisinden fazlası etkili bir öğretim süreci düzenleyememektedir. 17. ve 9. maddelerin dışındaki tüm maddelerde öğretmenler etkili bir öğretim süreci için gerekli davranışları göstermemektedirler. Saptanan durum Türk Eğitim Sistemi açısından oldukça düşündürücüdür. Eğitimde kalite çabalarının öğretmen boyutundaki durumunun hiç de iç açıcı olmadığı hatta oldukça olumsuz olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin göstermedikleri davranışları içeren maddeler incelendiğinde öğretim açısından oldukça önemli bir takım öğretmen davranışlarının ihmal edildiği söylenebilir. Aşağıdaki tabloya baktığımızda ülkemizdeki başarısız öğrencilerin, başarısızlıklarının tek sorumluları olmadığı anlaşılabilir. Tablo I'deki durumda görüldüğü gibi etkisiz ve verimsiz eğitim ortamı düzenleyen öğretmenlerin de öğrenci başarısızlıklarında oldukça önemli bir payları olduğunu söylemek çok doğru olur. Derslerde öğrencilerin dikkatini çekmeyen , onları derse motive etmeyen, yeni öğrendikleri ile geçmişte öğrendikleri arasında bağ kurdurmayan, açık ve anlaşılır bir dille konuşmayan, beden dilini kullanmayan, ders işlerken teknoloji kullanmayan, dönüt düzeltme ve pekiştireç vermeyen, öğrencileri aktif olarak derse katmayan ve değerlendirme yapmayan bir öğretmenin düzenlediği eğitim ortamından kalite beklemek aslında bir mucize beklemekle eş anlamlıdır.

TABLO I:
Gözlem Formunda:
Gözlem Formunda Yer Alan Maddelerin Yüzde ve Frekans Dağılımı

Sıra	Soru Maddeler	N	F		Yüzde %		Geçerli Yüzde%		Toplam
			Evet	Hayır	Evet	Hayır	Evet	Hayır	
1	Dersin başında öğrenilecek konu ile ilgili bir olay, fıkra, şiir, şarkı, soru v.b. gibi etkinliklerle öğrencilerin dikkatini çekiyor mu?	380	100	280	26	74	26	74	100
2	Öğrenilecek konunun gerçek hayatta ne işe yarayacağına ilişkin olarak bağlantılar kuruyor mu? Bu bilgilerin nerede ve nasıl kullanacaklarını anlatıyor mu?	380	86	294	23	77	23	77	100
3	Öğrenilecek konuya ilişkin hedef davranışları dersin başında öğrencilere belirtiyor ve söylüyor mu?	380	72	308	19	81	19	81	100
4	Önceki öğrenilenlerle yeni konunun bağlantılarını kuruyor mu?	380	110	270	29	71	29	71	100
5	Dersi doğru, açık ve anlaşılır bir anlatım dili ile işliyor mu?	380	134	246	35	65	35	65	100
6	Ses tonunu konunun ve sınıfın özelliklerine göre zaman zaman alçaltıp; zaman zaman yükseltiyor mu?	380	83	297	22	78	22	78	100
7	Ders işlerken beden dili (jest, mimik, el-kol, baş v.b.) hareketlerini kullanıyor mu?	380	127	253	33	67	33	67	100
8	Öğrencileri aktif olarak derse katıyor mu?	380	94	286	25	75	25	75	100
9	İşlenen konunun her bir bölümü ile ilgili soru veya sorular soruyor mu?	380	224	156	59	41	59	41	100
10	Dersin işleniş sırasında öğrencilere yöneltilen sorulara verilen yanlış cevapları anında düzeltiyor mu?	380	114	266	30	70	30	70	100
11	Dersin işleniş sırasında öğrencileri soru sormaya yöneltiyor mu? İzin veriyor mu?	380	76	314	20	80	20	80	100
12	Dersin işleniş sırasında sorulan sorulara doğru cevap veren ve olumlu davranış gösteren öğrencileri ödüllendirici davranışlar gösteriyor mu? (Aferin, bravo, çok güzel demesi, jest ve mimiklerle onaylamak v.b.)	380	92	288	24	76	24	76	100

13	Dersin işlenişi sırasında sorulan sorulara yanlış cevap veren, cevap vermeyen veya olumsuz davranış (derste konuşma, arkadaşlarını rahatsız etme, dersi dinlememe v.b.) gösteren öğrencilere ceza veriyor mu? (Hakaret etme, kızma, alay etme, fiziksel ceza v.b.)	380	207	173	54	46	54	46	100
14	Dersi işlerken araç-gereç ve teknoloji kullanıyor mu? (Televizyon, video, VCD, bilgisayar, tepegöz, resim, harita, grafik, tablo, broşür v.b.)	380	87	293	23	77	23	77	100
15	Dersin sonunda işlenen konuyu kendisi ya da öğrenciler özetliyor mu?	380	63	317	17	83	17	83	100
16	Dersin sonunda işlenen konu ile ilgili sorular sorarak değerlendirme yapıyor mu?	380	108	272	28	72	28	72	100
17	Öğrencilere işlenen konuyu pekiştirmeye ve yeni durumlara uyarlamaya yönelik ev ödevi veriyor mu?	380	218	162	57	43	57	43	100

Araştırmada yapılan bir başka analiz de öğretmenlerin cinsiyet, meslekî kıdem, mezun oldukları okul ile çalıştıkları okul türü değişkenlerine göre gösterdikleri davranışların farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin yapılmıştır. Her madde için ayrı ayrı yapılan bu analiz sonucunda 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16 ve 17. maddelerdeki öğretmen davranışlarının gösterilip gösterilmediği yukarıda sayılan değişkenlerin hepsine göre farklılaşmadığı görülmüştür. Buna karşın 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12 ve 13. maddelerin gösterilip gösterilmediği, sayılan değişkenlerin hepsine göre farklılaşmaktadır. Buna göre;

TABLO II-a:
Cinsiyet Değişkenine Göre
Giriş Davranışlarını Yapma Düzeylerindeki Farklılaşma Düzeyleri

Cinsiyet	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Bayan	120	28,50	9,70	278	,250	,05
Bay	160	28,46	9,25			

Öğretmenlerin dersin başında öğrenilecek konu ile ilgili olarak olay, fıkra, şiir, şarkı, soru v.b. gibi etkinliklerle öğrencilerin dikkatini çekip çekmedikleri konusunda cinsiyet faktörüne göre yapılan analiz sonuçlarına göre erkek ve bayan öğretmenler arasında .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur.

Buna göre bayan öğretmenlerin öğrenilecek konu ile ilgili bir olay, fıkra, şiir, şarkı, soru v.b. gibi etkinliklerle öğrencilerin dikkatini çekme davranışını erkek öğretmenlere oranla daha fazla yaptıklarını düşünebiliriz.

Yine aynı konuda okul türleri arasında yapılan analiz sonucunda ise aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

TABLO II-b:
Okul Türü Değişkenine Göre
Giriş Davranışlarını Yapma Düzeylerindeki Farklılaşma Düzeyi

<i>Okul Türü</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Özel	68	2,53	1,53	278	5,837	,01
Devlet	212	1,75	1,13			

Tabloya göre okul türleri arasında .01 düzeyinde oldukça anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir. Özel okullardaki öğretmenlerin, öğrenilecek konu ile ilgili bir olay, fıkra, şiir, şarkı, soru v.b. gibi etkinliklerle öğrencinin dikkatini çekmeye devlet okullarından daha fazla yer verdiği görülmektedir.

TABLO II-c:
Kıdem Değişkenine Göre Giriş Davranışlarını Yapma Düzeylerindeki Farklılaşmalar

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	20941.429	275	52.238	56.194	.01
Gruplar Arası	10518.309	4	4106.070		
TOPLAM	31.459.738	279			

TABLO II-d:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	24.12	8.08
6-10 Yıl	62	36.23	8.26
11-15 Yıl	75	25.80	7.30
16-20 Yıl	67	26.95	3.89
21- üzeri	35	28.30	4.05
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğrenilecek konu ile ilgili bir olay, fıkra, şiir, şarkı, soru v.b. gibi etkinliklerle öğrencilerin dikkatini çekmeye yönelik çalışmaların yapılmasına ilişkin kıdem değişkenine göre yapılan varyans analizinde gruplara arasında .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Bu sonuçlar ışığında 6-10 yıl kıdeme sahip öğretmenlerin belirtilen etkinlikleri daha sık yaptıkları söylenebilir.

TABLO II-e
Mezun Olunan Okul Türü Değişkenine Göre
Öğretmenlerin Giriş Davranışlarını Yapma Düzeylerindeki Farklılaşmalar

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	19216.120	5	4763.276	214.900	.01
Gruplar Arası	9854.240	274	19.450		
TOPLAM	29070.360	279			

TABLO II-f:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>Ss</i>
Öğretmen Okulu	62	21.76	2.18
Eğitim Enstitüsü	22	26.36	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	28.61	2.59
Ön Lisans	48	35.06	5.59
Eğitim Fakültesi	89	43.01	5.47
Diğer	26	27.67	5.75
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğrenilecek konu ile ilgili bir olay, fıkra, şiir, şarkı, soru v.b. gibi etkinliklerle öğrencilerin dikkatini çekmeye yönelik çalışmaların yapılmasına ilişkin mezun olunan bölüm değişkenine göre yapılan varyans analizinde gruplar arasında .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre eğitim fakültesi mezunu olan öğretmenlerin belirtilen etkinliklere daha fazla yer verdikleri görülmektedir..

TABLO III-a:
Dersi Geliştirme Davranışlarını Yapma Düzeylerinin
Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Bayan	120	5,78	1,67	278	7,512	,124
Bay	160	4,60	1,48			

Öğretmenlerin, öğrenilecek konunun gerçek hayatta ne işe yarayacağına ilişkin olarak bağlantılar kurup kurmadıkları sorusuna verilen yanıtlar üye-

rinde cinsiyet faktörüne göre yapılan analiz sonucunda anlamlı bir fark bulunamamıştır.

TABLO III-b:
Dersi Geliştirme Davranışlarını Yapma Düzeylerinin
Okul Türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Okul Türü</i>	<i>n</i>	<i>X</i>	<i>Ss</i>	<i>Sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Özel Okul	68	10,21	1,34	279	,567	,05
Devlet Okulu	212	9,14	1,13			

Öğretmenlerin, öğrenilecek konunun gerçek hayatta ne işe yarayacağına ilişkin olarak bağlantılar kurup kurmadıkları sorusuna verilen yanıtlar üzerinde çalışılan okul türü değişkenine göre yapılan analiz sonucunda .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur.

Buna göre özel okulda çalışan öğretmenlerin bu etkinlikleri daha fazla yaptıkları söylenebilir.

TABLO III-c:
Dersi Geliştirme Davranışlarını Yapma Düzeylerinin
Kıdem Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	18742.319	275	55.423	62.296	.01
Gruplar Arası	11245.210	4	4178.145		
TOPLAM	29987.529	279			

TABLO III- d:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	36.13	8.08
6-10 Yıl	62	37.41	8.26
11-15 Yıl	75	28.80	7.30
16-20 Yıl	67	19.75	3.89
21- üzeri	35	28.33	5.20
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin, öğrenilecek konunun gerçek hayatta ne işe yarayacağına ilişkin olarak bağlantılar kurup kurmadıkları sorusuna verilen yanıtlar üzerinde kıdem değişkenine göre yapılan analiz sonucunda gruplar arasında .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur.

Buna göre 1-6 yıl ile 7-10 yıl arasında kıdeme sahip olan öğretmen diğer gruplara oranla bu tür etkinlikleri daha çok kullanmaktadır.

TABLO III-e:
Dersi Geliştirme Davranışlarını Yapma Düzeylerinin Mezun Olunan Okul Türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

Kaynak	Kareler Toplamı	SD	x Karesi	F Oranı	P
Gruplar İçi	17258.784	5	9745.244	248.725	.01
Gruplar Arası	8451.324	274	21.857		
TOPLAM	25710.108	279			

TABLO III-f:

Gruplar	N	x	Ss
Öğretmen Okulu	62	25.73	2.18
Eğitim Enstitüsü	22	20.43	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	29.81	2.59
Ön Lisans	48	40.17	5.59
Eğitim Fakültesi	89	41.32	5.47
Diğer	26	35.83	5.75
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin, öğrenilecek konunun gerçek hayatta ne işe yarayacağına ilişkin olarak bağlantılar kurup kurmadıkları sorusuna verilen yanıtlar üzerinde yapılan analiz sonucunda .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur.

Bu sonuçlar ışığında eğitim fakültesi mezunu olan öğretmenlerin bu etkinlikleri daha fazla yaptıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

TABLO IV-a:
Dersi Geliştirmenin İkinci Basamağında Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

Cinsiyet	N	X	ss	sd	t	p
Kız	120	16,18	7,78	278	2,250	,240
Erkek	160	16,29	7,98			

Öğretmenlerin, öğrenilecek konuya ilişkin hedef davranışları dersin başında öğrencilere belirtiyor ve söylüyor değişkenine verilen yanıtlar üzerinde .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur.

Tablodaki sonuçlara göre, erkek öğretmenler az sayılabilecek bir farkla yüksek puan almışlardır.

TABLO IV-b:
Dersi Geliştirmenin İkinci Basamağında Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Okul Türü</i>	<i>n</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Özel Okul	68	2,49	1,34	279	,555	,05
Devlet Okulu	212	1,24	1,13			

Öğretmenlerin, öğrenilecek konuya ilişkin hedef davranışları dersin başında öğrencilere belirtiyor ve söylüyor değişkenine verilen yanıtlar üzerinde .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur.

Özel okullarda çalışan öğretmenlerin konuya ilişkin hedef ve davranışları dersin başında öğrencilere söylemeyi resmî okullarda çalışan öğretmenler daha az yapmaktadır diyebiliriz.

TABLO IV-c:
Dersi Geliştirmenin İkinci Basamağında Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	18045.429	275	124.650		
Gruplar Arası	8798.211	4	5247.140	85.276	.01
TOPLAM	26843.640	279			

TABLO IV-d

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	24.21	8.08
6-10 Yıl	62	28.42	8.26
11-15 Yıl	75	38.65	7.30
16-20 Yıl	67	35.24	3.89
21- üzeri	35	26.14	5.18
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin, öğrenilecek konuya ilişkin hedef davranışları dersin başında öğrencilere belirtip söylemesi maddesinin kıdem değişkeni ile karşılaştırılması sonucunda .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma ortaya çıkmıştır.

Buna göre 11-15 yıllık kıdem grubunda yer alan öğretmenlerin belirtilen etkinlikleri yapmaya daha çok özen gösterdikleri görülmüştür. 16-20 yıl kıdeme sahip öğretmenlerin de yine aynı şekilde bu etkinlikleri yapmaya özen gösterdikleri ortaya çıkmaktadır.

TABLO IV-b:
Dersi Geliştirmenin İkinci Basamağında Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Mezun Olunan Okul Türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	25354.745	5	5247.321	341.505	.01
Gruplar Arası	9254.124	274	120.124		
TOPLAM	31479.640	279			

TABLO b:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
Öğretmen Okulu	62	27.14	2.18
Eğitim Enstitüsü	22	32.48	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	29.14	2.59
Ön Lisans	48	25.24	5.59
Eğitim Fakültesi	89	30.24	5.47
Diğer	26	21.19	5.75
TOPLAM	280	30.87	8.88

Öğretmenlerin, öğrenilecek konuya ilişkin hedef davranışları dersin başında öğrencilere belirtip söylemesi maddesinin mezun olunan okul türü ile yapılan varyans analizi sonucunda .01 düzeyinde farklılaşma tespit edilmiştir.

Tabloya göre en fazla eğitim enstitüsü mezunu olan öğretmenlerin öğrenilecek konuya ilişkin hedef davranışları dersin başında öğrencilere belirttiği anlaşılmıştır.

TABLO V-a:
Dersi Geliştirmenin İkinci Basamağında Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Değişkenine Yeni Konularla Bağlantısının Kurulmasına Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Cinsiyet</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Kız	120	16,68	7,78	278	-1,250	,129
Erkek	160	16,74	6,98			

Önceki öğrenilenlerin yeni konularla bağlantısının kurulması maddesi cinsiyet faktörüne göre analiz edildiğinde bayan ve erkek öğretmenler arasında anlamlı bir farklılaşmaya rastlanmamıştır.

TABLO V-b:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Okul Türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Okul Türü</i>	<i>n</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Özel Okul	68	2,29	1,34	279	,756	,05
Devlet Okulu	212	2,18	1,13			

Önceki öğrenilenlerin yeni konularla bağlantısının kurulması maddesi çalışılan okul türü faktörüne göre analiz edildiğinde .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Tabloya göre özel okullarda çalışan öğretmenlerin devlet okullarında çalışan öğretmenlere oranla önceki öğrenilenlerin yeni konularla bağlantısının kurulması konusunda daha fazla özenli olduğu düşünülebilir.

TABLO V-c:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin Kıdem Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	27451.322	275	102.433	65.214	.01
Gruplar Arası	10247.247	4	24001.070		
TOPLAM	31479.640	279			

TABLO b:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	32.14	8.08
6-10 Yıl	62	28.15	8.26
11-15 Yıl	75	24.14	7.30
16-20 Yıl	67	26.12	3.89
21- üzeri	35	27.41	5.41
Toplam	280	32.03	8.88

Önceki öğrenilenlerin yeni konularla bağlantısının kurulması maddesi kıdem değişkenine göre varyans analizine tabi tutulduğunda .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma görülmüştür.

Tablodaki sonuçlar incelendiğinde 1-5 yıllık kıdeme sahip olan öğretmenlerin bu çalışmayı yapmada daha özenli oldukları düşünülebilir.

TABLO V-c:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Okul Türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	28132.417	5	5241.320	124.870	.01
Gruplar Arası	12643.320	274	23.210		
TOPLAM	40775.737	279			

TABLO V-d:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
Öğretmen Okulu	62	24.51	2.18
Eğitim Enstitüsü	22	21.10	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	34.15	2.59
Ön Lisans	48	38.10	5.59
Eğitim Fakültesi	89	39.21	5.47
Diğer	26	37.10	5.75
TOPLAM	280	32.03	8.88

Önceki öğrenilenlerin yeni konularla bağlantısının kurulması maddesi mezun olunan okul türüne göre varyans analizine tabi tutulduğunda .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir

Tablodaki sonuçlara göre eğitim fakültesi ve ön lisans programı mezunu olan öğretmenlerin bu etkinliklere daha çok yer verdikleri görülmektedir.

TABLO VI-a:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Cinsiyet</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Kız	120	18,16	7,78	278	,196	,01
Erkek	160	13,20	6,98			

Öğretmenlerin dersleri doğru, açık ve anlaşılır bir dille işleyip işlemedikleri cinsiyet faktörüne göre ele alındığında .01 düzeyinde farklılaşma ortaya çıkmıştır.

Buna göre bayan öğretmenlerin erkek öğretmenlere oranla dersi doğru, açık ve anlaşılır bir dille işledikleri söylenebilir.

TABLO VI-b:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Okul türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Okul Türü</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Özel Okul	68	1, 11	1,34	279	,567	,05
Devlet Okulu	212	1, 17	1,13			

Öğretmenlerin dersleri doğru, açık ve anlaşılır bir dille işleyip işlemedikleri çalışılan okul türü faktörüne göre ele alındığında .05 düzeyinde farklılaşma ortaya çıkmıştır.

Farklılaşma ortaya çıkmasına rağmen aritmetik ortalamalar incelendiğinde büyük bir fark olmadığı görülmektedir. Dili kullanma bakımından özel okul öğretmeni olsun, devlet okulu öğretmeni olsun farklılaşmanın fazla olmadığı söylenebilir.

TABLO VI-c:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Kıdem Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	20415.327	275	85.248	47.396	.01
Gruplar Arası	11312.214	4	4157.121		
TOPLAM	31479.640	279			

TABLO VI-d:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	32.14	8.08
6-10 Yıl	62	28.19	8.26
11-15 Yıl	75	32.19	7.30
16-20 Yıl	67	40.21	3.89
21- üzeri	35	20.13	3.24
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin dersleri doğru, açık ve anlaşılır bir dille işleyip işlemedikleri kıdem faktörüne göre ele alındığında .01 düzeyinde farklılaşma ortaya çıkmıştır.

Buna göre 16-21 yıllık kıdeme sahip olan öğretmenlerin derslerini işlerken dili doğru, açık ve anlaşılır kullanmaya diğer gruplardan daha fazla özen gösterdiği söylenebilir.

TABLO VI-e:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Okul türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	27113.1470	5	52610.246	324.210	.01
Gruplar Arası	8745.124	274	24.410		
TOPLAM	279876.594	279			

TABLO f:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>Ss</i>
Öğretmen Okulu	62	40.15	5.47
Eğitim Enstitüsü	22	28.45	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	30.14	2.59
Ön Lisans	48	32.14	5.59
Eğitim Fakültesi	89	28.14	2.18
Diğer	26	30.12	5.75
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin dersleri doğru, açık ve anlaşılır bir dille işleyip işlemedikleri mezun olunan okul faktörüne göre ele alındığında gruplar arasında .01 düzeyinde farklılaşma ortaya çıkmıştır

Tablodaki sonuçlara göre öğretmen okulu mezunu olan öğretmenlerin ders anlatırken dili açık, anlaşılır ve doğru kullanmaya daha fazla özen gösterdikleri söylenebilir.

TABLO VII-a:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>Sd</i>	<i>t</i>	<i>P</i>
Kız	120	15,21	7,78	278	,350	,05
Erkek	160	14,87	6,98			

Öğretmenlerin, sınıfta ses tonunun, sınıfın ve konunun özelliklerine göre zaman zaman alçaltıp zaman zaman yükseltmeleri maddesi cinsiyet değişkeni ile analiz edilmiş ve .05 düzeyinde bir farklılaşma görülmüştür.

Tablodaki aritmetik ortalamalar incelendiğinde cinsiyetler arasında belirgin bir farklılaşma olmadığı söylenebilir.

TABLO VII-b:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Okul Türü</i>	<i>N</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Özel Okul	68	5.01	3,42	279	,567	,05
Devlet Okulu	212	5.41	2,21			

Öğretmenlerin, sınıfta ses tonunun, sınıfın ve konunun özelliklerine göre zaman zaman alçaltıp zaman zaman yükseltmeleri maddesi çalışılan okul türü değişkeni ile analiz edilmiş ve .05 düzeyinde bir farklılaşma görülmüştür.

Tablodaki aritmetik ortalamalar incelendiğinde cinsiyetler arasında belirgin bir farklılaşma olmadığı söylenebilir.

TABLO VII-c:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Kıdem Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri:

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	22.475.128	275	75.245	87.296	.01
Gruplar Arası	9874.111	4	4184.070		
TOPLAM	32.349.239	279			

TABLOVII-d :

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	37.21	8.08
6-10 Yıl	62	36.23	8.26
11-15 Yıl	75	27.80	7.30
16-20 Yıl	67	24.95	3.89
21- üzeri	35	26.30	
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin, sınıfta ses tonunun, sınıfın ve konunun özelliklerine göre zaman zaman alçaltıp zaman zaman yükseltmeleri maddesi ile kıdem değişkeni arasında varyans analizi yapılmış ve .01 düzeyinde bir farklılaşma görülmüştür.

Tablo incelendiğinde 6-10 yıllık tecrübeye sahip olan öğretmenlerin bu davranışı diğer gruplara oranla daha çok gerçekleştirdiği söylenebilir.

TABLO VII-c:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin
Okul türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	23816.380	5	4763.276	244.900	.01
Gruplar Arası	7663.260	274	19.450		
TOPLAM	31479.640	279			

TABLO d:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
Öğretmen Okulu	62	23.86	2.18
Eğitim Enstitüsü	22	24.26	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	24.61	2.59
Ön Lisans	48	38.07	5.59
Eğitim Fakültesi	89	40.01	5.47
Diğer	26	39.67	5.75
TOPLAM	280	32.03	8.88

TABLO VIII-a:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Bayan	120	24,62	4,30	278	6,931	,05
Bay	160	21,80	3,83			

Öğretmenlerin ders işlerken beden dilini kullanmaları maddesi cinsiyet değişkeni ile analiz edilmiş, bay ve bayan öğretmenler arasında .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Tablodaki aritmetik ortalamalar incelendiğinde cinsiyetler arasında belirgin bir farklılaşma olmadığı söylenebilir.

TABLO VIII-b:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin Okul türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Okul Türü</i>	<i>n</i>	<i>x</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Özel Okul	68	2,19	1,34	279	,567	,05
Devlet Okulu	212	2,11	1,13			

Öğretmenlerin ders işlerken beden dilini kullanmaları maddesi çalışılan okul türü değişkeni ile analiz edilmiş, özel okul ve devlet okulunda çalışan öğretmenler arasında .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Tablodaki aritmetik ortalamalar incelendiğinde cinsiyetler arasında belirgin bir farklılaşma olmadığı söylenebilir.

TABLO VIII-c:
Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin Kıdem Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	22471.124	275	55.433	57.296	.01
Gruplar Arası	9528.211	4	3176.070		
TOPLAM	31 999.335	279			

TABLO VIII-d:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	37.21	8.08
6-10 Yıl	62	36.23	8.26
11-15 Yıl	75	27.80	7.30
16-20 Yıl	67	24.95	3.89
21- üzeri	35	26.30	3.41
Toplam	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin ders işlerken beden dilini kullanmaları maddesi kıdem değişkeni ile varyans analizi yapılmış; gruplar arasında .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Tabloya göre 1-5 yıllık tecrübeye sahip olan öğretmenlerin beden dilini kullanmayı diğer gruplara oranla daha fazla tercih ettiği söylenebilir.

TABLO VIII-e:

Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin Okul Türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	24741.148	5	4763.276	324.210	.01
Gruplar Arası	8354.471	274	19.450		
TOPLAM	33.095.619	279			

TABLO f:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
Öğretmen Okulu	62	23.86	2.18
Eğitim Enstitüsü	22	27.26	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	22.61	2.59
Ön Lisans	48	38.07	5.59
Eğitim Fakültesi	89	40.14	5.47
Diğer	26	38.67	5.75
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin ders işlerken beden dilini kullanmaları maddesi mezun olunan okul türü değişkeni ile varyans analizi yapılmış ve gruplar arasında .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Tablodaki sonuçlar incelendiğinde eğitim fakültesi mezunu olan öğretmenlerin diğer gruplara oranla beden dilini kullanmaya daha çok özen gösterdikleri söylenebilir.

TABLO IX-a:

Davranışları Gerçekleştirme Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	<i>X</i>	<i>ss</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Kız	120	14,10	7,78	278	,351	,05
Erkek	160	13,72	6,98			

Öğretmenlerin, dersin işleniş sırasında sorulan sorulara doğru cevap veren ve olumlu davranış gösteren öğrencileri ödüllendirici davranışlar gösterip göstermediklerine ilişkin madde ile cinsiyet değişkeni arasında yapılan analiz sonucunda .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma ortaya çıkmıştır.

Buna göre tablodaki aritmetik ortalamalara baktığımızda bayan öğretmenler lehine bir farklılaşma gözükmesine rağmen bu fark çok büyük değildir. Dersin işlenişi sırasında sorulan sorulara doğru cevap veren ve olumlu davranış gösteren öğrencileri ödüllendirici davranışlar gösterilmesinde bayan öğretmenlerin daha hassas olduğunu söyleyebiliriz.

TABLO IX b:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Kıdem Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	28754.145	275	45.432	47.193	.01
Gruplar Arası	8547.142	4	2587.410		
TOPLAM	37.301.287	279			

TABLO c:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	37.21	8.08
6-10 Yıl	62	36.21	8.26
11-15 Yıl	75	27.84	7.30
16-20 Yıl	67	24.92	3.89
21- üzeri	35	26.34	3.24
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin dersin işlenişi sırasında sorulan sorulara doğru cevap veren ve olumlu davranış gösteren öğrencileri ödüllendirici davranışlar gösterip göstermediklerine ilişkin madde ile kıdem değişkeni arasında yapılan varyans analizi sonucunda .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma ortaya çıkmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre 1-5 yıllık tecrübeye sahip olan öğretmenlerin bu davranışları göstermede daha etkin oldukları söylenebilir.

TABLO IX-d:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Okul Türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	32547.160	5	4763.276	124.524	.01
Gruplar Arası	8350.241	274	19.450		
TOPLAM	40.897.401	279			

TABLO IX-e:

Gruplar	N	x	Ss
Öğretmen Okulu	62	23.86	2.18
Eğitim Enstitüsü	22	24.26	3.03
Eğitim Yüksek Okulu	33	24.61	2.59
Ön Lisans	48	38.07	5.59
Eğitim Fakültesi	89	40.01	5.47
Diğer	26	39.67	5.75
Toplam	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin dersin işlenişi sırasında sorulan sorulara doğru cevap veren ve olumlu davranış gösteren öğrencileri ödüllendirici davranışlar gösterip göstermediklerine ilişkin madde ile mezun olunan okul türü değişkeni arasında yapılan varyans analizi sonucunda gruplar arasında .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma ortaya çıkmıştır.

Tabloya göre eğitim fakültesi mezunu öğretmenlerin bu davranışları daha çok kullandıkları söylenebilir.

TABLO X-a:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

Cinsiyet	n	X	ss	sd	t	p
Kız	120	16,18	7,78	278	,442	,05
Erkek	160	15,40	6,98			

Öğretmenlerin dersin işlenişi sırasında sorulan sorulara yanlış cevap veren, cevap vermeyen veya olumsuz davranış (derste konuşma, arkadaşlarını rahatsız etme, dersi dinlememe v.b.) gösteren öğrencilere ceza verip vermelerine ilişkin madde ile cinsiyet faktörü arasında yapılan analiz sonuçlarına göre .05 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Tabloya göre bayan öğretmenlerin bu davranışı daha çok yaptıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

TABLO X-b:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Okul türü Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

Okul Türü	n	X	ss	sd	t	p
Özel Okul	68	1,19	1,34	279	,458	,01
Devlet Okulu	212	2,29	1,13			

Öğretmenlerin dersin işlenişi sırasında sorulan sorulara yanlış cevap veren, cevap vermeyen veya olumsuz davranış (derste konuşma, arkadaşlarını rahatsız etme, dersi dinlememe v.b.) gösteren öğrencilere ceza verip vermeme-leri maddesi ile görev yapılan okul türü karşılaştırılmış ve .01 düzeyinde farklılaşma tespit edilmiştir.

Tablodaki aritmetik ortalamalar incelendiğinde devlet okulunda çalışan öğretmenlerin bu davranışı daha çok tercih ettikleri söylenebilir.

TABLO X-c:
Davranışları Gerçekleştirme
Düzeylerinin Kıdem Değişkenine Göre Farklılaşma Düzeyleri

<i>Kaynak</i>	<i>Kareler Toplamı</i>	<i>SD</i>	<i>x Karesi</i>	<i>F Oranı</i>	<i>P</i>
Gruplar İçi	31951.429	275	55.433	47.286	.01
Gruplar Arası	9528.211	4	3176.070		
TOPLAM	31479.640	279			

TABLO X-d:

<i>Gruplar</i>	<i>N</i>	<i>x</i>	<i>Ss</i>
1-5 Yıl	41	28.21	8.08
6-10 Yıl	62	24.23	8.26
11-15 Yıl	75	35.80	7.30
16-20 Yıl	67	36.40	3.89
21- üzeri	35	26.30	6.40
TOPLAM	280	32.03	8.88

Öğretmenlerin dersin işlenişi sırasında sorulan sorulara yanlış cevap veren, cevap vermeyen veya olumsuz davranış (derste konuşma, arkadaşlarını rahatsız etme, dersi dinlememe v.b.) gösteren öğrencilere ceza verip vermeme-lerine ilişkin madde, öğretmenlerin kıdem değişkeni ile varyans analizi yapılmış ve gruplar arasında .01 düzeyinde anlamlı bir farklılaşma tespit edilmiştir.

Bu sonuçlara göre 16-20 yıllık kıdeme sahip olan öğretmenlerin bu davranışları daha çok tercih ettikleri söylenebilir.

Sonuç olarak, öğretmenlerin etkili bir öğretim süreci düzenleme konusunda çok başarılı olduğu söylenemez. Bu durum öğretmenlerin öğretim sürecinin plânlaması, uygulanması ve değerlendirilmesi ile ilgili olan bilgilerin bir bölümünden yoksun olduklarını gösterdiği gibi, öğretmenlerin duyarsız ol-

duklarını da gösterebilir. Her ne sebepten kaynaklanıyor olursa olsun, bu olumsuz durum giderilmediği sürece düzenlenen öğretim süreçlerinin dolayısıyla eğitimin kalitesinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle eğer eğitimde çağı yakalamak hatta önüne geçmek istiyorsak öğretmenlerimizin daha etkili ve verimli öğretim ortamları düzenlemeleri ve etkili davranışlar sergilemeleri gerekmektedir. Aksi takdirde, çağı yakalayamayacağımız gibi daha da geride kalmamız bir sürpriz olmayacaktır.

Öğretmen yetiştiren kurumlarda verilen formasyon grubu derslerin, dersin konusu ile aynı alanda akademik çalışma yapmış öğretim elemanları tarafından verilmesinin bu derslerdeki kaliteyi artıracığı düşünülmektedir.

Bunu yapabilmenin en etkili yolu öğretmen yetiştiren kurumlarda verilen formasyon grubu derslerinin kaliteli bir şekilde verilmesidir.

Mevcut çalışan öğretmenlerin de öğrenme-öğretme süreçlerini etkili bir şekilde tasarlamaları ve bu süreci kaliteli bir şekilde yürütmelerini sağlamak için, hizmet içi eğitimlere katılmaları, eskimiş ve unutulmuş bilgilerini yenilemeleri gerekmektedir.

“THE MODE OF BEHAVIOR THAT HAVE BEEN EXPECTED FROM TEACHERS IN THE PROCESS OF LEARNING AND TEACHING”

Abstract

There is no doubt that, the quality of education depends on the productivity of teaching and learning process. The effectiveness of education process depends on the teachers' behaviors that will increase the effectiveness of education. The purpose of this research is to determine that; to what degree the teachers perform these mode of behavior. This research was done totally at 36 private and state schools and was done with the total of 280 teachers who work at these schools. In this research a personal information form which includes the teachers individual information and is formed by four items and also an observation form includes the behavior which are expected from a teacher in the process of education and is formed by seventeen items were used as tools of datum. Teachers were observed during the lessons. This survey tried to determine whether there are differences between the situation that the teachers indicate their general behaviors and if these situations change according to the variables like sexuality, professional career, graduation and the kind of school that they work at. At the end of this research it is seen that teachers did not perform the large extent of behavior they were supposed to perform in their teaching process.

Keywords

Education, learning and teaching, behaviours of teachers.

İLK FARŞÇA İLHANLI FERMANI*

Abol'ala SOUDAVAR

Çeviren: Osman G. ÖZGÜDENLİ**

ÖZET

Bu yazıda yayımlanarak tahlili yapılacak olan ferman (yarlıg), İlhanlı hükümdarı Geyhâtû Han (1290-1295) devrinde, Emîr Bay-itmiş Aka tarafından gelirleri Nusret-i Fakîre zaviyesine vakfedilmiş olan Mendişîn köyüne herhangi bir müdahalede bulunulmaması için 692/1293 yılında Batı İran'daki Kârîz (?)'den sâdır olunmuştur. Bu özelliği ile zamanımıza ulaşan en eski Farsça İlhanlı fermanıdır. İçerisinde Türk, Moğol, İran ve Arap kültüründen muhtelif unsurlara rastlanan bu ferman, tarihî ve diplomatik ehemmiyetinin yanında, yarlıg, sözi, aka gibi Türkçe kelime ve istihlâhların kullanılması, menşei karanlık ve tartışmalı olan tuğranın en eski örneklerinden birine sahip olması ve al-tamga ile mühürlenmiş olması gibi özellikleri açısından da son derece büyük bir öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler:

İlhanlı devleti, Geyhâtû Han (Arincin Turci), yarlıg, ferman, al-tamga, tuğra.

İlhân Geyhâtû'nun Fermânı: Bu yazıda yayımlanacak olan ferman, Kuzey-Batı İran'da 692/1293 yılında sâdır olunmuştur. Kağıdın boyutu 136x37,5 cm.'dir. Moğol devri İran kültürünün karışık ve karmaşık bir numunesi olan bu ferman, Budaî bir adla anılan bir İlhanlı hükümdarı adına, Farsçalaşmış bir Arapça hat ve yarı Türkçe yarı Farsça bir dille yazılmış, Çince bir mühür (*al-tamga*) ile mühürlenerek sâdır olunmuştur. Bu vesika aynı zamanda İlhanlı devletinin bilinen ilk Farsça fermanıdır¹. Bir hangâh (*hânkâh*)'ın mevkûfâtının korunması hakkında kaleme alınan bu fermanın metni şu şekildedir:

* Bilinen en eski Farsça İlhanlı fermanını konu alan bu makale, Abol'ala Soudavar [Ebû'l-'Alâ Sûdâver] tarafından yayımlanan *Art of the Persian Courts* (New York 1992, s. 34-34, 52-53) isimli eser içerisindeki "Farmân of the Il-Khan Gaykhatu" başlıklı yazının Muhsin Ca'ferî-mezheb tarafından "Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân" başlığı ile yayımlanan ilâveli Farsça tercümesi (*Mîrâs-i Câvidân*, Sene 8, nr. 1, Sayı 29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36) üzerinden, asıl İngilizce metin ile de karşılaştırılarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Dipnotlarda tarafımızdan yapılan ilâveler Türkçe'ye Çeviren [T.Ç.] rumuzu ile gösterilmiştir (Osman G. Özgüdenli).

** Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Büyük Han Güyük'ün 644/1246 tarihli daha eski bir Farsça fermanı İlhanlılar'a değil Moğollar'a aittir. (P. Pelliot, *Revue de l'orient chrétien*, 3d ser., 23 (1922), s. 17-18. K.E. Lupprian, "Die Beziehungen der Pâpste zu Islamischen und Mongolischen Herrschern im 113. Jahrhundert und Ihre Briefwechsels", *Studi e Testi* (Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1981), vol. 291, s. 182-189).

METİN

[ارنجین تو] رچی یرلیغیندین
 شیکتور، آقبوقا، طغاجار سوزیندین
 احمد صاحب دیوان سوزی^۱
 باسقاق و نواب و متصرفان اردبیل بدانند کی
 دیه مندشین از اعمال آنجا^۲ کی تعلق بامیر بزرگ
 بایتمیش آقا داشت و او بر زاویه^۳ نصرت فقیره وقف گردانیده تا آبادان گردانیده
 محصول آن را در وجه سفره درویشان و آینده و رونده صرف می گرداند
 درین وقت نمود کی هم چنان خراب است. اگر از دیوان مکتوبی باستمالت ارسال تا آبادان گردانند
 موجب صواب دولت روزافزون باشد. این مکتوب در قلم آمد تا بر اینجملت که
 وقف کرده اند مقرر دارند و معارض و مزاحم نشوند و مطالبتی ننمایند تا این ده، آبادان
 گشته محصول آن را در وجه سفره آینده و رونده و درویشان نهاده صواب آن بر دوام
 دولت روزافزون عاید گردد. برین جمله روند. فی اوایل جمادی الاخرائی و تسعین و ستمایه
 بمقام کاریز (؟)

METNİN TERCÜMESİ

[Arincin Tu]rcî'nin fermânıdır (*yarlıgındın*).

Şîktûr, Ak-bûkâ, Togâçâr'ın sözüdür (*sözindir*).

Ahmed Sâhib-i Dîvân'ın sözü (*sözi*)².

Erdebîl³'in bâskâk⁴], nâ'ib⁵] ve mutasarıf⁶]ları bilsinler
 ki, oranın (*a'mâl-i âncâ*)⁷ yerleşimlerinden olan Mendişîn

² Tuğra şeklinde kaydedilen “Ahmed Sâhib-i Dîvân” kelimesinden sonra büyük ihtimalle “sözi” (Türkçe ‘sözü’) olması gereken başka bir ibare gelmektedir. Bu kelimenin altındaki üç nokta “p” harfinin noktaları olarak düşünülebilir. Bu da ilk kelimenin “Pülâd” şeklinde okunabileceğini düşündürmektedir ki, Kubilay Kağan'ın İlhanlı sarayındaki temsilcisi olan Pulâd Çing-Sâng'a işaret etmiş olabilir. Bununla birlikte, pek çok kâtibin “ş” harfi ile karıştırılmaması için “s” harfinin altına üç nokta koyduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir. “Sâhib-i Dîvân” ibaresindeki “n” harfinin üzerindeki fazla nokta bizi kelimeyi “sözi” şeklinde okumaya sevk etmektedir. “Söz” kelimesi ve bundan neşet eden tabirler için bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963-75, III, 292-297.

³ [Kuzey Azerbaycan'da önemli ticaret yolları üzerinde yer alan tarihî bir şehirdir (38° 15' 30" Kuzey, 48° 17' 30" Doğu). Hakkında bkz. “Erdebîl”, *Dâniş-nâme-yi İrân ve İslâm*, 11, Tahrân 1991, s. 1479-1486; Mirza Bala, “Erdebil”, *İA*, IV, s. 288-293; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Erdebil”, *DİA*, XI, s. 276-277; R.N. Frye, “Ardabil”, *EI*, I, s. 625-626; “Ardabil”, *EIr.*, II, 357-365; W. Barthold, *Tezkire-yi Cogrâfiyâ-yi Târihi-yi İrân*, (Farsça terc. Hamza Serdâdver), Tahrân 1372/1993, s. 223; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. F. Sezgin, I. G. vol. LXXXV, Frankfurt 1993, s. 163, 168; Dorethea Krawulsky, *İrân-Das Reich der İlhâne: Eine Topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978, s. 514-515 (T.Ç.).]

- ⁴ [Vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılması işlerini yürüten memur. Bu ıstılahın aynı zamanda askerî hâkimler için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. (Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-i Mogûl*, Tahrân 1358/1979, s. 60-63; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II, 262-265; Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1934, IV, 36 n. 1. (T.Ç.)].
- ⁵ [İlhanlılar zamanında valilerin (*hokkâm*) yanında bulunan vekil ve memurlar. *Nâ'ibler*, merkezî hükûmet, ya da valiler tarafından tayin edilen ve sivil idare ile malî işlerden sorumlu görevliler idi. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein Persisch-mongolischer Erlass des Ğalâyiriden Şayh Oveys”, *CAġ*, XIX/1-2, (1972), s. 13; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-i Mogûl*, s. 235-238 (T.Ç.)].
- ⁶ [İlhanlılar zamanında, merkezî hükûmet adına vergi tahsilinden sorumlu kılınan kişiler. Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein Persisch-mongolischer Erlass des Ğalâyiriden Şayh Oveys”, s. 15-16; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-i Mogûl*, s. 211-212 (T.Ç.)].
- ⁷ Bu kelime Prof. G. Herrmann, Yahyâ Zekâ'î ve İrec Afşâr tarafından (hususî temaslarda) “*âncâ*” [orası] (yani Erdebîl) şeklinde okunmuştur. Ancak, yazım tarzı itibariyle *Lencâ*'ya benzemektedir ki, Hazar denizi kenarındaki Deylemân'da bulunan Lengâ'ya nisbet etse gerektir. V. Minorsky, *Hudûdu'l-âlem*, (Regions of the World), 2nd ed., London (Gibb Memorial) 1970, s. 136, 387. (Makalenin Farsça mütercimi olan Sayın Muhsin Ca'ferî-mezheb makaleyi tercüme ettikten sonra, tercümeyle makalenin yazarı Sayın Abol'ala Soudavar'e göndererek bir kaç teklifte bulunmuştur. Sayın A. Soudavar hem tercümeyle gözden geçirmiş, hem de bazı teklifleri kabul etmiştir. Bunlardan, Sayın 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î'nin “*âncâ*” ve “*Lencâ*” meselesi hakkında şunları yazmışlardır: “Ben belki de, *Lencâ*'da Mendîşîn köyünün de bağlı olduğu bir idarî merkez bulunabileceğini düşünmüştüm. Şu anda biraz şüpheye düştüm. Siz fikrinizi ve Sayın 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î'nin düşüncesini ilâve ediniz”). *The Historical Gazetteer of Iran, Tehran and Northwestern Iran*, (ed. A. Adamee, Graz: Akademische Druck und Verlangastalts, 1976-1989) isimli eserde Mendîşîn köyü 37° 25' doğu boylamı, 48° 15' kuzey enleminde gösterilmiştir (harita: I-15-C). [Söz konusu köyün ismi modern haritalarda “*Mîndicîn*” olarak geçmektedir (Nakşe-yi Râhnumâ-yi Elburz-i Garbî (Ğilân), 1/300.000, Ğitâşînâsî nr. 144, Tahrân, C-4. III. Kezâ bkz. *Ferheng-i Cogrâfiyâ'î-yi İrân (Âbâdîhâ)*, *Ostân-i 3 ve 4 Âzerbây-cân*, İntişârât-i Cogrâfiyâ'î-yi Sitâd-i Erteş, Tahrân 1330/1951, IV, 593: *Mendicîn*). Zeynu'l-'Abidîn 'Abdî Beg Kıvâmî-yi Şîrâzî tarafından Şâh I. Tahmâsb için 975/1567-1568 yılında kaleme alınan *Sarihu'l-milk* isimli eserde Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin mefkûfatına bağlı köyler arasında Mendîşîn köyü (*Karye-yi Mendîşîn*)'nün de adı ve alış-satış kayıtları zikredilmiştir (*Sarihu'l-milk*, Kitâbhâne-yi Millî-yi İrân, (Tahrân), nr. 3718, vr. 69; Krş. Ğulâm-Rizâ Akâ-hânî, *Sarihu'l-milk*, *Tashih-i Sevâd-i Vakf-nâme-yi Şeyh Safîu'd-dîn İshak-î Erdebîlî*, Tahrân Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tahrân 1374/1995, s. 103. Tezde köyün ismi hatalı olarak *Mened-neşîn* şeklinde okunmuştur). Yine, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan III. Ahmed devrine ait muhtemelen 1140/1727 tarihli *Halhâl ve Urûmiyye Livâları Mufassal Tapu Tahrîr Defterinde Halhâl livâsının nâhiyelerinden olan Âzerkiyân (veya Âzerlekîn, nâhiye merkezi Kâgez-konân/Ak-kend)*'a bağlı köyler arasında Mendicîn köyü (*Karye-i Mendicîn*)'nün adına rastlanmaktadır (Bkz. BOA, *Tahrir Defteri (TD)*, nr. 910, s. 66-67. 60 hâne ve 32 mücerred olmak üzere toplam 332 nüfus ve 19.070 akçe vergi ile nahiyenin en büyük köylerinden ki, muhtemelen vesikamızda zikredilen *Mendîşîn* ve haritalarda geçen “*Mîndicîn*” köyü olmalıdır. Şu halde, köyün ismi VII/XIII. yüzyıldan günümüze Mendîşîn→Mendîşîn→Mendicîn→Mîndicîn şeklinde değişime uğramış gözükmektedir (T.Ç.)].

köyü, büyük emîr Bay-itmiş⁸] Akâ'ya ait iken, onun tarafından, ma'mûr kılınması ve mahsûlünün dervişler ile gelen-geçen (*âyende vu revende*)'in yiyeceğine sarfedilmesi için *Nusret-i Fakîre*'nin *zâviyesine*⁹ vakfedilmiştir. Şu anda, (zaviyenin) aynı şekilde harab olduğu, eğer dîvândan ma'mûr kılınması yönünde gönül alıcı bir mektup gönderilirse, (bunun) kudreti daima artan devletimizin yapması gereken doğru işlerden olacağı, bildirilmiştir.

Bu ferman, vakf olunduğu şekilde [vergiden muaf] hareket edilmesi, (herhangi bir) müdahalede bulunulmaması, zahmet verilmemesi ve (hiç) bir talepte bulunulmaması için kaleme alınmıştır. Böylece bu köy ma'mûr olarak mahsûlü dervişler ile, gelen-geçenin sofrasına harcansın (ki), bunun *sevâbı* ebedî devletimizin (*devlet-i rûz-efzûn*) devamı üzerine olsun!

Bu şekilde hareket edilsin!

(Bu ferman), 692 [1292] (yılı) Cemâzû'l-âhir [Haziran] (ayı) başlarında,

Kârîz?'de (kaleme alındı).

⁸ [Fermada geçen bu isim Sayın Abol'ala Soudavar tarafından "*Bâytmish Âqâ*" olarak okunmuştur. Eski Türkçe'de 'zengin' ve 'varlıklı' manalarına gelen "*bay*" kelimesi (bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lûgat-it-Türk*, (Yay. Besim Atalay), Ankara 1986, III, 158; IV, 76; İbni Mühennâ, *İbn Mühennâ Lûgatı*, (Yay. Aptullah Battal), Ankara 1988, s. 17; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 36; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II, 259-260) ile 'yapmak-etmek' mânâlarına gelen "*ümiş*" kelimesinin birleşik şekli olduğunu düşündüğümüz bu kelimenin, Türkçe ad verme geleneklerine de uygun bir şekilde, tıpkı muadillerinde (*İl-etmiş*) olduğu gibi 'zengin kılan, zengin kılmış' manasında "*Bay-itmiş Aka*" şeklinde okunması gerektiği kanaatindeyiz. Yine ismin, *Bayıtmiş* şeklinde, Türkçe'de 'zenginleşmek' manasına gelen *bayıtmak*, zenginleştirmek manasına gelen *bayıtmak* (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 385) fiillerinden neşet etmiş olması da mümkündür. Eski Türkçe'de *bay* kelimesi ile yapılmış pek çok ada da rastlanmaktadır: *Baybuga*, *Bay-tegin*, *Bay-temür*, *Bay-koca* (A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 36). (T.Ç.).]

⁹ Aynı eserdeki (*The Historical Gazetteer of Iran, Tehran and Northwestern Iran*) A-15-I numaralı haritada "*Zâviye*" adını taşıyan iki köy görülmektedir ki, bu da o bölgede bazı hangâhların bulunduğunu göstermektedir. Erdebil bölgesinde pek çok hangâh ve zaviyenin bulunması, daha sonraları VIII-IX/XIV-XV. yüzyıllarda bu bölgeyi Safevî propogandası için elverişli bir hâle getirmiştir.

İlhanlı hükümdarı Geyhâtû (690/1291-694/1295) bu fermanda Budist rahiplerin ona verdikleri lakab olan¹⁰ “*Arincin Turci*” şeklinde zikredilmektedir. Geyhâtû, kardeşi Argûn'un vefatından sonra, amcaoğlu Bâydû ve kardeşinin oğlu Gâzân ile zor bir rekabetin ardından *İlhân*'lığa seçildi. Takriben bütün tarihî kaynaklar Geyhâtû'nun ayyaş, kadınlara aşırı düşkün, her türlü kötülükte ifrata varan, iktidarsız bir hükümdar olduğunu bildirmektedirler¹¹. Gerçek güç Moğol emirlerinin elinde idi. Bunların en ileri geleni üç emir idi ki, isimleri bu fermanda zikredilmiştir: Şiktûr, Ak-bûkâ ve Togâçâr. Celâyirli'lerden İlkân Noyan'ın ikinci oğlu olan Şiktûr, Moğol emirlerinin önde gelenlerinden idi. Yine, Şiktûr'un kardeşi ve Celâyir kabilesi emirlerinden olan Ak-bûkâ'nın da İlhanlı hanedanı ile sıkı bir ilişkisi vardı: O, evvelâ Argûn Han'ın kızı ile izdivaç etmiş, daha sonra kendi kızını Geyhâtû'ya vermiş¹² ve bu hükümdar tarafından Moğol ordusunda *emîru'l-umerâ*'lığa tayin edilmişti¹³. Entrikacı ve güvenilmez bir emir olan Togâçâr da Argûn Han'ın vezîri Sa'du'd-devle'nin katli hadisesini hazırlayanların elebaşlarından idi. O, Geyhâtû tarafından affedildikten sonra yeni bir isyan hareketinde bulundu ve başarısızlığa uğramasına rağmen bilâhare Geyhâtû'nun yenilgisinde ve hükümdarlığın Bâydû'ya intikalinde mühim rol oynadı. Geyhâtû, Bâydû tarafından öldürüldü (694/1295). Bu fermanda *han*ın adının altında meşhur emirlerin

¹⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, (neşr. A. A. Ali-zâde), Baku 1957, III, 231. Reşîdu'd-dîn “*bahşî*” kelimesini Budist rahipler ile büyük ihtimalle Uygurlar için kullanmaktadır. Aynı şekilde, bu kelime, Moğollar tarafından bürokraside yaygın olarak görevlendirilen Uygur kâtipleri için de kullanılmakta idi. Emel Esin, “The Bakhshi”, *The Art of the Book in Central Centuries*, ed. B. Gray, (Paris, Unesco, Asia, 14th-16th, 1979), s. 284. [Muhtelif Türk devletlerinde farklı işler yaparken gördüğümüz *bahşî* veya *bakşî* için daha bkz. J. Németh, “Das Wolga-bulgarische Wort b a q š i ‘gelehrter Herr’ in Ungarn”, *İTED*, V/1-4, İstanbul 1973, s. 165-170; M. Fuad Köprülü, “Bahşî”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 145-156; Aynı müellif, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. O. F. Köprülü-N. Pekin, İstanbul 1980², s. 67-68; E. Esin, “‘Eren’ Les dervîş hétérodoxes turcs d’Asie centrale et le peintre surnommé ‘Siyâh-Kalam’ ”, *Turcica*, XVII (1985), s. 17-18, 28-29; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Histoire des Mongols de la Perse*, Texte Persan, publié, traduit en Français Accompagné de notes et d'un Mémoire sur la vie et les Ouvrages de l'Auteur par Étienne Quatremère, Amsterdam 1968², s. 184-199 n.51. (T.Ç.)].

¹¹ J. A. Boyle, “The Dynastic and political history of the Il-Khâns”, *The Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle, Cambridge 1968, s. 374; Hamdullâh Mustevfi, *Târih-i Guzîde*, neşr. ‘Abdu'l-Huseyn Nevâ’î, Tahrân (İntişârât-i Emîr Kebîr) 1339/1960, s. 600.

¹² Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, III, 197-231. Ak-bûkâ, Emîr Huseyn Gûrkânî'nin sonradan dul kalan annesi ile izdivaç eden babasıdır.

¹³ Giyâsu'd-dîn b. Humâm Hvândemîr, *Habîbu's-Siyer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân (İntişârât-i Hayyâm) 1974, III, s. 137.

isimlerinin zikredilmiş olması Geyhâtû'nun sarsılan durumunun ve emirlerin idaredeki rolünün göstergesidir¹⁴.

Fermanda geçen beşinci isim (*Ahmed Sâhib-i Dîvân*) Geyhâtû'nun *vezîr* ve *sâhib-i dîvân*'ı Sadru'd-dîn Ahmed Hâlidî-yi Zencânî'dir. Hükümdarlık mührü olan *al-tamga* onun elinde idi ve Geyhâtû'nun emri üzere, malî işler ve şehzadeler ile Moğol emirlerine verilecek şeylerin onun tarafından onaylanması gerekmektedir¹⁵. Bu sebeple onun imzası da bu fermana işlenmiştir. Her ne kadar *sâhib-i dîvân*lar liyakatsizlik suçlamasıyla birbiri ardına katledilmiş ve servetleri müsadere edilmişse de, Moğollar'ın gelirinin yağmadan çok vergilere dayanmasından itibaren, *sâhib-i dîvân*lık makamı bir yolsuzluk mevkii hâline geldi ve bu yüzden de talibi çok oldu. Sadru'd-dîn Zencânî de benzer bir akıbetle uğramıştır.

Çince bir mühür olan *al-tamga* İlhanlılar'ın metbûu olan Kubilay Kağan tarafından Han-balıg (Pekin)'tan gönderilmekteydi. Bu fermanın sonuna ve iki kağıdın birleştirildiği yere basılan bu mühür (*al-tamga*) Geyhâtû'nun selef ve haleflerine ait fermanlar üzerindeki mühürlere farklılık göstermektedir. Dolayısıyla, bu mühür¹⁶ Geyhâtû için özel olarak gönderilmiş olmalıdır.

Gâzân Han'ın İslâm'ı kabulünden önce Moğollar göçebe bir yapıya sahiptiler ve şehirlerden çok yaylak ve otlaklarda zaman geçirmekteydiler. *Han*ın bulunduğu yer aynı zamanda hükümet merkezi idi ve o ne zaman ava veya sefere çıksa payitaht da onunla birlikte hareket etmekte idi. Emir ve kâtipler ile, ülkelerden gelen elçiler orada huzura çıkar ve fermanlar da *ilhan*ın bulunduğu yerden [*ordo-orda*] sadır edilirdi. Fermanın sonunda zikredilen "*be-ma-*

¹⁴ F. W. Cleaves'in bir tetkiki, bir kısım İlhanlı fermanlarında, Cengiz Han devrinden beri uygulanagelen bir geleneğin devamı olarak, bazı emirler ile devlet ileri gelenlerinin isimlerinin, fermanın sıhhatini göstermek için Uygurca kaydedildiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, isimler fermanların arkasına ve Uygurca kaydedildiğinden, mevcut fermanlardan ayrılmaktadır (F. W. Cleaves, "A Chancery Practicice of the Mongols in Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1951, XIV, s. 493-526). Uygurca fermanlarda, fermanın arkasına emirlerin adından önce "*üçing inü*" yani 'fermanı teyid ediyorlar' yazılmakta idi (Aynı mak., s. 511-512). Oysa bu vesikada, İlhan için kullanılan "*yarlıgımdın*" (yarlığından) kelimesiyle benzer bir manaya sahip olan ve 'onların sözü' manasına gelen "*sözindin*" kelimesi, emirlerin isimlerinden sonra yazılmıştır. Uygurca fermanlarda ismi zikredilen kimseler fermanın sıhhatini teyid etmekte, ancak metin ile ilgili bir görüş bildirmemekte idiler. Oysa bu vesikada, emirler, fermanı teyidden başka, fermanın muhtevasını da onaylamış olmaktadır.

¹⁵ Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, (yay. M. İsfahânî), Tahrân 1338/1959, s. 169.

¹⁶ Diğer *al-tamga* örnekleri için bkz. P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Tehran", *Athar-e Iran*, I/1, Paris 1936, s. 37-44. A. Mostaert-F.W. Cleaves, "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV/3-4, (1952), s. 430-445.

kâm-i...” tabiri de *hanın* karargâhının orada bulunduğunu göstermektedir. Şu halde, isimleri fermanında geçen emirler ile Sadru'd-dîn Zencânî de *ordoda* bulunmakta idiler.

İlhanlılar zamanında *mustevfiler*, yağmacı Moğol askerleri ve diğer resmî memurlar ülkede dolaşarak halktan ve eşraftan haksız yere para toplamaya çalışmakta idiler. Bu fermanın yazılış sebebi bir hangâhın mevkûfatına müdahaleyi önlemeye yöneliktir. Bu mevkûfe, Emîr Bay-itmiş Akâ tarafından vakfedilmiş olan Mendişîn köyünün gelirlerinden ibarettir. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh tarafından kaleme alınan *Câmi'ü't-Tevârih*'te Bay-itmiş Akâ'nın adı 619/1291 yılında Geyhâtû'nun huzuruna saygılarını sunmak için gelen emirler arasında görülmektedir¹⁷.

Üzerinde Bay-itmiş'in adının bulunduğu diğer bir vesika da son zamanlarda Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin türbesinde bulunmuştur¹⁸. Mendişîn köyünün vakıf gelirleri, dervişler ile yolcuların kaldıkları bir hankaha vakfedilmiştir. Fermanında Bay-itmiş, hankahta ikamet eden ve burayı idare eden kadın derviş *fakîre-yi zâhide-yi âbide* ile karşılaştıktan sonra mevkufeyi vakfettiğini bildirmektedir. Vesikada zikredilen “*Nusret-i Fakîre*” tabiri ile büyük ihtimalle hankahın sahibesi olan bu kadın dervişe atıfta bulunmaktadır. İlhanlı hükümdarı Olcâytû tarafından sâdır edilen ve Erdebîl'de bulunan ikinci bir fermanında da Mendişîn köyü vakıf arazisi olarak zikredilmektedir¹⁹. Bu her iki vesikanın da Erdebîl'de Şeyh Safîu'd-dîn'in türbesinde bulunmasından dolayı, muhtemelen Mendişîn köyü ve sözkonusu hankah Şeyh Safîu'd-dîn'in türbesinin tasarrufuna geçmiş ve bu vesikalar da oraya nakledilmiştir.

Ferman ilginç inşâ özelliklerine sahiptir: Fermanın asıl metni Farsça olduğu hâlde ilk üç satırda Türkçe kelime ve terkipler kullanılmıştır. Yine, met-

¹⁷ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, III, s. 238. Gâzân Han'ın kardeşi Olcâytû'ya vasiyetnâmesinde Bay-itmiş'in adı ordunun malî memurları (*idaçiyân*) arasında zikredilmiştir (Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâytû Sultân*, neşr. Mehîn Hamblî, Tahrân 1348/1969, s. 12). 688/1289 yılında Argûn Han tarafından, isyan eden Cûşkâb'ın üzerine gönderilen emirler arasında “Bây-itmiş Kûşçı” göze çarpmaktadır (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, III, 216). [Yine, ‘Abdullâh Kâşânî, Olcâytû'nun emirleri arasında Kıpçak kavminden Bâ-y-itmiş'in kardeşinin oğlu Emîr ‘Alî Kûşçı b. Bâ-y-bûkâ Kûşçı ile Uygur kavminden Bâ-y-itmiş b. Bâdân'ın ismini zikretmektedir (*Târih-i Olcâytû Sultân*, s. 9, 49 (T.Ç.)).]

¹⁸ G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, *ZDMG*, 125/2, (1975), s. 340. Prof. Dr. G. Herrmann bu fermanın bir tercümesini makalenin müellifinin istifadesine sunmuştur. Bu ferman, G. Herrmann tarafından hazırlanan *Persischen Urkunden der Mongolenzeit* isimli eserde yayımlanacaktır.

¹⁹ B. Fragner, *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, Freiburg (Klaus Schwarz Verlag) 1980, s. 19.

nin ortasında önemli isim ve elkâbın (*Bay-itmiş Akâ, rûz-efsûn*) yazımı esnasında bir miktar yer boş bırakılmış ve bu isim ve elkâb kenara (*hâşîye*) yazılmıştır. İsim ve elkâbın bu şekilde yazılması geleneği Safevî devrinin başlarına kadar devam etmiştir²⁰. Ferman inşâ tarzı olarak, Moğol geleneklerine uygun bir şekilde, küçük ve sıkışık bir yazı ile münşiyâne kaideler ve gösterişten uzak olarak kaleme alınmıştır²¹. Fermanında hat olarak, güzel bir ta'lik yazı kullanılmıştır ki, sıkışık yazı ve kırık yazımdan dolayı okunması güçleşmektedir. Genellikle *dîvânî* işlerde kullanılan ta'lik yazısında, kelime ve harfler, değiştirilmemesi veya ilavede bulunulmaması için, birbiri içerisinde ve birleşik bir şekilde yazılmıştır²².

“THE FIRST IL-KHANID FARMÂN IN PERSIAN”

Abstract

This article gives a commentary on a farmân (yarlıg, decree) of Arinjin Turji (Gaykhatu, r. 1290-1295), a Khan of the Il-Khanid dynasty, written at Kârîz (?), in Western Iran in 692/1292. It proclaims that the revenues of the village of Mandeshin should be given by Great Amir Bay-itmiş Aqa for the maintenance of the hospice (zâviya) of Nusret-e Faqîre. This document is the oldest known example of a Persian Il-Khanid farmân. The text exemplifies the heterogeneous nature of Persian culture during this period, being written in a Persianized Arabic script, half in Turkish, half in Persian and affixed with a Chinese seal. As well as its importance for political and diplomatic history, the farmân is significant for the use of Turkic words and expressions such as yarlıg, sözi, aqa and as the first known document to use a toghra the origin of which is unknown and which has been much debated.

Keywords

Il-Khanid state, Gaykhatu Khan (Arinjin Turji), yarlıg, farmân, al-tamgha (red seal), toghra.

²⁰ Örnekler için bkz. L. Fekete, *Einführung in die persische Paläographie, 101 persische Dokumente*, ed. G. Hazai, Budapest (Akadémiai Kiadó) 1977, s. 7, 11-12, 16, 19, 22, 26, 30, 45, 62.

²¹ Kısa ve özlü yazı örneği için Möngke'nin fermânlarına bkz. T. Allsen, *Politics of Mongol Imperialism*, Ph. Dr. Diss., University of Minnesota, 1979, s. 147.

²² Bazı araştırmacılar ta'lik yazısının ilk kez kullanımını kâtip ve tarihçi Tâcu's-Selmânî'ye nisbet etmektedirler (Kâdî Ahmed Kummî, *Gûlistân-i Huner*, neşr. Ahmed Suheylî, Tah-rân (Bunyâd-i Ferheng-i İrân) 1352/1973, s. 15, 42). Bu örnekten de anlaşıldığı üzere, ta'lik yazısı Tâcu's-Selmânî'den çok daha önce gelişmişti.

EK II: *Ahmed Sâhib-i divân sözi* (detay).

EK III: *Al-Tamga (Detay)*

